

У ГЛИБ ВІКІВ

Іван Дзира

●

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ КІНЦЯ 20-х рр. XVIII ст. НА СТОРІНКАХ “КРАТКОГО ЖУРНАЛА О ПОЕЗДКЕ В МОСКВУ ГЕТМАНА ДАНИИЛА АПОСТОЛА”

“Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола” – цінне джерело національної історії 20-х рр. XVIII ст. На жаль, він не часто потрапляв у поле зору дослідників, хоча кожен, хто цікавиться добою гетьманування Данила Апостола, не повинен обминати його своєю увагою.

Працюючи з паперами архіву Чернігівського губернського правління, Д.М.Бантиш-Каменський виявив цю пам'ятку й у примітках до своєї “Історії Малої Росії”, виписав з неї розлогу цитату про обід Петра II у Данила Апостола. В 1853 р. голова Київської археографічної комісії М.Й.Судієнко опублікував цей подорожній журнал в I томі “Материалов для отечественной истории”. Зараз оригінал “Журналу” зберігається в Інституті рукописів НБУ ім.В.І.Вернадського¹.

У лютому 1728 р. з нагоди коронації Петра II до Москви вирушила численна українська делегація на чолі з новообраним гетьманом Данилом Апостолом. До її складу входили полковники, інші заслужені старшини, кандидати на генеральну старшину та представник російського уряду міністр-резидент Федір Наумов.

Першим з українських гетьманів, хто протоптав стежку до Москви, щоб побачити “пресветлые очи государевы”, був Іван Брюховецький. Саме під час його візиту в жовтні 1665 р. укладено угоду, третій пункт якої проголошував: “Каждый новоизбираемый из Запорожскаго войска гетман обязан являться в Москву для получения гетманских клейнод”². На думку Бориса Крупницького, головною метою поїздки Д. Апостола була не сама коронація і не данина традиції, “а потреба уконститування відновленої в особі гетьмана (актом 1 жовтня 1727 р.) автономної української держави. При виборах 1 жовтня не складено було договірних пунктів, як це бувало за раніших гетьманів – за виїмком останнього, Скоропадського. Не було ще й генеральної старшини, а тільки кандидати до неї, існувало чимало й інших важливих справ, які треба було вирішити разом з російською владою”³.

Невідомий автор створив синхронний запис діяльності української делегації, своєрідну “стенограму подій”, що охоплює відрізок часу довжиною 7 місяців - з лютого по 6 вересня 1728 р. Він пунктуально занотував зміст усіх паперів, які вийшли з гетьманської канцелярії або були адресовані на ім'я Д. Апостола під час перебування в Москві української делегації. Така природа пам'ятки дозволяє їй деякою мірою замінити або реконструювати оригінальні документи, які не дійшли до нашого часу.

Хоча багато подій у “Журналі” відтворено екскурсивно, фрагментарно, місцями

поверхово, але під час читання недостатня глибина аналізу й незавершеність образів компенсується відчуттям зустрічі з “живим минулим”, з неповторною атмосферою тієї епохи. “Журнал” містить важливі повідомлення про різноманітні події та виклад змісту десятків універсалів, листів і указів, що дають можливість відтворити особливості дипломатичної діяльності делегації Д. Апостола, яка проходила на фоні наполегливого прагнення української сторони відстояти автономію гетьманської держави перед наступом російського абсолютизму. Ряд деталей і, здавалося б, другорядних “дрібниць” повсякденної канцелярської рутини, про які повідомляє автор, дозволяють дослідити ті чи інші історичні події в усій повноті й багатомірності. З іншого боку, укладач подає кілька цікавих фактів, котрі й досі лишилися не поміченими фахівцями з української історії першої половини XVIII ст.

Перед читачем “Журналу” проходить ціла галерея російських державних діячів тієї епохи, котрі безпосередньо відповідали за формування імперської політики щодо Гетьманщини. Це, наприклад, президент Колегії закордонних справ канцлер Г. І. Головкін, віце-канцлер А. І. Остерман, генерал-адмірал Ф. М. Апраксін та ряд інших членів Верховної таємної ради, з якими неодноразово доводилося зустрічатися Д. Апостолу “для разговору о нуждах малороссійских”⁴. Оскільки у військових справах гетьман був підпорядкований головнокомандуючому Українською армією фельдмаршалу М. М. Голіцину, то він був вимушений погоджувати з ним різні справи. У полі зору автора також перебував імператор Петро II та члени правлячої династії Романових. Наприклад, знаючи щиро прив’язаність царя до своєї сестри Наталії, Апостол уже через три дні після прибуття до Москви мав у неї аудієнцію. Врахувавши чутки про можливість зростання впливу на Петра II його баби, передбачливий гетьман 29 лютого відвідав у Новодівичому монастирі Євдокію Лопухіну. Оскільки з осені 1727 р. особливим авторитетом у неповнолітнього царя стали користуватися Долгорукі, то українські делегати вимушені були залучитися підтримкою кількох представників цієї князівської родини. Певний інтерес становить також інформація про спілкування гетьмана з секретарем Закордонної колегії Курбатовим і діловодом Верховної таємної ради Степановим, які відповідали за технічне оформлення результатів українсько-російських переговорів.

Зрозуміло, що гетьман був надзвичайно зацікавлений у зустрічі з новгородським архієпископом Феофаном Прокоповичем, який прекрасно орієнтувався в тогочасній політичній і придворній кон’юнктурі, а тому зміг дати своєму землякові багато корисних порад. Уперше владика завітав до кам’яниці Меншикова, де зупинилась українська делегація, 22 лютого зранку. 28 числа гетьман був у нього на вечері, котра тривала “мало не до полночи”(С. 13). 2 квітня архієрей увечері відвідав Апостола. Ще одна зустріч відбулася 25 березня на Благовіщення і, нарешті, 30 квітня у князя В. Долгорукого володар булави востаннє побачився з ієрархом “и там имѣли между собою секретній розговор”(С. 52). Загалом тісні контакти з церковними ієрархами – вихідцями з України - гетьман із старшиною підтримували протягом усього свого перебування в Москві.

“Журнал” містить першорядний матеріал і щодо внутрішнього життя Гетьманщини 20-х рр. XVIII ст., зокрема характеристики суспільно-економічних відносин, судочинства, діяльності гетьманської адміністрації, розвитку торгівлі тощо. Досить багато в ньому й звісток, що яскраво малюють нам картини побуту та звичаїв українського й російського народів, зокрема життя столичного міста імперії.

Перейдемо тепер до аналізу тих матеріалів пам’ятки, що висвітлюють політичну позицію офіційного Глухова, його реакцію на втручання імперського уряду в місцеві справи.

На 1727 р. в Україні було розквартировано 9 драгунських полків, які “как провиантом, так и фуражем довольствовались от тамошних жителей, с них же собираются на драгун и харчевые и копеечные деньги”⁵. Розмістивши своїх вояків

на теренах Гетьманщини, імперський уряд, з одного боку, забезпечував себе на майбутнє від несподіваних “измен” і “шатостей”, а з іншого, перекладав тягар економічного утримання цілого корпусу на плечі місцевої адміністрації. За підрахунками І. Джиджори, цей контингент обходився бюджету Гетьманщини значно більше, ніж 147000 карбованцями на рік⁶. У червні 1728 р. Колегія закордонних справ, спираючись на указ 1723 р., вирішила, що за рахунок військового скарбу повинні виплачуватися кошти сербському гусарському полку, “що виносило коло 12000 р. річно грішми і раціями і порціями 1573 р.”⁷, а також чугуївським козакам, калмикам, їх вдовам і сиротам “річно 6684 р. 64 к. грішми і натурою 2149 четвертей жита і стільки ж вівса”⁸. “Справа ся була настільки тяжким ударом для фінансів Гетьманщини, – продовжує Джиджора, – що відтепер удержання російських полків і зв’язаних з тим інших обставин, а головно надужить з боку російських військових властей, стає одним з основних “політичних” питань в зносинах гетьманів з російським правительством; вона затроювала життя гетьманським правительством...”⁹. Такі непередбачувані витрати значно ослаблювали місцевий бюджет і змушували гетьмана вдаватися до непопулярних кроків – встановлювати нові податки, що було дуже некорисно для української влади з огляду на постійне розпалювання російським урядом конфлікту між старшиною і поспільством.

Великою інформативною насиченістю характеризуються ті сторінки “Журналу”, що проливають світло на характер відносин гетьманської адміністрації та російського війська.

У відповідь на грамоту, отриману 8 червня з Колегії закордонних справ, 10.06 гетьман посилає на ім’я царя лист з проханням дозволити не витратити кошти на утримання гусарського полку, чугуївських козаків, калмиків, їх удів і сиріт з місцевого бюджету, “понеже в Скарбѣ войсковом будучіе денги надлежат ко употребленію по давном обыкновенію у нутрѣ Малой Россіи”(С. 66). 2 липня Д. Апостол відправляє приватного листа до Генеральної військової канцелярії та військового суду з особистою подякою управителям, які не виділили 3000 крб. для сербських гусарів і не оформили на вимогу Ф. Наумова ордери про доходи військового скарбу. Але, одержавши чергову грамоту з Колегії закордонних справ, правитель України все ж таки був вимушений розпорядитися своїм універсалом щодо відправки вищезазначеної суми до Києва. Отримавши гроші, віце-губернатор Шток став вимагати ще 5000. Через це гетьман знову просить “дабы Его Императорское Величество указал других пять тысяч рублей на содержание гусарских оффѣцеров и рядовых посылать не повелено было з скарбу войскового но употребить бы оніе на дачу жалованя компанѣйцам и на прочіе необходиміе войсковіе приключающіеся нужди”(С. 114). 30 серпня інший гетьманський лист був надісланий до Генеральної військової канцелярії із заборонаю задовольняти зростаючі апетити російського адміністратора. Д. Апостол також не дозволив керівництву Полтавського полку відводити полкові землі гусарам та будь-яким іншим російським військовим частинам. Іншим універсалом він відмовив полковнику Єсипову, який хотів у Ніжинському полку отримати сіножаті для кошення сіна офіцерським коням і ліс для роблення дьогтю, смоли та інших потреб. У листі до Г. Головкина висловлено прохання повернути млини на річці Остер, які ще за Малоросійської колегії командуючий російськими військами в Україні генерал Вейсбах незаконно відібрав у київського полковника Танського.

8-ий пункт додаткової петиції про повернення Україні старих “прав і вольностей”, яка 18.03 була відправлена в Колегію закордонних справ, передбачав ліквідацію російських залог у тих містах, де їх не було за Б. Хмельницького. Крім того, він містив скарги на комендантів гарнізонів: полтавського Чичеріна, переяславського Яковлева, глухівського Скорнякова-Писарева й ніжинського Толбухіна, “од которих в Малой Россіи обывателям обыды чинятца немаліе”(С. 24). Нарешті про зловживання російських військових свідчить виклад змісту ще одного документа, записаного на сторінках пам’ятки. Йдеться про лист гетьмана

до канцлера Г. Головкина із скаргою на підполковника обер-провіантмейстера Хом'якова, котрий всупереч імператорському указу не заплатив місцевим жителям за взятє у них на потреби російської армії продовольство.

Цілісний масив складають вміщені до “Журналу” документи, що розповідають про спроби глухівських властей поставити на місце знахабнілих російських відставників, які, несправедливо заволодівши козацькими землями в Гадяцькому полку, грубо порушували місцеве законодавство і звичаєве право. В першу чергу дослідників повинен зацікавити конфлікт між гетьманською адміністрацією та братами Єропкініми, який набув для Д. Апостола ознак особистісного характеру. В листі від 18.03 до Г. Головкина й від 10.04 в Колегію закордонних справ гетьман на підставі численних “розисків” і “суплік” скаржить на відставного майора тверського полку Юрія Єропкіна та його брата Олександра, котрі всіляко знущалися зі своїх підданих, кривдили козаків, що мешкали по сусідству. Більше того, Олександр Єропкін грубо вилаяв самого ясновельможного, коли той прислав офіційних осіб для проведення слідства. Тому Д. Апостол просив царя, щоб “малоросійским обывателям за обыди, а ясновельможному за обруганіе и безчестіе показан был высокомонаршій респект, оборона и достойная сатисфакція” (С. 38). Нарешті, усі зловживання Ю. Єропкіна були спеціально зібрані в 14 пункті додаткової гетьманської петиції.

Наступний 15-ий пункт українських пропозицій був “О прикажчиках Ивановских, Ямпольских, Почеповских и протчих которые в Малой России незносніе людям починили обыди отнятям маетностей, мелниц, грунтов и протчего разными способами” (С. 25). В даному випадку йдеться про управителів маєтків князя О. Меншикова, який, захопивши великі володіння в Україні, обернув місцевих козаків на кріпаків і примусив відбувати панщину. Не зустрівши належного розуміння з боку російської сторони, 05.08 гетьман відправляє листа до Колегії закордонних справ із проханням звільнити почепських і ямпільських козаків з-під влади прикажчиків і повернути їм незаконно захоплені землі та майно. Особливо дався взнаки українцям понурницький прикажчик Іван Константинов, який “между протчим и смертное убийство исполнил” (С. 19). Крім листів до канцлера Г. Головкина й віце-канцлера А. Остермана, прохання приборкати цю одіозну особу висловлено також дванадцятим пунктом у додатковому загальнонаціональному меморандумі. Тут же йде мова і про витівки племінника відомого дипломата Сави Рагужинського Гаврила. Використовуючи всі можливі шляхи для допомоги покривдженим землякам, володар булави виходить на царівну Єлизавету Петрівну з проханням провести справедливе розслідування вчинків Константинова.

Знаючи, яким тягарем лягали на плечі мешканців Гетьманщини реквізиції волів, коней, возів і продовольства для потреб російської армії, українська делегація сформулювала дане питання 4-им пунктом своєї додаткової петиції.

Участь у тривалій і виснажливій Північній війні, бойових діях проти Туреччини та Ірану знекровила козацьке військо. Багато людей загинуло від ворожої зброї або померло від різноманітних хвороб у незвичних кліматичних умовах. Незважаючи на це, козаки не тільки не дістали ніякої винагороди, але й зазнавали знущань і образ з боку російських вояків. Тому 7-ий пункт додаткового меморандуму вимагав, щоб козаків “великоросійськіе началники в походах на свои привати не употребляли, також коней от них не брано б, и провиант...когда...запасу не станет давано б рядовым против салдат, а старшинам против офнцеров” (С. 24).

16.04 був виданий гетьманський універсал з наказом управителям Генеральної військової канцелярії та військового суду “на почти драгунскіе для стойки козаков не давать бы, для того что и без того козаки доволно трудов и службы имеют” (С. 45). Офіційне прохання Апостола, “дабы козаков на драгунские почты не требовано” (С. 45), висловлено того ж дня і в листі до фельдмаршала М. М. Голіцина.

Після переходу І. Мазепи на бік шведів царський уряд конфіскував усі маєтки

його прихильників. Так утворився чималий земельний фонд, з якого Петро I робив щедрі “пожалування” росіянам та іншим чужинцям, зокрема сербам і волохам. У роки правління І. Скоропадського царські сановники наполегливо домагалися від гетьмана земельних надань. Особливо зросли апетити представників російської адміністрації за часів Малоросійської колегії.

Ці зміни традиційних аграрних відносин були негативно сприйняті всім українським суспільством. Для церкви, шляхти й козацької старшини з’явився новий серйозний конкурент. По-друге, російські власники, що звикли до жорстокого поводження з кріпаками на батьківщині, перенесли його і на своїх українських підданих. Нарешті, велику загрозу для соціальних взаємин Гетьманщини становила поява тут російських кріпаків, яких приводили з собою їхні господарі. Місцеві посполиті, хоч і були зобов’язані виконувати певні повинності перед своїми державцями, проте залишалися особисто вільними людьми, зберігаючи за собою право переходу, “як в Малороссії в том есть волность”¹⁰. “На вироблення відношення старшини XVIII ст. до свого селянства, – зазначала О. Грушевська, – мала великий вплив присутність на Гетьманщині кріпаків з інших сусідніх місцевостей, де спеціальні риси холопства впливали на стан двораків, а двораки зливалися з загалом селянства. Щодо таких завезених кріпаків поміщики могли собі дозволити більше, ніж до корінного українського селянства Гетьманщини, а потім таке відношення поширювалося поволі і на місцеве українське селянство”¹¹, оскільки поганий приклад починала наслідувати козацька старшина.

Скориставшись прийнятою з ініціативи О. Меншикова 12 травня 1727 р. заборонаю Верховної таємної ради купувати великоросам землі на теренах Гетьманщини, Д. Апостол вирішив вивести чужорідні елементи з українського суспільства. Перегляд “Короткого журналу” дає можливість виявити цікаві факти діяльності нашого уряду з цього питання. Так, 11.04 була надіслана скарга до Г. Головкина на путивльських і слобідських поміщиків, які у мешканців Ніжинського й Гадяцького полків “немало...власних их земель и других угодій чрез границу самоволне поотнимали и там хуторѣ построили и слободи свои поосажовали...” (С. 41). Гетьман просив керівництво Колегії закордонних справ знайти карти з кордонами й передати його посланцям. Також він повідомляв адресата, що в Генеральній військовій канцелярії не було виявлено документів по делімітації кордону між Річчю Посполитою й Московським царством, укладених комісією на чолі з Адамом Киселем після підписання Полянівського миру в 1634 р. Українська сторона не змогла відшукати й карту, складену стольником Григорієм Косаговым. 29 травня гетьман надіслав листа севському воєводі Синявіну “з требованієм о приїсланню и о видачѣ з книг сѣвских Косоговой опѣсѣ граничной, которая чинена между путивльским уездом с малороссіанами...” (С. 60). Нарешті 1 серпня з Москви було відправлено гетьманський лист до Генеральної військової канцелярії з вимогою негайно прислати “доношеніє” про всі відомі випадки купівлі московитами українських земель.

З іншого боку, Апостол докладав чимало зусиль, щоб повернути в Україну всіх земляків, які з різних причин опинилися на теренах Московії. У той час на Півночі перебувало чимало заробітчан, боржників і селян, яких після заборони росіянам користуватися маєтками на Лівобережжі було незаконно вивезено до Росії. Багатьох з них “великороссійские разних чинов персони...позаневолити себѣ на службы свои, а инних позаписовали и в подушній оклад и держат у себе...неодпускно” (С. 40). Тому Д. Апостол просить Г. Головкина клопотатися про одержання царського указу, що дозволив би українцям безперешкодно повернутися на Батьківщину. Дане прохання “о задержанних Малороссійской Породи людях” повторено і в листі до Колегії закордонних справ від 21 червня. Лист супроводжували чолобитні від кількох затриманих.

Знаючи зовнішню політику царизму й тогочасне міжнародне становище, читаєч почерпне з “Журналу” ряд цікавих і цінних подробиць щодо спроб запорозьких козаків добитися російського підданства й участі гетьманського уряду в переговорному процесі.

У 9-ому параграфі додатку до статейних пунктів сформульовано прохання оголосити запорожцям амністію й дозволити їм повернутися на місце старої січі. Незважаючи на негативну реакцію імперських кіл, 24 травня січовики заарештували свого отамана Костя Гордієнка, а 27-го залишили територію Кримського ханства й перейшли на Чортомлик. Коли звістка про ці події досягла Москви, 5 червня було скликано спеціальне засідання Верховної таємної ради, на якому було прийняте відповідне рішення. Наслідком рішення стала “высочайшая” грамота від 11.06.1728 на ім'я генерал-фельдмаршала М. Голіцина з наказом “запорожцев многолюдством и с ружьем огнюдь не принимать, в границы Россіи ни под каким видом не впускать, никакой протекції и защищенія нигдѣ им не давать и от границ оружіем отбивать”¹². Наступного дня гетьман послав в Україну кур'єра Уласа Греченка “з секретною експедицією взглядом запорожцов” (С. 69).

Під 23 червня автор щоденника занотував про приїзд із Глухова значкового товариша Стефана Косовича з листами від січовиків, котрі було негайно відправлено до Колегії закордонних справ. 24.06 гетьман надсилає до цієї ж установи грамоту стосовно поляка Хмельовського та п'яти запорожців, що прибули до Глухова з листами від кошового Івана Гусака. Д. Апостол просив задовольнити прохання низових козаків після прийняття присяги на вірність імператору поселитись у своїх родичів в Україні. Довідавшись, що 20 червня Іван Гусак спорядив нову делегацію у складі двох бунчукових товаришів і 30 козаків з кожного куреня до гетьмана, Верховна таємна рада наказала останньому негайно відправити прибулих з Глухова за кордон. Тому під 1 липня на сторінках “Журналу” зустрічаємо повідомлення про універсал до Генеральної військової канцелярії та військового суду, в якому гетьман просить терміново доповісти про виконання імператорського указу. Свідченням постійної зацікавленості Апостола запорозькими справами є й записи канцеляриста під 10 і 25 липня. Там йдеться про гетьманський лист до А. Остермана з додатком копій із “сказки” полтавських обивателів “о кримском и сѣчовом поведеніах, из листа Ханского к Кошовому писаного” (С. 81 – 82), і послання до Г. Головкина з долученою цидулою від полкового миргородського судді до миргородського полковника Павла Апостола про ситуацію на Чортомлиці.

Жорсткі розпорядження царського уряду змусили низових козаків задуматись про повернення до Кримського ханства. Відчувши небезпеку для власного життя, Іван Гусак таємно втік до Києва. Пізніше його разом із шістьма супутниками залишили в Глухові на утриманні місцевої влади до особливого указу з Москви. 31.08 гетьман видав указ до Генеральної військової канцелярії та військового суду про забезпечення перебіжчиків кормовими грішми.

Значна група матеріалів, що входять до “Журналу”, відображає взаємини гетьмана з полковниками-чужинцями. Скориставшись проханням козаків Стародубщини бачити на полковому уряді росіянина, Петро I запровадив практику призначати старшину безпосередньо царським указом. Така політика призвела, з одного боку, до обмеження влади гетьмана, а з іншого – до порушення традиційних демократичних норм виборчого права. Призначені урядом старшини-росіяни та інші чужинці, головно серби й волохи, “держали себе зовсім незалежно від гетьмана, ігнорували місцеву українську владу, й ніхто не смів на них поскаржитися; скарги самому гетьманові залишалися без наслідків, бо й гетьманові було не під силу боротися з чужинцями, які хвалилися, що вони поставлені царем і тільки йому одному й підлягають”¹³. Ці інородні елементи не мали тісного зв'язку з корінними мешканцями й не були впевнені у своєму становищі. Через це всі сили й енергію вони спрямовували на особисте збагачення, жорстоко визискуючи підлеглих козаків і селян. По-друге, отримавши владу з ласки царя, вони намагалися всіляко вислужуватись перед російським урядом, на кожному кроці демонстрували свою лояльність до Петербурга. Розуміючи, що діяльність полковників-чужинців веде до дискредитації старшинської верстви в очах суспільства і стоїть на перешкоді національним інтересам Гетьманщини, Д. Апостол повів із цим шумовинням завзяту боротьбу.

09.03 була відправлена в Колегію закордонних справ грамота з переліком зловживань стародубського полковника Іллі Пашкова із проханням царського заступництва. 6 квітня гетьман надіслав лист до Г. Головкина з додатком чолобитної від старшини “и от всѣх полчан” та кілька “других партикулярних суплѣк на тогож Пашкова” (С. 31). 08.04 “вѣденіе” з проською відставки Пашкова разом із суплікою від стародубських полчан було вручено резиденту Наумову. 2 травня Д. Апостол повідомив указом стародубських управляючих, щоб вони повернули “в прежнее владѣніе и уживане” (С. 52) землю, на яку претендував ставленик Петра I, її законному господарю Ширяю. Дана справа стала досить неприємною для імперського уряду, оскільки відставки вимагали мешканці Стародубщини, які першими з власної ініціативи отримали полковника росіянина. Тому в 1728 р. Пашкова було звільнено з посади, а 11 січня 1729 р. Верховна таємна рада розпорядилася розпочати над ним слідство.

Одночасно гетьман вирішив приборкати й гадяцького полковника Гаврила Милорадовича, серба за національністю. 13.03 до Колегії закордонних справ було відправлено грамоту з переліком усіх зловживань цього сатрапа полкового масштабу. В листі Апостола до Головкина від 11.04.1727 було наведено скаргу гадяцької старшини на свого безпосереднього начальника, котрий “заехавши в полковіе маестности жадного полкового дѣла не правит, но свои домовіе прихоти и новое свое господарство разширяючи козакам и посполитим безмѣрне и необичайне барзѣй накиданем горѣлок во тридцяти и по сороку рублей куфу чинит здирство и налоги; також мимо волю и указ ясневелможного, з доходов войскових денги и хлѣб на свой дом самоволно позабѣрал и берет” (С. 39). Зваживши на громадську думку, Колегія закордонних справ наказала Апостолу й Наумову після повернення до Глухова розпочати слідство над Милорадовичем і переяславським полковником Василем Танським. Під 18 липня укладач “Журналу” занотував повідомлення, що Колегія вирішила проводити розслідування в Москві. В 1729 р. Милорадовича також було позбавлено полковництва.

Не такою успішною виявилася спроба гетьмана зняти ніжинського полковника Івана Хрущова, “которій не толко во правленя в полку добрих порядков дать не способен, но скоро прибыл в полк затеял збирать нѣякієсь стацийніє побори з людей, и во всѣх сотнях прибудніє конѣ, чого перед тим не вожовалось” (С. 17). У даному випадку Колегія закордонних справ не задовольнила прохання правителя України. Довідавшись від воронізького сотника Івана Холодовича, що ніжинський полковник наказав віддати з воронізької ратуші 214 четвериків житньої муки солдатам, гетьман негайно відправив указ. У цьому документі Апостол категорично забороняє розбазарювати запаси провіанту й попереджає, що Хрущов понесе відповідальність за своє самоуправство.

Отже, у всіх заходах, спрямованих проти полковників-чужинців, “червоною ниткою позначається змагання Апостола скріпити скільки мога авторитет і власть гетьмана супроти старшини, і цю ідею намагається він переводити на практиці, в чім не можна не бачити особливого впливу російських порядків, в яких йому мусив імпонувати безоглядний послух”¹⁴. З іншого боку, володар булави давав зрозуміти суспільству, що джерелом соціальної несправедливості є не вибрана вільними голосами місцева старшина, а в першу чергу чужинці, для боротьби з якими гетьманській адміністрації необхідна активна підтримка всіх верств української людності.

У серпневих записах укладач “Журналу” значну увагу надає зображенню конфлікту Апостола з царським резидентом таємним радником Федором Наумовим. Згідно з таємною інструкцією міністр-резидент і гетьман повинні були спільно вирішувати важливіші справи, підбирати на вакантні посади кандидатури старшини, розглядати судові апеляції тощо. Однак головним завданням імперського чиновника був пильний нагляд за діяльністю Апостола й регулярні доноси до Петербурга. Через це, як справедливо зазначає Б. Крупницький, рано чи пізно “між гетьманом і міністром мусила виникнути боротьба за компетенції”¹⁵.

Ще весною 1728 р. Наумов хотів заборонити козацьке шинкування. У відповідь Апостол посилається на указ Петра I від 28.03.1721, в якому цар дозволяв козакам курити горілку за умови сплати покухонного податку. Однак своєї кульмінації протистояння досягло у серпні 1728 р. Адже саме влітку користюлюбний резидент за хабарі став підтримувати родину Марковичів, що перебувала в опалі у гетьмана. У другій половині липня Апостол надіслав до Верховної таємної ради скаргу із звинуваченням Наумова у “взятках, подписках и...других обыдах” (С. 112). 22.08 таємний радник В. Степанов повернув документ адресанту з проханням навести детальні докази. Зі свого боку, Наумов відправив до Глухова особистого секретаря Івана Артельного, який разом з бригадиром Арсеньєвим повинен був знайти компромат на український уряд. Довідавшись про це, 29.08 гетьман листовно просив президента Колегії закордонних справ захистити себе від інтригана Артельного, котрий ще за Малоросійської колегії дався взнаки козакам. Наступного дня лист подібного змісту було відправлено й А. Остерману. Тоді ж кур’єр повіз гетьманський указ до Генеральної військової канцелярії, щоб службовці не боялися погроз Арсеньєва й перешкоджали його втручанням у діяльність місцевої адміністрації. У листі до ГВК від 01.09 управителям пропонувалось пильно стежити за Артельним і про все доповідати ясновельможному. Нарешті указом Генеральної військової канцелярії від 01.09 Апостол вирішив відібрати у Наумова село Серединну Буду, а в Арсеньєва – Вихторів. Розпорядження мотивувалось тим, що вихторівські селяни “не толко” Арсеньєву “всякою отдают послушество (за гетьманським рішенням вони мали постачати своєму державцю лише сіно і дрова. – **І.Д.**), але зверх того необыкліе з людскою тяжестю он Брегадир взимаєт з оних побори и другіе немаліе чинит им обиди” (С. 120 – 121). Відчувши, що справа вирішується не на його користь, Наумов швидко розпродав решту своїх українських маєтків.

І хоч 4 вересня 1728 р. Верховна таємна рада відкликала Наумова, це була все-таки часткова перемога української сторони, оскільки сам інститут резидентства не було скасовано.

Значний інтерес для дослідників становить і вміщена в “Журналі” інформація про спроби Апостола повернути документи, які були вилучені під час арешту наказного гетьмана Павла Полуботка і старшини. Ця вимога сформульована окремим шостим пунктом додаткових статей. Бажання гетьмана ознайомитися з цими паперами виглядає досить природним. Адже за активну участь у складанні Коломацьких чолобитних він особисто проходив у справі Полуботка й був ув’язнений у Петропавлівській фортеці. Не дочекавшись ніякої відповіді, 14 серпня гетьман знову попросив Головкина повернути всі конфісковані матеріали до Генеральної військової канцелярії.

Слід особливо відзначити рядки пам’ятки, що свідчать, як Апостол клопотався про повну реабілітацію репресованих автономістів. Наприклад, у листі до Головкина від 09.03 1728 р. гетьман домагається повернення Андрію та Якову Полуботкам конфіскованих у них Малоросійською колегією сіл Орлівки й Казилівки.

Досить важливі джерельні матеріали містяться в “Журналі” й щодо підтримки гетьманською адміністрацією національної торгівлі. Як зазначає Д. Дорошенко, заходи Д. Апостола в цій сфері зводилися до двох головних напрямів: “перше, він клопочеться перед російським урядом про зміну економічної політики щодо України; друге, він сам своєю владою старається взяти українську торгівлю під опіку, щоб нейтралізувати ту шкоду, яку терпіла українська торгівля від...розпорядків російського уряду...”¹⁶.

Зміна Петром I традиційних торговельних шляхів і ринків збуту з Вроцлава, Данціга й Кенігсберга на Ригу, Санкт-Петербург і Архангельськ разом із заборонаю ввозити й вивозити багато товарів мали надзвичайно шкідливі наслідки не лише для українського купецтва, а й для його партнерів. Наприклад, “Для Австрії втрата такого цінного експортера сирих продуктів і такого ж ринку збуту для австрійських мануфактурних виробів (шлезьких, стирійських і т. д.), який становила з себе

Україна, була незвичайно важна. Українська торгівля творила занадто велику позицію в австрійським торговельнім балянсі, щоб Австрія могла з легким серцем і без боротьби з тим погодитися¹⁷. В липні 1722 р. цісарський посол граф Кінські заявив у Петербурзі, що хід переговорів про політичний союз буде залежати в першу чергу від відновлення торгівлі з Україною. Завдяки цьому тиску сенат пішов на деякі поступки, дозволивши вивіз з Гетьманщини рогатої худоби, воску, сала, щетини та клею. Не задовольнившись цим, Відень продовжив інтервенцію. 6 липня 1728 р. Д. Апостола відвідав новий посол, “которій з Его Ясневелможностью имѣл доволную конференцію взглядом комерцій” (С. 80). Причому граф прибув до Москви не з порожніми руками. Ще 19.04.1727 р. він разом з польським підскарбієм Пшебендовським склав спеціальний трактат про полегшення українського транзиту через Річ Посполиту до Австрійської імперії. 11 липня гетьман наніс Вратіславу візит у відповідь.

Не рахуючись з потребами місцевої торгівлі, російський уряд заборонив єврейським купцям торгувати на території Гетьманщини. Єдиним містом, де вони могли спродувати свій крам (та й то лише оптом), був Київ. Це призвело до зростання цін на імпортні товари й до зниження їх на експортні. 1728 року лубенські старшини від імені всього полку прохали Д. Апостола скасувати існуюче обмеження, через яке “кіевским купеческим людем одним прибель а протчим малоросійським, не толко купеческим, но и всѣм обще обывателем, не малая убель причинила ся”¹⁸. Тому 2 квітня гетьман подав грамоту до Колегії закордонних справ з проханням дозволити єврейським купцям торгувати на ярмарках населених пунктів Лівобережжя за умови, якщо вони не будуть вивозити золота, срібла та інших заборонених товарів.

Перед самим від'їздом на Батьківщину української делегації 4 вересня “Писана обширная грамота до Его Императорского Величества в Коллегию Иностранних дѣл о Купечествѣ” (С. 123). В кінці відісланого 18 березня в Колегію закордонних справ меморандуму гетьман поставив питання про передачу індукти на відкуп особам української національності, а не чужинцям, як це досі в більшості випадків практикував петербурзький уряд.

У 5-ому пункті додаткового статейного списку порушено питання щодо овець, яких за урядовим указом розводили на Лівобережжі для виробництва високоякісної вовни. Адже відведення для тварин широких пасовищ збільшувало дефіцит земельних ресурсів. Крім того, у наглядачів і пастухів постійно виникали конфлікти з місцевим населенням. Не дочекавшись позитивної відповіді, 20 серпня Апостол знову нагадує про овець у листі, адресованому Колегії закордонних справ.

Матеріали “Журналу” свідчать про те, що гетьман виявляв невдоволення втручаннями північних сусідів в українське культурне життя. В 20-их рр. XVIII ст. членів правлячої династії та багатьох вельмож охопила справжня манія на створення власних капел, найкращий матеріал для яких можна було знайти на наших землях. Містами й селами Гетьманщини нишпорили десятки емісарів, котрі розшукували талановитих юнаків і всілякими правдами та неправдами вивозили їх на північ. Зрозуміло, що доля багатьох хлопців склалася на чужині нещасливо. Про розуміння гетьманом їх становища можна довідатися з відповіді на лист царівни Катерини Іванівни, яка просила розшукати й повернути двох “пѣвчих”, котрі втекли додому в Україну.

На перший погляд, у читача “Журналу” складається враження, що відносини гетьмана з українським духовенством були далеко не безмарними. Так, у 2-ому з додаткових пунктів викладено прохання заборонити монастирям і взагалі духовним особам купувати, отримувати в дар і т. д. земельні маєтності. Володар булави допускає можливість лише грошових пожертвувань на церкву. Верховна таємна рада підтримала цю пропозицію в Рішительних пунктах. На думку Б. Крупницького, “надзвичайне збільшення маєткового стану духовенства турбувало старшину з конкурентських мотивів. Та й для держави було це не вигідним з огляду на ті пільги, якими завжди користувалися монастирі і церкви

щодо своїх нерухомотей. Отже, Д. Апостол міг тут виступати не стільки як репрезентант старшини, стільки як гетьман, що мав на оці державні інтереси”¹⁹. Погані взаємини склалися у володаря булави і з київським архієпископом Варлаамом Вонатовичем. 12 травня 1726 р. Петро Апостол передав віце-президенту синоду Феофану Прокоповичу пояснювальну записку щодо доносу Варлаама Вонатовича на свого батька Данила²⁰. Але коли справа торкалася загальнонаціональних інтересів, то тут гетьман завжди йшов назустріч духовенству. Свідченням цього є перший пункт додаткових статей з вимогою відновлення Київської митрополії, скасованої Петром I у 1722 р.

Заслугує пильної уваги історика також розповідь козацького канцеляриста про сам хід переговорного процесу, що містить цікаві подробиці й деталі, характерні для тактики тогочасної царської та гетьманської дипломатії. Як у своїх заявах, так і в дипломатичному побуті Д. Апостол дотримувався тактики “дрібних кроків”, що полягала в постійному засипанні урядових інституцій численними скаргами, пропозиціями, клопотаннями тощо. Така лінія поведінки вимагала від її провідника великого терпіння, наполегливості, гнучкості, доброго знання психології опонентів. Коли ж вдавалося отримати дозвіл на будь-який запит, тоді гетьман негайно досягав практичного втілення свого задуму в життя. З іншого боку, він не зразу йшов на поступки імперським колам, намагаючись використати будь-яку можливість для зволікання, затулював час, щоб зміцнити своє становище. Наприклад, 27.07 володар булави відмовився підписати ряд пунктів урядової резолюції, що істотно обмежувала українську автономію. Відповідаючи Головкіну, він пояснював свій вчинок тим, що це “не приватній Его Ясневелможности интерес, леч до общой Малороссійского народа старается ползи, и дабы благоволил Его Графское Сіателство з Ясневелможним Полковникам и другим, кому надлежит к вислушаню помянутой резолюції бытъ присутними...” (С. 92 – 93).

Висвітлюється на сторінках журналу й досить важливе питання дипломатичного етикету. Автор підкреслює, що російська сторона певною мірою виконувала прийняті в міжнародному спілкуванні загальновизнані правила й умовності стосовно української делегації. Під час проїзду через Севськ, Карачев, Болхов і Белев до гетьмана “приходили кланятись” воєводи “и протчие управительѣ тамошніе” (С. 3). Коли ж українці прибули в столицю, то “для чести его велможности поставлен караул пятьдесят человек солдат московского полку з поручником, и когда ясневелможный приехал пред крилце, отдали его велможности надлежащую честь поднятем оружия на караул” (С. 7). Повага до політико-правового статусу Гетьманщини, що перебувала у васальних взаєминах з царем, та до особи її правителя була виявлена й під час коронації Петра II. В Успенському соборі Д. Апостол стояв з правого боку від входу на спеціально облаштованому почесному місці поруч з грузинським царевичем. На той час Грузія, як відомо, була незалежною державою. Протекторат Росії над Східно-Грузинським царством встановлено в 1783 р., а західну Грузію приєднано до імперії лише в 1810 р.

Записи автора “Журналу” були відображенням кола тих актуальних завдань, що на той час турбували гетьманський уряд. Серед усієї маси джерел, які використовують дослідники цієї доби, діаріуш повно й різнобічно відтворює широту діяльності української делегації, знайомить нас з життям і побутом її членів. Укладач пам’ятки виконав велику й дуже корисну роботу, записавши зміст різноманітних документів як офіційних, так і приватного характеру з історії українсько-російських взаємин. Хоч під тиском ряду об’єктивних і суб’єктивних чинників російський уряд і був вимушений у 1727 р. ліквідувати найрадикальніші інкорпораційні нововведення Петра I, однак порівняно з часами І. Мазепи автономія України була суттєво обмежена. Інформація з “Журналу” свідчить, що, використовуючи сприятливий момент, гетьман і старшина намагалися впорядкувати внутрішнє життя Гетьманщини й одночасно продовжували докладати зусиль, щоб розширити її автономію. Як стверджує Б. Крупницький, “Можливо, ніщо так не характеризувало гетьманування Данила Апостола, як

запопадлива боротьба, яку він повів з російськими елементами на Україні”²¹. Козацькому канцеляристу вдалося створити багатогранний і цікавий портрет гетьмана, який “з повним розумінням справи, збагаченим недавнім гірким досвідом, намагається оборонити перед замахами автономне становище України в цілій тодішній повноті від “пунктів” Богдана Хмельницького аж до “малоросійського нарѣчія” і “малоросійського стиля” включно”²². Отже, “Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола” є цінним джерелом з історії Лівобережної України 20-х рр. XVIII ст., а зібрані в ньому матеріали заслуговують на широке використання в наукових студіях.

Джерела та література:

1. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола. 3 февр. – 6 сент. 1728. – VIII, 162/80 // Институт рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. – 64 арк.
2. Цит. за: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – С.258.
3. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Авгсбург, 1948. – С.61.
4. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола. 3 февр. – 6 сент. 1728 / / Судиенко М. И. Метериалы для отечественной истории. – К., 1853. – Т. I.- С. 14. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
5. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета, 1726 – 1730 гг. // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 69. – С. 12.
6. Див.: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку – К., 1930. - С. 4.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Статьи гетмана Данилы Апостола // Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842.- Т. 3.- С. 373.
11. Грушевська О. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 147.
12. Цит. за: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 407.
13. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 393.
14. Джиджора І. Матеріяли Московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 131.
15. Крупницький Б. Цит. праця. – С. 71.
16. Дорошенко Д. І. Цит. праця. – С. 413.
17. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 57.
18. Лохвицкий исторический сборник. Издание лохвицкого уездного земства. – К., 1906. – С. 298 – 299, нотатка 2.
19. Крупницький Б. Цит. праця. – С. 159.
20. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. - №7. – С. 142.
21. Крупницький Б. Цит. праця.- С. 182.
22. Джиджора І. Матеріяли Московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 131.

Петро Пуриг

●

ПРО УКРАЇНСЬКУ ШЛЯХТУ В XVII СТОЛІТТІ

Надзвичайно важливою подією як у вітчизняній, так і світовій історії була Визвольна війна середини XVII ст. [1], під час якої на боротьбу за козацькі «вольності» піднялися представники різних народностей та верств народу України [2]. Серед них помітне місце належало українській шляхті, існування якої в різні періоди вітчизняного історичного процесу засвідчують джерела.

Однак трапилось так, що багато вчених не помітили цього унікального явища, феномену, поставили під сумнів навіть саме поняття «українська шляхта». Так, наприклад, на думку польського дослідника Яна Станіслава Бистрона, «шляхтич

був завжди поляком» [3]. Французький вчений Даніель Бовуа в книзі «Шляхтич, кріпак і ревізор» хоч і зазначає, що на початку XVII ст. багато землевласників визнали українське походження [4], але поряд із тим нічого не говорить про українську шляхту. У праці «Битва за землю в Україні 1863-1914» він не заперечує існування останньої [5], проте обмежується при цьому лише періодом до Хмельниччини. Погоджуються з цим вітчизняні історики Я. Дашкевич [6], О. Карліна [7], Д. Сосновська [8], А. Портнов [9]. Факт існування української шляхти до Хмельниччини значною мірою підтверджує відома дослідниця Н. Яковенко [10].

Складніше виглядає проблема української шляхти після Визвольної війни. Незважаючи на те, що думку про її відсутність у цей час заперечили ще В.Б. Антонович [11] і М.С. Грушевський [12], ця соціальна верства залишилась «непоміченою» в історіографії [13]. В. Балушок ставить справедливе запитання: «Куди поділася після Хмельниччини вельми чисельна українська шляхта; як могло статися, що вона (зокрема, в працях багатьох істориків) ніби випарувалася – практично майже без сліду?» [14].

Таким чином, проблема української шляхти є досить актуальною в історичній науці. Для з'ясування певних її моментів у пригоді стане регіональний аспект дослідження. Саме завдяки шляхті виник український «регіоналізм», тобто протиставлена централізаторським тяжінням корпоративна солідарність та супутня ідеологія еліти певних територій, поєднані спільними привілеями, інституціями, правничою системою і т.д. На Чернігівщині, зокрема, формування такого явища відбувалось у другій половині 1630-х – на початку 1640-х років [15].

Польська історична школа в особі Є. Ключовського, А. Камінського та інших вчених, як слушно зауважив Даніель Бовуа в останній книзі своєї «малої української трилогії» «Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830», котра нещодавно побачила світ в Україні, «до крайності розширила ідею єдності та громадянської й парламентської рівності шляхти» [16].

Дослідники А. Липський і Є. Опалинський [17] стверджують, що представники польської, литовської та руської (тобто української) шляхти мали однакове пристосування до політичної системи Речі Посполитої. Остання формувалася протягом декількох століть і в кінцевому рахунку привела до появи інтегрованого шляхетського суспільства, «шляхетського народу» із загальними традиціями й історичною свідомістю. Однак це зовсім не означає, що українська шляхта, будучи носієм політичної свідомості «шляхетського народу», мала тотожність із польською та литовською шляхтою у сфері політичних відносин. Українська шляхта вбачала в моделі політичної системи Речі Посполитої ідеал, що відповідав її уявленню про свободу і станіві вольності. Однак реалії життя далеко не завжди узгоджувались і збігалися із бажаннями.

Часто політика Речі Посполитої на підкорених нею українських землях була спрямована на обмеження політичних прав і свобод шляхти, яка населяла ці землі, у порівнянні з коронною, тобто шляхтою власне Речі Посполитої. У процесі переборення українською шляхтою подібних життєвих колізій визрівала необхідність її політико-правової регіональної солідарності.

Провідною тенденцією політичних орієнтацій українського шляхетства було відстоювання ним політико-правового режиму свого регіону, політичної рівноправності українських і коронних воєводств. Наприклад, в інструкції послам Волинського воєводства на вальний сейм від 13 червня 1641 р. ставилось питання про статус чернігівської каштелянії, яку польська влада, на відміну від коронних каштеляній, розглядала як партикулярну, а не генеральну, в чому репрезентанти української шляхти вбачали дискримінацію українських воєводств і порушення традиційних політичних прав «руського народу».

Вплив на політичну орієнтацію української шляхти мали певні особливості геополітичного становища регіонів України. Зумовлена вона була й специфікою процесів соціального порядку в українському суспільстві. Для шляхти, яка мешкала

в тому чи іншому регіоні, однаково актуальними були всі події, що відбувалися на його території й призводили до його ущемлення. І це, як справедливо зазначає П.М. Сас, «викликало посилену політичну заангажованість української шляхти питаннями оборони» [18].

Вторгнення на українські землі польських магнатів і шляхти вело за собою гоніння й на місцеве шляхетство. Так, наприклад, лоївські та любецькі зем'яни Величковські, Зарецькі, Злоби, Заровські, Масловичі та інші були позбавлені в 1643 р. шляхетства [19]. Посилився наступ на земельні права української шляхти. У багатьох її представників земля просто-напросто була відібрана [20].

І справедливо зазначив В. Липинський, «всі ці скривджені в своїх правах дрібні землевласники масово кинулись до повстання проти старост і магнатів, яке підняв ... Хмельницький» [21].

Своєрідний регіональний патріотизм репрезентантів української шляхти знаходив яскраве втілення і у відстоюванні православ'я – важливого атрибуту способу життя більшості української й білоруської шляхти, що визначав належність її до «старожитнього народу руського» [22]. Воно безпосередньо зв'язувало «шляхетний народ» України з «руським народом» і об'єднувало їх саме тоді, коли йшла мова «про задоволення конфесійних прав православного населення інкорпорованих українських земель» [23].

Серед факторів «руської» політичної орієнтації української шляхти важливе місце належить території проживання, усвідомленню спільності походження, мови, звичаїв, батьківщини. На основі цих факторів шляхта України вважала себе представником «руського народу», поняття якого в значенні політичної категорії зводилось в основному до значення широкої віросповідальної спільноти, яка заселяла територію України й Білорусі [24].

Не дивно, що з початком Визвольної війни проти Речі Посполитої до повстанців примкнули й представники православного шляхетства, багато яких загинуло, як зазначав В. Липинський, саме в боротьбі «за віру православну» [25].

Насамперед «поторопилась пристать к казачеству» православна шляхта на Чернігівщині [26], де спроба Речі Посполитої перетворити край на моноконфесійний шляхом підтримки римо-католицьких церковних структур не лише не увінчалася будь-яким успіхом, а обернулася «реваншем православ'я» [27].

Передусім це проявилось у тому, що понад 50 відсотків шляхтичів-землевласників регіону були православного віросповідання, і він був втягнутий у процеси «модернізації» патріотизму українських воеводств [28].

Тож 1648 р. до війська Богдана Хмельницького вступив представник землевласницького роду Чернігівщини Осип Бороздна, який раніше за неявку на королівський суд був підданий баніції – вигнанню за межі країни. Перейшли до повстанців також члени відомого ще з XVI ст. багатого землевласницького роду Сіверщини – Рубці [29]. З самого початку війни в козацьке військо вступили шляхтичі Хмелевські. Один із них у винагороду був призначений стародубським хорунжим. Так само вчинили шляхтичі Случановські, Полулях. Останнього в 1650 р. було призначено на посаду полкового стародубського сотника. Залишився на Чернігівщині й шляхтич Юрій Бакуринський. Всі його брати під час повстання втекли в Польщу, він же вступив на службу до Війська Запорозького. До повстанців приєднався і його батько Микола Бакуринський – «відомий перед повстанням жовнір військ Речі Посполитої» [30]. Джерела свідчать про допомогу повстанцям й інших представників чернігівської шляхти. «Прислуги» «з початку звикл отправовав в войску нашом запорожском Олифер Радченко». «... Конною отправовал в войску службу» Лукаш Носачович [31]. Колишній польський комендант Старого Бихова шляхтич Павло Ярмолтовський виявив «зичливість ... в подданю ... фортеци биховской ...» [32]. В універсалі, виданому Богданом Хмельницьким 31 березня 1656 р., відмічалися заслуги в службі гетьману шляхти Любецького повіту, насамперед С. Унучка й А. Красковського: «Прихилних и зичливых щире войску запорожскому всю шляхту повету любецкого, а меновите Саву Унучка, сотника любецкого, и Артема Красковского из всею шляхтою

тамошнею, в которые, от початку войны шире служачи у войску запорожском, в кождих потребах добре ставают и за веру православную бьются ...» [33].

Любецький шляхтич Іван Красковський у 1649-1651 рр. був писарем Чернігівського полку [34]. На службі в Чернігівському й Ніжинському полках перебували Антоновичі, Борецькі, Величковські, Вербицькі, Даничі, Ждановичі, Завадцькі, Зарецькі, Карнацькі, Красовські, Лепицькі, Мартиновичі, Пироцькі, Радиминські, Тарасовичі, Тупицькі, Юшкевичі. Козаками стали Богуші, Бивалкевичі, Бурдюки, Ворошильські, Злоби, Козлевичі, Орловські, Селицькі, Семаковичі. Серед повстанців були Пузики, Мишуки, а також представники багатьох інших шляхетських родин [35].

Є підстави стверджувати, що активну участь у Визвольній війні брала саме любецька шляхта, більшість якої становили дрібні бояри й зем'яни, котрі мали спільні соціально-економічні інтереси з козацтвом і виступали за «вольності козацькі» [36].

Про підтримку гетьманом православної шляхти свідчить те, що в другій половині XVII ст., коли відбувся перерозподіл земельної власності [37], він підтвердив її права на маєтності. Так, в універсалі Богдана Хмельницького Лаврентію Бороздні від 2 вересня 1656 р. [38] зазначалося, що він одержить у володіння свою попередню власність: «села Горск [39], Ключи, Куршиновичи, Жолведе, остров Тарасовский и Заджеверский, селище Медведово, пустош Бутовское, деревня Ярцово, селище Заничи, Бахаевское, так же во Мглинской волости селище Тростянское і селище Роцининское, селище Роевское над річкою Білогошею, село Кгарцево з млином, деревню Хоромное, пустош Борознина, так же і пляц з будованем в місті Стародубовском ... маєтност его власною в повіті Стародубском будучую», щоб Бороздна «спокойне тоєї маєтности заживал» [40].

Спеціальним оборонним універсалом (від 3 вересня 1656 р.) гетьман суворо забороняв стягати будь-які податки й брати підводи в селах, що входили до складу володінь Л. Бороздни: «Аби в селі Ключов, Горску і Х[оромном] і в Куршиновичах жадное кривди, шарпанини і перенагабання ніхто так з старшини і черни Войска Запорозкого мимоездом і подездом чинити не важилися, ани теж найменших екзакий, поборов і подвод брати не домишлялся» [41].

Згідно з гетьманським універсалом від 4 вересня 1656 р. «маєтности їх власніі в повіті Стародубскому будучіі» отримали «в посессію» також Михайло й Ілля Рубці: «села Курознова, Раженічи, із млином, село Бобки, Чернооков, Брахлов з отчинами до тих сел здавна належачими, то єсть Ляхов Ключ, Головскую і Стровскую і Ковбасовскую з селищами Полховом і Стобки зо всіми до них приналежностями» [42].

Аналогічно за Юрієм Бакуринським Богдан Хмельницький закріпив 26 червня 1656 р. на знак «вірние і радительние служби ... в Войску Запорозжском» «села Великия Віс, Осняки, Ріпки, Гусинка, Буянки і Слободка ... з дубровами, борами», що раніше його батько купив у панів Біялтів і Пероцьких і був відповідно їх власником [43].

Село Постовбиці «его власное, зо всіми грунтами і приналежностями, до того селища принадлежащими» одержав тоді ж Оліфер Радченко [44]. Універсал від 24 червня 1657 р. підтверджував землі навколо м. Чернігова Лукашу Носачовичу [45]. За «зичливість его в подданю фортеци биховской» 4 травня 1657 р. «приворочалось» «село ево власное Вербичи названное, также село Горбове» Павлові Ярмолтовському [46]. Чернігівський сотник Станіслав Кохановський (шляхетського походження) отримав право заснувати слободу в Гучині [47]. Універсалом від 2 вересня 1656 р. надавалося право землеволодіння шляхтичам Мартину й Федору Воронам: «Взявши в протекцію нашу і наклонивши ухо до прозби їх, подалисьмо оним в посесію села ... в повіті Стародубском лежавшіе, то єсть село Савастяновичи з селищами Букми, дворищем Вадковичами, Туровичами, деревню Бурновичи з селищем і з гумнищем і зо всіми до них здавна належитостями і пожитками», а також двір, куплений їх батьком у м. Стародубі [48].

Універсал же, датований 23 червня 1657 р., підтверджував володіння Катерини Грязної «меновите в селах Слабине, Яновце, Лукашовце, Стефановце, Суличовце, Пересаяжю і всяких до тих сел. приналежитостях» [49].

Універсалом від 31 березня 1656 р. підтверджувались права на всі привілеї Сави Кононовича-Посудевського і Артема Красковського разом зі «всеією шляхтою тамошнею». В документі зазначалося, що вони «от початку війни щире служачи у войску Запорозьком, в каждых потребах добре ставають и за веру православную бьются» [50].

Таким чином, є підстави констатувати той факт, що на Чернігівщині Богдан Хмельницький підтвердив землевласницькі права православної шляхти. Т. Яковлева чомусь власниками земель на Лівобережжі після 1654 р. називає лише родини Рубців і Бороздн. Інші залишилися їй невідомими. Слід зазначити, що на вірність російському цареві в 1654 р. в Чернігові, Ніжині й Києві присягало 188 шляхтичів [51]. Як правило, це була дрібна шляхта, яка не мала земельних надбань. Шляхта, що брала участь у Визвольній війні на боці повстанців, прагнула, скориставшись зручними обставинами, придбати нові землі. Але в умовах жорстокої антифеодальної боротьби зробити це їй не вдалось. Як стверджує В.С. Степанков, тенденція до зміцнення шляхетського землеволодіння намітилась після 1654 р. під впливом діяльності старшини, що згуртувалась навколо І. Виговського [52].

Богдан Хмельницький брав під захист володіння української шляхти, підтверджував її права подальшого користування ними. М.Є. Слабченко в подібних діях гетьмана вбачав його прагнення не втратити для краю шляхетство як «кадри досвідчених господарів» [53] з метою залучення його до відновлення господарства України, що потерпіло велику розруху в роки Визвольної війни. Не виключено, що він керувався при цьому дипломатичними мотивами [54], виходячи з можливості заручитися таким чином підтримкою частини православної шляхти в боротьбі з Польщею.

«Поневаж Бог всемогущій наклонил шляхту до Війська Запорозького, ми їх ласкаве принявши, їх маєтности і ґрунтов власних уживать, яко здавна уживали, позволилисмо», - зазначалось в універсалі від 23 червня 1657 р. [55]. Олексій Михайлович дозволив «шляхте благочестивой ... которіє в Малой России обретаются и веру к нам великому Государю на подданство учинили» бути при своїх шляхетських «волностях и привилиях» [56].

Такі вчинки з боку гетьмана й російського уряду здійснювались, напевно, з метою залучення якомога більше шляхти до вступу у Запорозьке Військо.

Слід зазначити, що шляхта, займаючи в Запорозькому Війську старшинські посади, поступово зживалась із козацькою старшиною. Відповідно і її землеволодіння розчинялось у старшинській земельній власності.

Сприяючи православній шляхті, підтверджуючи її старі володіння, гетьман однак не поспішав надавати їй нові маєтности. Можливо, причиною цього були певні сумніви гетьмана, викликані тим, що частина православної шляхти опинилася і на боці Речі Посполитої. Полишивши, наприклад, Чернігівщину, її представники, як і раніше, називали себе чернігівською шляхтою, збирались на сеймики (в 1654-1659 рр. у Житомирі, а з 1659 р. у Володимирі-Волинському), формально носили свої попередні звання й титули [57]. Конкретно серед таких шляхтичів зустрічаємо, наприклад, у Володимирі Марка Данича (1668 р.) і Мартина Юркевича-Красковського (1671 р.), які відстоювали свої права на землеволодіння в районі Любеча. На Правобережній Україні опинилися представники любецької шляхти із родини Ждановичів. Іван Бакуринський осів на Волині [58].

Досить спритно вчинив В.К. Дунін-Борковський. Після Андрусівської угоди між Росією й Річчю Посполитою (1667 р.) він, щоб не втратити своїх володінь, прийняв православ'я й поступив на службу до Війська Запорозького [59]. У 1668 р. Дунін-Борковський зайняв уряд вибельського сотника в Чернігівському полку.

Вересневим універсалом того ж року Петро Дорошенко [60] надав йому село Борківку як «маетность подлежащую отчистым правом» [61].

У 1682 р. В.К. Дунін-Борковський стає чернігівським полковником. Цю посаду обіймав Василь Многогрішний – брат гетьмана Дем'яна Многогрішного, якого позбавили гетьманської булави, й обидва брати були заслані до Сибіру. На думку О.М. Лазаревського, Дунін-Борковський отримав полковницький уряд саме за активну участь у поваленні влади Многогрішних. 28 червня 1682 р. Іван Самойлович надав йому села Овдіївку, Казилівку, Холми (Понорницька сотня), с. Бобровицю (поблизу Чернігова) і підтвердив право на його «отчистую маетность в сотне березинской – село Борковку».

Слід зазначити, що в історичній науці існувала думка, буцімто маетності за службу взагалі надавалися старшині не раніше гетьманства І. Самойловича (1672-1687 рр.). Однак джерела дають можливість не погодитись із цим твердженням. Зокрема, «Генеральне слідство про маетності Полтавського полку 1729-1730 рр.» повідомляє: «Городок Решетилровка в котором дворов 550 почавши от Жученко полковника полтавского, який за гетмана Богдана Хмельницкого был ... и за прежних всех полковников належал на власть полковническую» [62].

З 1687 р. служба кар'єра Василя Каспаровича вступає у фазу апогею – від Івана Мазепи він отримує перший після гетьманського уряд генерального обозного, який займає протягом тривалого часу, аж до кінця свого життя (помер 4 березня 1702 р.).

До попередніх володінь Дуніна-Борковського додаються маетності Орлівка (при р. Убеді), Брусилів (на р. Снов), Тупичів (недалеко від Городні), Шабалтасівка (поблизу Понорниці). Василь Каспарович стає «одним из первых богачей в Малороссии» [63].

Грамотою 1674 р. російський цар Олексій Михайлович підтвердив Дуніну-Борковському землі, які він одержав свого часу як подарунок від польського короля [64].

Польський шляхтич Казимир (він же Карп) Манковський також перейшов на службу до козаків. Будучи шептаківським сотником у Стародубському полку, він брав активну участь у боротьбі з ворогами: у 1694 р. ходив під Кизикерман і в цьому місті «для береження крепости оставленной от неприятельских войск великое претерпел утеснение», «действовал ... с командою» під час взяття Азовської фортеці в 1696 р., воював під Таманню (1698 р.). У 1701 р. під час штурму Руголевської фортеці Манковський загинув. За військову службу його наділяли маетностями [65]. «За верные его службы» одержав «кгрунта» і вроджений шляхтич, згодом знатний військовий товариш Афанасій Григорович. Гетьману й царю особливо сподобалось те, що від маетностей на території «полской Украины» він відмовився [66].

Відмовились від «природних» маетностей (міста Брусилова, містечка Волоті «со многими селами под Польщею») Михайло, Сергій і Лаврентій Ханенки, вступаючи на службу до Олексія Михайловича в 1644 р. Вони також отримали землі в Україні [67].

У деяких документах прямо вказувалось на необхідність відбування шляхтою військової служби за земельні надання. Так, підтвердивши 21 березня 1670 р. право на маетності любецьким шляхтичам Саві Унучку, Івану Скугару, Федору Красковському, Олексію Кривописі, Ничипору Богушу, Семену Селицькому, Артему Злобі, Прокопу Величковському, Василю Демидовичу, гетьман Дем'ян Многогрішний вимагав, щоб кожен із них або ж сам відбував військову повинність, або ж замість себе відправляв козака на доброму коні. «А которій бы не хотел шляхтич, пожиткуючи оними кгрунтами, военного з службы своей козака до боку нашего висилати, албо сам на услугу войсковую виезжати, таковой кождій од держанія кгрунтов одпадатимет», - зазначалося в універсалі [68].

Шляхті, безсумнівно, така умова була добре відома. Коли шляхтичі білоруського міста Могильова Мартюшковичі у вересні 1655 р. подавали

чолобитну Олексію Михайловичу «о пожалованіи их отцовским и дядичным поместьем», крім іншого, вони зазначали, що з того помістя 10 чоловік служать у полку наказного гетьмана Івана Золотаренка, сім чоловік стоять «в полкех» під Биховом [69]; Мартюшковичі платять їм гроші, також служать вони «на наших конях, и платье и оружье наше» [70].

Джерела та література, примітки:

1. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1995.
Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы истории. – 1954. - № 5. – С. 44-58.
Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
Шевченко Ф.П. Запорозька Січ у міжнародних зв'язках // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 91-94.
2. Шевченко Ф.П. Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648-1654 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1978. - № 11. – С. 10-22.
Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1973. – Випуск 2. – С. 44-55.
3. Пиріг П.В. Покозачення населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С. 79-85.
3. Vystroc J.S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII. – Warszawa, 1976. – Т. I. – С. 44-45.
Див.: Балушок В. «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників) // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2006. – Випуск 12. – С. 180-189.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – С. 132. (Далі: Шляхтич ...).
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 146.
6. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич ... - С. 26.
7. Карліна О. Кінець міфів про Україну-Аркадію // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Випуск 1. – С. 60-63.
8. Сосновська Д. Історія як сумнів // Критика. – 2006. – Ч. 9 (107). – С. 20, 21.
9. Портнов А. Винаходячи Річ Посполиту // Там само. – С. 22.
10. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993.
11. Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 1-62. (Далі: АЮЗР).
12. Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – С. 323-335.
13. Балушок В. Вказ. праця. – С. 180-189.
14. Там само. – С. 187.
15. Яковенко Н. Довге чвертьстоліття модернізації // Там само. – С. 44. (Далі: Довге чвертьстоліття ...)
16. Див.: Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – Львів: Кальварія, 2007. – С. 33-34.
17. Lipski A. Tradycja państwa jako czynnik integracji narodowej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1982.
Opalicki E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa, 1995.
Див.: Сас П.М. Руська орієнтація політичної свідомості суспільства // Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К.: Либідь, 1998.
18. Сас П.М. Вказ. праця. – С. 52.
19. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького. – Філадельфія; Пенсільванія, 1980. – С. 453. (Далі: Участь шляхти ...)
20. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. Из архива графа Милорадовича. – Чернигов, 1889. – С. 48 й ін.
21. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Український історичний журнал. – 1992. - № 4. – С. 138. (Далі: Україна на переломі ...).

22. Sysyn F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth – Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1982. – Vol. VI. – Nr 2. – P. 167-180.
23. Сас П.М. Вказ. праця. – С. 53.
24. Там само. – С. 55, 56.
25. Липинський В. Україна на переломі ... – С. 139.
26. Див.: Левицький О.І. Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. 81. – Спр. 9. – 42 а. (Далі: НБУ. ІР.).
- Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нлм с X по XX в. // Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901. – С. 30.
27. Яковенко Н. Довге чвертьстоліття ... – С. 40-41.
- Пиріг П.В. Релігійний гніт на Чернігівщині і боротьба проти нього напередодні визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 339-340.
- Пирог П.В. К вопросу о борьбе населения города Полоцка с унией в первой половине XVII века // Гісторыя і архелогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годзю Полацка. – Полацк, 1992. – С. 49-50.
- Пиріг П. Становище народних мас і визвольна боротьба на Чернігівщині в першій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 2007. - № 5. – С. 14-27.
- Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К.: Темпора, 2006. – С. 195.
28. Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 165.
- Яковенко Н. Довге чвертьстоліття ... – С. 45.
29. Пиріг П. Землеволодіння на Чернігівщині за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. - № 5-6. – С. 102-108.
30. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 155-157.
31. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII- XVIII вв. – Прага: Ватага и Пламя, 1924. - Т. I. – Вып. I. – С. 57-62.
32. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн. IV. – С. 104. (Далі: ЧИОНЛ).
33. Там же. – С. 101-102.
34. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 229.
- Gajecki G. The Cossak Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Т. I-II. – С. 78.
35. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 91, 115, 155, 156 й ін.
- Лазаревский А.М. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896 / 97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов, 1896. – Отд. III. – С. 1, 2.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 483, 485, 463, 464, 466, 468 й ін.
36. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 101-103.
- Липинський В. Україна на переломі ... - С. 139.
- Каманин И.К. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 86-87.
37. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Випуск 3. – С. 106-110.
38. М.Є. Слабченко датує універсал 9 вересня 1655 р. (Див.: Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII столетиях. – Том четвертый. Состав и управление государственным хазяйством Гетманщины XVII- XVIII вв. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1925. – С. 3). Можливо, це був зовсім інший документ, адресований гетьманом Бороздні. Однак будь-якої згадки щодо цього виявити не вдалося.
39. У деяких джерелах Горськ названо містечком. Царська грамота від 1715 р. також підтвердила його за попереднім власником. (НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 55 451 [Лаз 413]. – Арк. 471.
40. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – У Києві: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Том перший. – С. 251.
- Документи Богдана Хмельницького (1648-1654). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 530-531.
41. Документи Богдана Хмельницького. – С. 532-533.
42. Там само. – С. 533.
43. Там само. – С. 505-506.
44. Там само. – С. 504-505.
45. Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии // ЧИОНЛ. – Кн. IV. – Отд. III. – С. 98-99.
46. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. 1729-1730 гг. Материалы для

- истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1909. – Вып. III. – С. 309-310.
47. Там же. – С. 390.
48. Документи Богдана Хмельницького. – С. 531-532.
49. Там само. – С. 598-599.
50. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. IV. – С. 161.
51. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трлх томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. III. – С. 535.
- Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С. 32-44.
52. Степанков В.С. Антифеодална боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів: Світ, 1991. – С. 125.
- Пиріг П.В. Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – Випуск четвертий. – С. 86-94.
- Пирог П.В. Гетманы Иван Выговский, Юрий Хмельницкий и Левобережная Украина. – Чернигов, 2003.
53. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII- XVIII столетиях. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. – Часть первая. – Том второй. – Судьбы фабрики и промышленности. – С. 3.
54. Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 125.
- Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основа, 1998. – С. 59.
55. ЧИОНЛ. – Кн. IV. – С. 104-105.
56. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 56 086 (Лаз 419). – Арк. 76-76 (зв.).
57. Стороженко Н. Отношение западнорусских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // Архив Юго-Западной России. – К., 1888. – Ч. II. – Т. 1. – С. III-IV. Т. II. – С. 230-233 й ін.
58. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 717. (Далі: ЦДІА України).
- Каманин І.К. Матеріали по історії козацького землевладення (1494-1668) // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 25.
59. У 1668-1682 рр. він – вибелський сотник (Чернігівський полк); 1682 -1686 рр. – полковник Чернігівського полку; 1687-1702 рр. – генеральний обозний.
60. Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. –Чернігів, 2002. – Випуск третій. – С. 118-126.
- Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002.
61. Лазаревский Ал. Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский. К портрету // Лазаревский Ал. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – Т. II. – С. 48.
62. Див.: Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII- XVIII вв. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1909. – С. 96.
- Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII- XVIII ст.). – К., 1994. – С. 15.
63. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией. – СПб: Типография М. Этингера, 1877. – Т. IX. – С. 850. НБУ. ІР. – Ф. XII. – Спр. 94. – Арк. 5.
- Лазаревський Ал. Генеральний обозний ... – С. 49, 50.
64. Описание Исторического Музея Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. – Чернигов, 1905. – Выпуск шестой. – Отдел второй. Под ред. М.П. Добровольского. – С. 98-99.
- Чернігівське губернське вєдомости. – 1887. - № 87.
65. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 55 544 (Лаз 414). – Арк.. 387-388.
66. Там само. – Ф. II. – Спр. 18 671. – Арк. 39, 40.
67. ЦДІА України. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 3Є . – Арк. 1. Спр. 12. – Арк. 1.
68. Василенко М.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII- XVIII вв. / Український археологічний збірник видає Археологічна Комісія Української Академії Наук. – У Києві, 1926. – Том перший. – С. 115.
69. Пиріг П. Чернігівщина у боротьбі з Річчю Посполитою в 1654-1655 рр. // Сівєрянський літопис. – 2000. - № 1. – С. 11-15.
70. АЮЗР. – СПб: Типография Ф. Елеонского и К°, 1889. – Т. XIV. – Стб. 817-118.

ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII- ПОЧАТКУ XVIII ст.

Розвиток економіки, сприятливі для ведення будівництва природні умови, політична ситуація та взаємозв'язки з культурами інших народів благотворно вплинули на розвиток української архітектури зазначеного періоду. Важливе місце в цьому процесі займала архітектура Чернігова того часу. Значних успіхів досягли оборонна архітектура, цивільне та сакральне зодчество. Риси національного будівництва яскраво проявились у цивільній архітектурі Чернігова. Але досі чернігівська цивільна архітектура не розглядалась комплексно, в усій її повноті. Більше вивчались окремі визначні чернігівські пам'ятки, які займають важливе місце в загальному розвитку української архітектури. Комплексний підхід має забезпечити цілісне уявлення про цивільну архітектуру Чернігова того часу. Звідси впливає мета цієї статті.

Забудова міста над Десною, як і інших міст України, була садибною. Більшість споруд робилась із дерева і до наших днів не збереглася. Скласти уявлення про них дають можливість документальні описи та зображення на мальованому плані міста – „Абрисі чернігівському” 1706 р. Дер'яв'яні споруди й житла для московських стрільців і солдат залоги штатної чернігівської фортеці будувались так само, як і в Росії. Наприклад, адміністративна споруда („приказная изба”) поставлена на підкліті. Перед нею сіни та кліть (холодна споруда без опалення), а під кліттю соляний склад. Будувалось так зване „хоромное строение” – комплекс споруд із дерева, з'єднаних між собою сінми та переходами.

Особливість української цивільної архітектури згаданого періоду полягала в тому, що споруди мали багато спільних рис в об'ємно-плановій побудові та у вирішенні фасадних композицій, незважаючи на різне функціональне призначення. Адміністративні споруди, господарчі та житлові будинки були дуже схожими. Вони продовжили розвиток народного житла. Як приклад садиби козацької старшини можна назвати „подворок” чернігівського полковника Павла Полуботка. Певне уявлення про нього може дати графічне зображення на „Абрисі чернігівському” та опис 1724 р., зроблений майором М.Раєвським та лейб-гвардії сержантом Львовим. Садиба П.Полуботка та його синів Андрія і Якова розташовувалась на протилежному від Чернігова боці річки Стрижень на невеликому узвишші. Нині там у відбудованому приміщенні колишньої духовної семінарії міститься військовий шпиталь. В опису згадуються дві кам'яниці. Одна з них мала великі підвальні приміщення, а нагорі – парадні палати ускладненого планування. Інша кам'яниця була за скарбницю й комору з підвалами. Житлові споруди поставлені з дерева. В одній жив сам Павло Полуботок, а в іншій його син Андрій. Доповнювали „подворок” амбар, конюшня, два льодники та два льохи. На випадок воєнної загрози П.Полуботок мав і двір у фортеці: мурований будинок, курна хата з сінми та три ями з житом [1]. Свій двір мав у „першому черкаському замку” інший чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб. Про нього він згадує в своєму заповіті, складеному 25 травня 1698 р. [2]. Садиби інших мешканців тодішнього Чернігова були скромнішими.

Часто в спорудах, які будувались як житлові, згодом розміщувались адміністративні установи. Наприклад, у мурованому будинку П.Полуботка в чернігівській фортеці містився магістрат, а в житловому будинку Лизогубів пізніше діяла чернігівська полкова канцелярія та інші установи [3].

На території стародавнього Чернігівського дитинця неподалік від колишнього Верхнього замку стоїть невеликий мурований будинок. До Державного реєстру національного культурного надбання України (пам'ятки містобудування і архітектури) він занесений під назвою „Будинок полкової канцелярії”. Охоронний номер 814. Проте в літературі його називали ще як „будинок Лизогуба” чи „будинок Мазепи”, що відбило історію будівлі.

О.Ф.Шафонський в рукопису 1786 р. (надруковано в 1851 р.) зазначив, що будинок „построен полковником черниговским Лизогубом и его был жилой дом” [4]. Але в Чернігові полковниками були два Лизогуби – Яків Кіндратович з 1687 р. до 1698 р. та його син Юхим Якович з 1698 р. до 1704 року. Отже, будинок збудували в роки чернігівського полковництва обох Лизогубів. Можна погодитись з думкою більшості авторів про авторство московського будівничого. Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житловий на замовлення Лизогубів в 1690-х – перших роках XVIII ст. московським архітектором чи кількома майстрами.

Планування будинку полкової канцелярії походить від типу українського народного житла „хата на дві половини”. Житлові приміщення знаходяться обабіч від сіней. Західна (чоловіча) половина має більшу площу, ніж східна (жіноча). План споруди являє собою прямокутник (21х16 м), орієнтований повздовжньою віссю строго по лінії схід-захід. Одноповерховий будинок має підвальні приміщення, які повторюють план першого поверху, і високе горище. Висота підвалу, першого поверху й горища однакові.

Загальна об'ємна побудова споруди доволі проста. Виводжений зі сходу на захід паралелепіпед будівлі завершується двосхилим дахом з трикутними фронтонами над східним і західним фасадами. Майже повністю повторена композиція українського народного житла. Навіть кут при вершині даху наближається до 120 градусів, що відповідає такому ж куту в давньому поліському народному житлі. Будинок полкової канцелярії змурований із червоної жолобчастої цегли. Її розміри в різних місцях зафіксовані від 5х15х34 см до 5,5х16х35 см. Первісні перекриття – півциркульні з розпалубками. Вони збереглися лише в східній частині та в сінях, а в західній половині пізніше зроблено плоске перекриття. Підвальні приміщення також перекриті склепіннями й первісно освітлювалися п'ятьма невеликими вікнами з північного боку. Для викладення деталей архітектурного декору фасадів використана фігурна цегла, а також елементи із цегли різного розміру і форми.

У будинку полкової канцелярії простота загальної побудови композиції споруди поєднується з багатим і соковитим декором фасадів. У пластичній обробці стін також прослідковується зв'язок з народною архітектурною творчістю. Широкі пілястри на фасадах позначають внутрішні стіни. Вони поділяють площини стін на окремі частини подібно дерев'яним будівлям у місцях перетину вінців зрубу при рубленні „із залишком”. На рівні карнизів під дахом і в нижній частині фасадів знаходяться кронштейни. Подібне було в архітектурі епохи Відродження. Принцип розміщення кронштейнів під дахом підказаний народною житловою архітектурою, а виконані вони із цегли в уже відомих формах мурованого зодчества Ренесансу.

В оздобленні фасадів будинку полкової канцелярії застосовані елементи архітектурного декору російських пам'яток того часу. Особливо наочно це виявилось у лиштвах вікон. Це є важливим свідченням роботи в Чернігові московського майстра. Форми декору на всіх фасадах чернігівської кам'яниці в основному однакові. Відмінності виявляються лише у фронтончиках над вікнами. На східному фасаді вони трикутні. На південному – лучкові з розривом і трикутні. На західному – лучкові з розривами, а на північному – багатолопатеві та з розривами. Повторюваність елементів декору стилістично об'єднує фасади. Цьому прислужується також розмірений ритм напівколонок і кронштейнів. Об'єднання фасадів у єдину композицію досягається і наявністю багатьох горизонталей, які

оперізують будинок з усіх боків. Одним із головних засобів, завдяки якому досягнуто враження багатства й соковитості декору, є дроблення вертикальних і горизонтальних тяг і навіть кривих ліній фронтончиків над вікнами. Сонячні промені по-різному освітлюють кожну із площин, утворюють глибинність у композиціях фасадів і будують складну гру світла й тіні. В цьому проглядається барокове устремління творчості зодчого, який будував споруду. Поєднанням мальовничої світлотіні на тинькованих і побілених фасадах з кольоровою поливою черепиці на даху досягався яскравий декоративний ефект.

Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житлова споруда на замовлення Лизогубів, вірогідно, в 1690-х роках. Можливо, будівельні та опоряджувальні роботи завершені в перші роки XVIII ст. Керував будівництвом, певно, московський майстер. Імені його назвати поки що неможливо. Будинок полкової канцелярії є неповторною високовартісною пам'яткою українського зодчества, в якій своєрідно поєдналися риси української і російської архітектури, а також народного будівництва [5].

Деяко подібне планування мали сотенні канцелярії, які будувалися головним чином з дерева. Такою ж була й канцелярія чернігівської полкової сотні. Складніше планування мав будинок чернігівського полковника Павла Полуботка. Збудований він, мабуть, ще його батьком Леонтієм Артемовичем на протилежному від міста Чернігова березі річки Стрижень на невеликому пагорбі. Зовнішній вигляд будинку можна уявити за графічним зображенням споруди на „Абрисі чернігівському” 1706 р. та описом маєтностей П.Полуботка 1724 р. В плані споруда, згідно з реконструкцією М.П.Цапенка, мала розміри 25x25 м. Планування будинку П.Полуботка є деяко ускладненим варіантом камерної побудови. По центру йшов коридор (сіни). Обабіч розташовувалося по три камери. Під будинком був льох [6]. Опис 1724 р. не дозволяє уявити зовнішній вигляд будинку. До певної міри може допомогти його зображення на „Абрисі чернігівському” 1706 р., до розгляду якого дослідники майже не звертались. На цьому плані кам'яниця звернена до глядача своїм головним південним фасадом. Високий дах із заломом увінчаний з обох боків сонцями. Будинок мав також ганок у центрі фасаду. Схоже на те, що кам'яниця зведена на підкліті. Можна погодитися з М.П.Цапенком щодо датування пам'ятки кінцем XVII ст. Отже, будинок П.Полуботка являв собою цікавий зразок української цивільної архітектури.

На території Єлецького монастиря в Чернігові стоїть єдиний житловий будинок з дерева 1680-х років. До наших днів він дійшов із суттєвими змінами. Розташований на захід від дзвіниці і на північ від Успенського собору. Своїм південним фасадом виходить на площу в центрі монастиря. В літературі споруда відома як „будинок Феодосія Углицького”. Занесений до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 1766. Спеціальних досліджень споруди не проводилось, і стан її вивчення залишає бажати кращого. Зберігся дерев'яний сволок, на якому є різьблений напис: „При Феодосии Углицком року 1688”. Графічне зображення будинку на „Абрисі” 1706 р. представляє його як одноповерхову споруду майже квадратну в плані. На повздовжньому і причілковому фасадах бачимо по трое вікон. Фундамент підкреслений двома горизонтальними лініями. Високий дах із заломом вкритий гонтом.

Традиції планування народного житла проявились і в будівництві житлових приміщень чернігівських монастирів – корпусів келій. Східні келії Єлецького монастиря зведені у вигляді витягнутого з півночі до півдня одноповерхового корпусу. Він поділений на окремі секції, які складаються із камери й сіней. Головний західний фасад звернений до Успенського собору і оздоблений широкими пілястрами без капітелей, лиштвою вікон та профільованим карнизом. Південно-західні келії Єлецького монастиря і в плануванні, і в оздобленні фасадів повторили східні келії. Вони поєднали житлові й господарчі функції та неодноразово перебудовувались.

Північні келії Єлецького монастиря займають важливе місце в цьому архітектурному ансамблі між головною брамою під дзвіницею та Успенським собором. Охоронний номер 817/4. Корпус складається із трьох частин. До центральної частини прилягають дві бічні, кожна з яких наслідувала планування народного житла „хата на дві половини”. Одноповерхова споруда має плоскі стелі на балках. Всередині споруди влаштовані кахляні печі, каміни, а підлога викладена з цегли [7]. Подібне планування мали і північно-східні келії Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові 1670-их – 1680-их років. Охоронний номер 819/6. Раніша частина мала секційне планування. Східна секція – камера й сіни. Три інші повторили тип народного житла „хата на дві половини” (обабіч сіней дві камери). На фасадах виділялись цоколь і профільований карниз. Лопатки позначали внутрішні стіни, а вікна обрамляли „вухасті наличники”.

Цікавий зразок цивільної архітектури представляла кам'яниця Костянтиновича, яка розташовувалась неподалік від початку нинішньої вулиці імені М.Горького. До наших днів не збереглася. Основним джерелом про цю пам'ятку є дослідження її в 1932 р. С.А.Таранушенком. Він зробив її обміри та фотофіксацію. Кам'яниця Костянтиновича мала прямокутний план. Своїм головним фасадом будинок був звернений на південь. Він складався із двох ізольованих камер. Західна мала прямокутний план, а східна - квадратний. До великої камери можна було зайти через двері в західній стіні. Для її освітлення в південній стіні зробили два вікна. Західне приміщення перекрите коробовим склепінням з розпалубками. Східне приміщення С.А.Таранушенка назвав „каретником”. Воно мало два вікна в південній та східній стінах та широкі двері в північній стіні. Стеля плоска з дерева.

Підвал, подібно до першого поверху, складався з двох камер, сполучених проходом. Вони освітлювались люкарнами (зовні на рівні землі). У вікнах і люкарнах – ковані ґрати. Зовні вони закривались залізними віконницями. Двоспадовий дах зроблено досить крутим. Споруда мурована з цегли (35-37x17x5,5 см) на вапняному розчині. В зовнішньому оздобленні головна увага приділена головному південному фасаді. На тлі отинькованої стіни з лопатками виділяються вікна з лиштвами та люкарни з обрамленням. Впадає у вічі контраст між стриманим оформленням фасадів і суворістю внутрішніх приміщень. С.А.Таранушенко датував кам'яницю Костянтиновича другою половиною XVIII ст. на основі головним чином порівняння розмірів цегли [8]. На нашу думку, більш правий автор статті про кам'яницю Костянтиновича в енциклопедичному довіднику „Чернігівщина”, згідно з якою ця споруда зведена на початку XVIII ст. [9].

У північній частині колишнього Чернігівського дитинця на залишках старого валу височить ошатна біла споруда, відома під назвою „будинок Колегіуму”. Традиційно вважається, що саме тут містився у 1700-1776 роках відомий навчальний заклад – Чернігівський колегіум. Як видатна пам'ятка української архітектури будинок Колегіуму включено до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 813. Будинок, який зберігся, належав до великого комплексу споруд Борисоглібського монастиря. Дзвіниця будинку Колегіуму була і є вертикальною домінантою давньої частини міста. Як показали натурні дослідження, існуюча споруда складається із кількох частин, зведених неодноразово. Нині вони являють собою одне ціле. Найдавніша частина - у західній половині в основі дзвіниці. Вважається, що перший поверх центральної частини споруди зведений у другій половині XVII ст. для трапезної [10].

Остаточо спорудження будинку закінчилось у 1702 р. Це засвідчив напис на керамічній дошці, яку знайшли під час реставраційних робіт 1951 р. в ніші на південному фасаді під дзвіницею. В результаті споруда в центрі і на сході отримала два поверхи. Там влаштували трапезну і церкву Всіх Святих з двома банями. Із

заходу постала дзвіниця з церквою І.Предтечі. Обриси плану будинку на „Абрисі” 1706 р. дуже близькі до плану існуючої споруди.

Об’ємно-просторова композиція будинку Колегіуму повторює її планову побудову. Тридільність плану виявляється в об’ємній композиції. Дві бані церкви Всіх Святих разом із дзвіницею утворили трибання, характерну для української архітектури. На першому поверсі центральної і східної частин містились, вірогідно, господарські приміщення. Це – підкліт, який зазвичай мав службово-господарське призначення. Композиція споруди близька до композиції російського безстовпного храму під назвою „корабель”, де на повздовжній осі розташовувалися церква, трапезна і дзвіниця. Окремо взята дзвіниця будинку Колегіуму близька до російського ярусного храму „иже под колоколы”. Але найбільше рис, які зближують чернігівську споруду з російським зодчеством, виявилось у формах архітектурного декору. Основну частину оздоблення фасадів складають лиштви вікон, які мають прототипи в московському зодчестві. Характерне застосування аркатурно-колончастого фризу на південному фасаді будинку Колегіуму. Все це свідчить про причетність до зведення чернігівської пам’ятки досвідченого московського зодчого. На нашу думку, ним міг бути Д.В.Аксамитов [11].

Отже, цивільна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть представлена адміністративними, житловими та господарськими будівлями. Забудова міста була садбною. Будівництво велось як державним коштом, так і за монастирські гроші чи за сприяння приватних осіб. Великий вплив на цивільне будівництво справила народна архітектурна творчість. Він проявився не лише в об’ємно-плановій побудові, а й в оздобленні фасадів. Але в пластичному оздобленні більше елементів з московського зодчества того часу. В Чернігові створені такі визначні пам’ятки української архітектури, як будинок полкової канцелярії, будинок Колегіуму та єдиний із збережених від того часу житлових будинків з дерева (будинок Феодосія). Своєю оригінальністю і неповторністю вони займають визначальне місце у тодішньому вітчизняному зодчестві.

Джерела та література:

1. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков. Составл. по Указу 1724 года майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым//Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.- М., 1862. – Кн.3. – V.- Сместь.- С.1-4, 29.
2. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (25.05. 1698) /Вст. стаття та публікація І.Ситого/ / Пам’ять століть. – 1996. - №3. – С.11.
3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - К.:Университетская типография, 1851. - С.279.
4. Там же. – С.279.
5. Адрюг А.К. Будинок полкової канцелярії в Чернігові. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2007. – 32 с.
6. Цапенко М.П. Архітектура Левобережної України XVII – XVIII веков. М.: Стройиздат, 1967. – С.83.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С.268.
8. Таранушенко С.А. Кам’яниця Костянтиновича у Чернігові / Вст. стаття С.І.Білокона // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С.143 – 146.
9. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник, - К.: УРЕ, 1990. –С.340.
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С. 270.
11. Адрюг А.К. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум// Народна творчість та етнографія. -1986. - №5. – С.48 – 50.

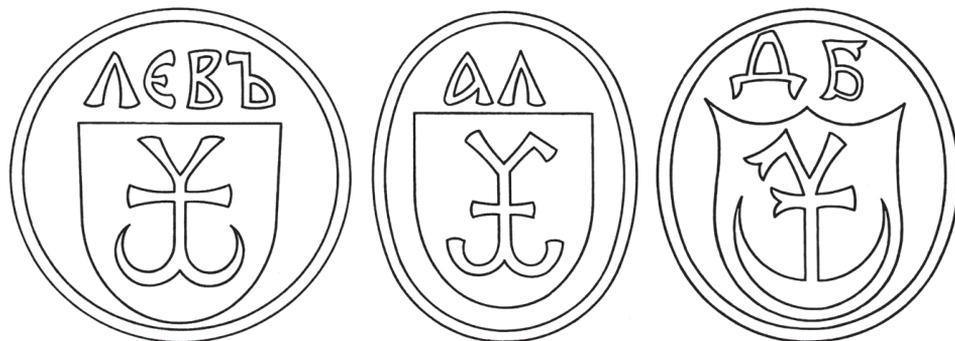
ГЕРБ КНЯЗІВ БУРЕМЛЬСЬКИХ І КУРЦЕВИЧІВ

Щодо походження князів Буремльських та їх молодшого відгалуження – князів Курцевичів - у істориків, які вивчали проблеми литовсько-руської князівської генеалогії доби середньовіччя, немає однастайності. Свого часу Ю.Вольф зробив припущення про походження князів на Буремлю від Наримунта-Гліба Гедиміновича князя Пинського.¹ Аналогічної думки дотримується також Н.Яковенко.² Натомість Л.Войтович волів виводити походження Буремльських та Курцевичів від Костянтина Коріатовича, князя і господаря Подільської землі.³

Мусимо зазначити, що генеалогічні відомості, які перебувають сьогодні в руках істориків, не дають достатніх підстав для остаточних висновків. У свою чергу, геральдичний матеріал також не може зарадити в розв'язанні даної проблеми: герби князів Буремльських та Курцевичів не мають жодної подібності ні з герботворенням княжих родів Корецьких та Ружинських,⁴ генеалогія яких беззастережно виводиться від Наримунта Гедиміновича,⁵ ні з геральдичною спадщиною Коріатовичів.⁶

Засновник роду – Михайло Костянтинович Курцевич, князь Ольшанський і Буремльський, - мав двох синів – Федора та Василя, князів на Буремля та Липовця.⁷ Від старшого з них бере свій початок рід князів Буремльських (Курцевичів-Буремльських), від молодшого – князів Курцевичів (Курцевичів-Булиг). Геральдична спадщина старшої галузі роду Михайла Костянтиновича представлена кількома сфрагістичними пам'ятками першої половини XVI ст. Найдавнішою з них є печатка середнього сина Федора Михайловича – Льва Курцевича, князя Буремльського, від 1522 р. В її полі бачимо готичний щит іспанської геральдичної форми, на якому вміщено знак у вигляді перехрещених роздвоєних здолу вил; згори подано напис: ЛЕВЪ.⁸

На печатці молодшого брата Льва Федоровича – Олександра Курцевича, князя Буремльського, від 1525 р. подібне зображення, що відрізняється від герба з печатки князя Льва Курцевича лише наявністю відгалуження на лівій частині вил, а також тим, що долішні розгалуження знака не загострені, а розширені на кінцях.⁹ Наступним етапом еволюції герба князів Буремльських є зображення на печатці сина Олександра Федоровича – Дмитра Курцевича, князя Буремльського, від 1540 – 1550 рр. Цього разу відгалуження на вилах міститься з правого боку, а долішня частина родового знака має вигляд півмісяця, що лежить рогами догори.¹⁰

Мал.1: Печатка Льва Федоровича Курцевича, князя Буремльського від 1522 р.

Мал.2: Печатка Олександра Федоровича Курцевича,
князя Буремльського від 1525 р.

Мал.3: Печатка Дмитра Олександровича Курцевича,
князя Буремльського від 1540 р.

Значно ширшими є наші відомості про герботворення молодшої галузі роду Михайла Костянтиновича. Еволюцію герба князів Курцевичів ми можемо прослідкувати впродовж принаймні двох з половиною сторіч – від початку XVI – по середину XVIII ст. Першою пам'яткою княжої геральдики Курцевичів є зображення на печатці сина Василя Михайловича, князя Буремльського і Липовецького, – Івана Курцевича від 1504 р. В її полі вміщено готичний щит, на якому знаходиться знак, що в точності відповідає зображенню, яке бачимо на печатці Льва Федоровича Курцевича, князя Буремльського (див.: мал.1).¹¹ Очевидно, що впродовж принаймні перших двох поколінь нащадки Михайла Курцевича, князя на Буремлю та Ольшаниці, зберігали єдність геральдичної традиції, що знайшло своє відображення у сфрагістичному матеріалі.

Мал.4: Печатка Івана Васильовича Курцевича від 1504 р.

Істотні зміни в княжому герботворенні настали допіру лише в наступному поколінні. Так, на печатці старшого сина Івана Васильовича – Василя Курцевича-Булиги від 1540 р. в щиті німецької геральдичної форми зображено знак у вигляді перехрещених вил на основі з загнутими догори, та вбік з правого боку, кінцями в супроводі півмісяця, що лежить рогами вправо та шестипроменевої зірки; герб супроводжує напис згори: ВАСИЛ.¹² Подібне зображення міститься також на наступній печатці Василя Івановича від 1 травня 1542 р., але цього разу основа не має бічного, а лише доземі загини, крім того, в гербі відсутні фігури півмісяця та зірки.¹³

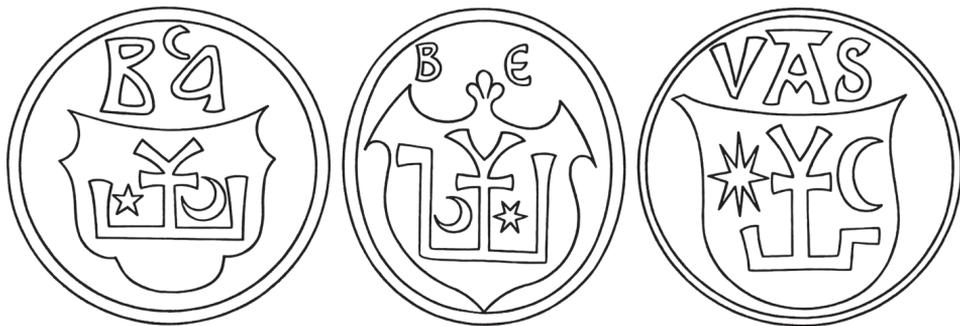
Мал.5: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1540 р.

Мал.6: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1 травня 1542 р.

Мал.7: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1542 р.

Втім, на всіх наступних печатках князя Василя Курцевича зірка та півмісяць

наявні вже незмінно. Стабільним є також зображення родового знака, а відмінності в гербах стосуються лише другорядних деталей. Так, на печатці від кінця 1542 р. основа має, крім доземих, також бічні загини, причому на обох кінцях.¹⁴ На печатці від 10 квітня 1546 р. бічні загини відсутні, разом з тим іншим є розташування півмісяця та зірки, а остання, до того ж, – не шести, а п'ятипроменева.¹⁵ Зображення на печатці від 27 червня – 27 липня 1546 р. є аналогічним до того, яке бачимо на печатці від 1540 р. (див.: мал.5), лише доземі загини основи значно довші, а шестипроменеву зірку покладено набік.¹⁶ Нарешті, в гербі на печатці від 1550 р. бічний загин є лише на лівому кінці основи, а зірка, яка цього разу розміщена праворуч, має вісім променів.¹⁷

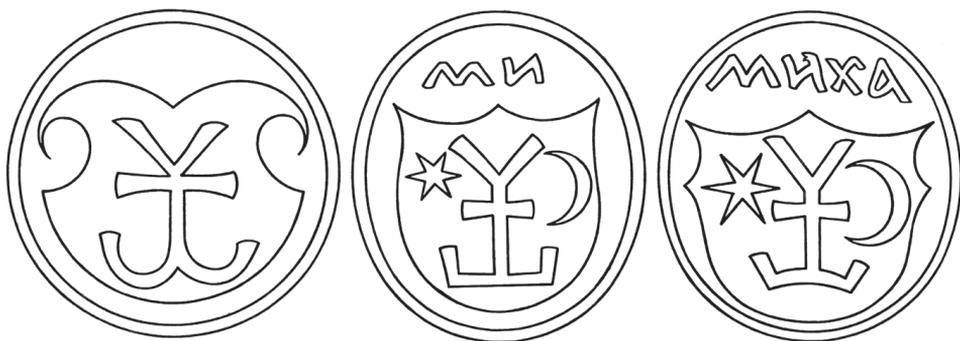

Мал.8: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 10 квітня 1546 р.

Мал.9: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 27.6.1546 р.

Мал.10: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1550 р.

Молодший брат Василя Курцевича-Булиги – Михайло Іванович Курцевич на першій своїй печатці від 1552 р. використовував зображення родового знака, що своїм зовнішнім виглядом був доволі подібним до ранніх, з початку XVI ст., гербів князів Буремльських і Курцевичів (див. мал.1, 2 та 4), тобто – перехрещені роздвоєні здолу вила.¹⁸ Втім, уже на двох наступних печатках князя Михайла Івановича від 1560¹⁹ та 1564 рр.²⁰ бачимо звичне зображення перехрещених вил на основі із загнутими догори кінцями в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо.

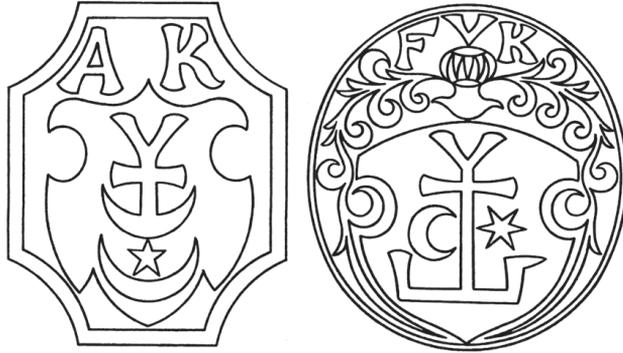
Мал.11: Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1552 р.

Мал.12: Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1560 р.

Мал.13: Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1564 р.

У наступному поколінні князів Курцевичів відбулася подальша еволюція родового герба. Скажімо, на печатці Дмитра Васильовича Курцевича-Булиги від 1581 р. у німецькому щиті бачимо знак у вигляді перехрещених вил на основі із загнутими

догори та вбік, і перехрещеним праворуч, кінцями в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо.²¹ А на печатці Олександра Михайловича Курцевича від 1582-1584 рр. взагалі знаходимо незвичну конструкцію у вигляді перехрещених вил над півмісяцем, що лежить рогами догори, здолу знак супроводжує п'ятипроменева зірка над півмісяцем, який лежить рогами догори.²²

Мал.14: Печатка Олександра Михайловича Курцевича від 1582 р.

Мал.15: Печатка Федора Михайловича Курцевича від 1580 р.

Лише на печатці Федора Михайловича Курцевича від 1580-1585 рр. бачимо звичний для герботворення попереднього покоління князів Курцевичів сюжет – знак у вигляді перехрещених вил на основі із загнутими догори та вбік з лівого боку кінцями в супроводі півмісяця, що лежить рогами вліво та шестипроменевої зірки; над щитом розміщено шолом, у нашоломнику – два страусових пера, навколо щита намет доволі вибагливої форми, що повторює контури щита.²³

Цілком імовірно, що саме зображення на цій печатці послужило основою для малюнка герба, який бачимо в гербовниках Бартоша Папроцького – “Gniazdo snoty”²⁴ та “Herby rycerstwa polskiego”.²⁵ Принаймні іконографія герба Курч, як іменує його Папроцький, є цілком ідентичною до тієї, яку бачимо на печатці князя Федора Михайловича. Польський історик, щоправда, згадує поруч з малюнком та описом герба особи Дмитра Васильовича Курцевича-Булиги та Олександра Михайловича Курцевича, але як ми бачили вище, їхні герби дещо відрізнялися від того знака, який бачимо в “Gniazdie snoty”. Крім всього іншого, в геральдичних творах Папроцького подано також відомості про кольористику поля гербового щита, яке мало бути червоним. У подальшому дану інформацію повторюють також пізніші річпосполитські гербовники, такі як “Orbis Polonus” Окольського²⁶ та “Korona Polska” Несецького²⁷ та ін.

Herb starodawny na Wołhyniu / ktory jest nádany zá wielkie městwu Kniázom dawnym/ od onych Książath Kuzskich meźnych/ ktory ma być w czerwonym polu zowa go Kurcz.

Dom Kurczewicow starodawny zasny y meźny.

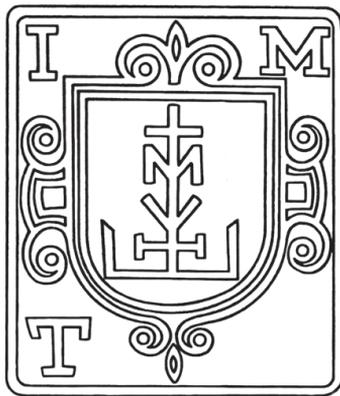

Kniáz Bulhá Dymitr Kurczewic maź stawny. Alexander Kurczewic maź stawny.

Мал.16: Герб Курцевичів у гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.

Наступні відомості про герб князів Курцевичів походять уже з XVII ст. Від 1619 р. маємо печатку однієї з найяскравіших постатей Руської церкви доби національного відродження – Івана (Іезекіїла) Дмитровича Курцевича-Булиги, підстарости черкаського (1601) та білоцерківського (1609 – 1613), ігумена трахтемирівського (1619 – 1624) та Дерманського монастирів (1624), єпископа володимирського (1620 – 1624) та архієпископа суздальського (1625). Герб, який вміщено на цій печатці, вражає складністю своєї конструкції, котра є незвичною навіть для руської геральдики, основу якої складають саме знакоподібні герби, але все ж таки не такого рівня складності. Родовий знак на печатці Іезекіїла ігумена Трахтемирівського внесено в півкруглий бароковий щит, на якому розміщено знак у вигляді довгого хреста, перехрещеного знаком у вигляді літери М стрілою, що лежить вістрям додолу і костурним хрестом, на основі із загнутими догори кінцями.²⁸

Мал.17: Печатка Івана-Іезекіїла Дмитровича Курцевича-Булиги від 1619 р.

Уже від XVIII ст. маємо відомості про ще дві печатки князів Курцевичів. Перша з них, що належала невідомому з імені представнику цього роду, мала в щиті французької геральдичної форми знак у вигляді перехрещених вил над стрілою вістрям додолу в супроводі двох п'ятипроменевих зірок; над щитом було розміщено князівську корону.²⁹ Дещо відмінне зображення бачимо на печатці Яна Курцевича-Коріатовича від 1755 р. В її полі зображено німецький щит, на якому вміщено знак у вигляді перехрещених вил над стрілою, що лежить вістрям додолу на основі із загнутими догори та вбік кінцями в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо; над щитом – князівська корона.³⁰

Наостанок маємо зробити певний відступ від теми нашого дослідження, адже не можна не зауважити, що гербу Курцевичів судилося стати однією з найвпізнаваніших пам'яток української геральдики. Щоправда, пов'язана ця слава не зі старою руською геральдичною традицією, а з новою, козацькою, добою розвитку української геральдики. Річ в тім, що гербом Курч (Kurcz), як називають його річпосполитські гербовники, користувався як власним родовим гербом гетьман Війська Запорозького обох боків Дніпра Іван Мазепа.³¹

Сам гетьман навряд чи був якимось чином пов'язаний з родом князів Курцевичів, максимум, що можна припустити, це споріднення по жіночій лінії, але як би там не було, вже від початку гетьманування Івана Мазепи центральною фігурою його гетьманського герба є зображення родового знака Курцевичів. Перший варіант гетьманського герба бачимо в чернігівському виданні поеми Стефана Яворського „Echo giosu woiaj Nęsego na puszczy” 1689 р. Родовий герб Курч вміщено в середньому щитку в оточенні чотирьох гербів, що, ймовірно, належали предкам гетьмана: в чотиридільному щиті в першій частині вміщено герб Ясона (ключ), в другій частині – герб Сас (стріла над півмісяцем на кінцях

якого дві шестипроменеві зірки), в третій частині – герб Одровос (стріла з подвійним розгалуженням здолу), в четвертій частині – герб Корчак (три вруби). Над щитом розміщено шолом з шоломовою короною, наметом і трьома страусовими перами в нашоломнику.³²

Мал.18: Герб гетьмана Івана Мазепи в чернігівському виданні поеми Стефана Яворського „Echo giosu woiaj. Nęcego na puszczy” 1689 р.

Кольорову видозміну гетьманського герба знаходимо на молитовнику 1692 року, виданому архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем: на червоному полі знак у вигляді срібних перехрещених вил, які поставлено на брус із загнутими догори кінцями, праворуч - золота шестипроменева зірка, ліворуч -

золотий півмісяць, що лежить рогами вправо.³³ Подібне зображення вміщено на срібних воротах Борисоглібського собору в Чернігові, в оздобленні різноманітних церков, відновлених або побудованих гетьманом, на різноманітному посуді та особистій бандурі гетьмана,³⁴ на кількох його портретах, на гравюрі, виконаній І.Мигурою у 1706 р.³⁵, та водяному знакові на аркушах книги “Зерцало” від 1705 р.³⁶

Зображення повного гетьманського герба подано на зворотному боці восьмикутного санктuariю гетьмана. Герб складається з щита німецької геральдичної форми, на якому вміщено герб Курч, над щитом - срібний шолом під золотою шоломовою короною, навколо щита - червоно-срібний намет.³⁷ Інші видозміни гетьманського герба вміщено на гравюрі Данила Галяховського 1708 р. (знак подано в супроводі двох золотих півмісяців, які обернено рогами один до одного),³⁸ в літописі Самійла Величка,³⁹ а також на арабському Євангелії, виданому 1708 р. в Алепо на кошти гетьмана (в даному разі герб має зворотне, ніж на видозміні 1692 р., розташування місяця та зірки).⁴⁰ У вірші Вацлава Потоцького на герб Івана Мазепи⁴¹ подано тлумачення символіки герба Курч у звичаях тогочасної гербової поезії:

Корчем зветься цей герб, але від болю не корчиться;

Пізнав не раз татар, пізнав і шию турків,

Бо на коні і тих, і інших діставав,

Так в руці, як живу, у тятиві витягав.

Іпсилон - це грецький знак, це має бути літера,

Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,

Хрест як меч посередині, сам у засідці стоїть,

Місяць із зіркою світять з обох сторін.

Значить він був десь у ночі: сховався у засідці,

Щоб ворога на принаду заманити,

А потім обома крилами швидко його вдарив,

Людей на кшталт літери Іпсилон поширив.

1 вересня 1707 р. з'являється новий варіант герба Івана Мазепи, який пов'язаний з наданням гетьманові княжого титулу Священної Римської імперії. В дипломі імператора він має такий вигляд: на червоному полі срібні перекрещені вила, які поставлено на брус, праворуч золотий півмісяць, що лежить рогами вліво, ліворуч золота шестипроменева зірка, згори срібний панцир, над щитом золота шоломова корона, за щитом пурпурова мантия з горностаєвою підкладкою, з золотим оздобленням і золотими шнурами, під золотою князівською короною з червоною підкладкою і горностаєвим низом.⁴²

Гетьманському гербу на довгі роки судилося стати символом боротьби за незалежність української держави. Вже від середини XVIII ст. його активно використовують в політичній символіці.⁴³ А згодом він стає одним із загальнонаціональних символів політичної боротьби, набуваючи особливої популярності в періоди національно-визвольних змагань українського народу.

Джерела та література:

1. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do koca czternastego wieku.- Warszawa, 1895.- С.13-14.
2. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).- К., 1993.- С.280-281.
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.- Львів, 2000.- С.345.
4. Fundacja KsiNęiNęt Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie, Biblioteka KsiNęiNęt Czartoryskich w Krakowie, Perg.588; Perg.729; Perg.878; Perg.1168; Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum KsiNęiNęt Sanguszków w Siawucie, Teka VI, Plik 62; Teka VII, Plik 84; Teka VIII, Plik 8; Plik 9; Teka IX, Plik 27; Teka XII, Plik 64; Teka XIII, Plik 25; Plik 27; Muzeum Narodowe w Krakowie, Rkps, Tom 4, st.3; Центральний державний історичний архів України у місті Києві, ф.221, оп.1, спр.7, арк.4; ф.223, оп.1, спр.5, арк.3; Archiwum Gęwne Akt Dawnych w Warszawie, Perg.4791.
5. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.172, 413; Яковенко Н. Українська шляхта.- С.282-283; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.300-301, 303.

6. Львівський національний університет ім. І.Франка, Збірка Павліковських, п.296; APK, Archiwum Aktuw Dawnych Miasta Krakowa, Лиц.90 (Sygn.51); Perg.61; Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Константина // Нумизматика и сфрагистика.- Киев, 2004.- №3.- С.24-29; Погорілець О., Саввов Р. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність.- Львів, 2005.- С.145-153.
7. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.15.
8. ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.17, арк.1 (кругла, розмір 18 мм).
9. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.- Выпуск III.- Киев, 1914.- С.3 (овальна, розмір 18x12 мм).
10. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної академії наук України, Відділ рукописів, ф.5, оп.2, спр.7444/3, арк.67; спр.7445, арк.989; APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkwy w Siawucie, Teka V, Plik 69; Plik 71; Teka VII, Plik 1 (овальна, розмір 15x13 мм).
11. BCz, Perg.588 (кругла, розмір 26 мм).
12. APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkwy w Siawucie, Teka IV, Plik 6; Plik 14 (овальна, розмір 16x13 мм).
13. BCz, Perg.850 (овальна, розмір 15x13 мм).
14. APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkwy w Siawucie, Teka II, Plik 95 (кругла, розмір 13 мм).
15. Там же.- Teka V, Plik 42 (кругла, розмір 14 мм).
16. Там же.- Teka V, Plik 69; Plik 71 (овальна, розмір 16x14 мм).
17. Там же.- Teka VII, Plik 18 (кругла, розмір 16 мм).
18. Там же.- Teka VII, Plik 71 (кругла, розмір 18 мм).
19. AGAD, Perg.7751; Perg.7752; Perg.7754; Perg.7755 (овальна, розмір 14x13 мм).
20. APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkwy w Siawucie, Teka IX, Plik 129 (кругла, розмір 14 мм).
21. Wittyg W. Nieznana szlachta polska i jej herby.- Кракѡв, 1908.- С.169.
22. Там же.- С.169; APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkwy w Siawucie, Teka XV, Plik 38 (восьмикутна, розмір 15x12 мм).
23. Там же.- Teka XIV a, Plik 21, st.120; Teka XV, Plik 27; Plik 34; Plik 41; Teka XVI, Plik 4; Plik 20 (овальна, розмір 18x16 мм).
24. Paprocki B. Gniazdo snoty skŃed herby rycerstwa siawnego KŃlestwa Polskiego, Wielkiego KsiŃstwa Litewskiego, Ruskiego w inszych panstw poczŃetek swoy maia.- Кракѡв, 1578.- С.1128.
25. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.- Кракѡв, 1584.- С.677.
26. Okolski S. Orbis Polonus.- Tomus I.- Sracoviae, 1641.- С.510.
27. Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том V.- С.451-452.
28. ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.98, арк.1 (прямокутна, розмір 16x14 мм).
29. ЛНБ, Відділ рукописів, ф.5, оп.2, спр.7445, арк.1044.
30. Wittyg W. Nieznana szlachta polska i jej herby.- С.169.
31. Лукомский В., Модзалевский В. Малоросійський гербовник.- СПб., 1912.- С.104.
32. Jaworski S. Echo giosu woiajŃecego na puszczy.- Czernichyw, 1689; Kroll W. Heraldische Dichtung bei den Slaven. Mit einer Bibliographie zur Rezeption der Heraldik und Emblematik bei den Slaven (XVI – XVIII Jahrhundert) // Opera Slavica. Neue Folge.- Band VII.- Wiesbaden, 1986.- С.114.
33. Малоросійський гербовник.- С.104.
34. Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.380.
35. Там же.- С.387.
36. Січинський В. Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана // Мазепа.- Том I.- Варшава, 1939.- С.145.
37. Смаль-Стоцький Р. Санктуаріум Мазепи // Мазепа.- Том II.- Варшава, 1939.- С.36-37.
38. Січинський В. Гравюри на честь Мазепи.- С.151.
39. Величко С. Літопис.- Том II.- К., 1991.- С.345.
40. Січинський В. Гравюри на честь Мазепи.- С.147.
41. Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.). За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Дисертація ... кандидата історичних наук.- К., 2002.- С.136-137 (переклад).
42. Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch. 1.3.3: Die FŃrsten des Heiligen RŃmischen Reiches.- NŃrnberg, 1887.- С.161.
43. Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах.- Том II.- К., 2006.- С.203.

ІСТОРИЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Кондратьєв

ЛЮБЕЧ

(матеріали до довідково-енциклопедичних видань)

Безсумнівно, що історичні довідники та енциклопедії відіграють важливу комунікативну функцію, є універсальним систематизованим збірником історичних знань. З довідково-енциклопедичної літератури допитливий турист починає знайомитися з історією відвідуваного краю, до енциклопедій звертаються усі – від школярів до науковців. Саме тому матеріали, наведені в енциклопедичних виданнях, не повинні містити жодних помилок.

На жаль, історія Любеча у литовсько-польську та козацьку добу, що знайшла своє відображення в історичних довідково-енциклопедичних виданнях, містить чимало неточностей, а подекуди і прикрих помилок. Чи не найбільше знаходимо їх в енциклопедичному довідникові “Чернігівщина”: *“У 50-і рр. 14 ст. Любеч загарбало Велике князівство Литовське. На початку 16 ст. відійшов до Росії. За Деулінським перемир'ям 1618 р. Любеч піднав під владу Польщі. З 1654 – у складі Лівобережної України возз'єднаний з Росією. З 1648 (з перервами) – сотенне містечко Чернігівського полку...”* [1, с.419].

Цікаво, що приєднання Любеча до Великого князівства Литовського відбулося не у середині 50-их рр. XIV ст., а десь між 1355 та 1362 рр. З середини XIV ст. Любеч входив до складу Київського князівства, а з 1471 р. – Київського воєводства. Тоді ж Любеч став центром волості. Нарешті, Любеч входив до складу Московської держави лише у 1500-1508 рр., а не до 1618 р. (!). У 1569 р. Любеч увійшов до складу Речі Посполитої і став центром староства Київського воєводства. У 1648 р. як сотенний центр увійшов до складу Гетьманщини (у 1649-1652 рр. був зайнятий литовською армією).

Набагато більшим рівнем історичної достовірності відрізняється стаття з історії Любеча у виданні “История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область”: *“Воспользовавшись феодальной раздробленностью и ослаблением Руси, великий князь Ольгерд в 50-е годы XIV в. захватил Чернигово-Северщину, в т.ч. Любеч. Во второй половине XIV-XV вв. Любеч переходил от одного феодала к другому. В 1500-1503 гг. вся Чернигово-Северщина отошла к Русскому государству, но в 1508 г. литовским феодалам удалось вновь овладеть Любечем. После Люблинской унии 1569 г. он вошел в состав Киевского, с 1635 г. – Черниговского, а с 1646 г. – Смоленского воеводства Речи Посполитой.... В июне 1648 г. Любеч был освобожден от господства польско-литовской шляхты и стал сотенным местечком Черниговского полка”* [2, с.589].

Уточнимо, що Любецька волость належала до Київського воєводства і до 1569 р. і увійшла разом з ним до Речі Посполитої, набувши статусу староства. Любецьке староство ніколи(!) не належало до складу Чернігівського воєводства. Нарешті, 1648 р. від “панування” польсько-литовської шляхти місто звільняла здебільшого

та ж сама “польсько-литовська”, а власне, українська шляхта Любецького староства, яка перейшла на бік козацького війська. Звісно, сприйняття нових політичних умов розділило цю спільноту, частина любецької шляхти залишилася вірною Речі Посполитій. Але саме представники любецької шляхти (козаки-шляхта) до кінця XVIII ст. формували козацьку старшину Чернігівського полку.

Навіть пропорційно литовсько-польська та козацька доба висвітлені у довідниках найменше. Наприклад, у довіднику “Чернігівщина” стаття, присвячена історії Любеча, містить 15% тексту про давньоруський Любеч (літописному Любечу присвячена ще й окрема розвідка), 4% - про литовсько-польську добу, 5% - козацьку, 33% - це історія міста у XIX ст., нарешті, 43% наведеного матеріалу присвячено XX ст. [1, с.419-420]. Схожі пропорції має стаття про Любеч у виданні “История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область”: археологічним пам'яткам регіону та давньоруському Любечу присвячено 11% тексту, литовсько-польській добі – 3%, історії періоду Гетьманщини – 11%, історії міста у XIX ст. – 10%, радянському періоду – 65% [2, с.579-587].

Дозволимо собі заповнити існуючу лауну й навести найзначиміші, на нашу думку, факти з історії міста, передусім литовсько-польської та козацької доби. Зокрема, окреслимо коло намісників (володарів) Любеча, зміни в адміністративній та державній приналежності регіону, згадаємо основні події та дати з історії міста.

Своєму розвитку Любеч зобов'язаний вдалому географічному розташуванню – на високому лівому березі Дніпра, у місцевості, що утворює неприступну природну фортецю. Фактично Любеч замикав головну транспортну артерію Східної Європи – Дніпро, захищаючи з півночі землі Середнього Подніпров'я [3, с.5]. Слов'янські поселення у цій місцевості існували вже в перші століття нашої ери. У IX ст. тут виникає невелике місто з дерев'яними укріпленнями, а на 882 р. припадає перша писемна згадка про місто. У другій половині XI ст. в Любечі був побудований дерев'яний замок. У замку була невелика дерев'яна церква зі свинцевою покрівлею, окремо розміщувалися одноповерхові будівлі замкової сторожі та челяді. В усіх приміщеннях замку, окрім палацу, знайдено глибокі ями, в яких зберігалися запаси води та продовольства. Це дозволяло мешканцям замку (а це приблизно 200-250 чоловік), витримати річну облогу в “автономному” режимі [4, с.95-96]. Водночас Любецький замок був центром великого торгово-ремісничого посаду, який розташовувався на південь та захід від дитинця. Загалом розміри укріпленої частини Любеча сягали 4,5 гектара [2, с.588; 5, с.49, 53].

У XI ст. Любеч увійшов до складу Чернігівського князівства. Внутрішній розбрат і набіги половців негативно відбилися на становищі Подніпров'я. 1097 р. у Любечі відбувся з'їзд князів, покликаний врегулювати складні міжкнязівські відносини. Однак зупинити усобиці не вдалося. Під час однієї з них 1147 р. Любеч було пограбовано і спалено, а 1157 р. місто спустошили половці. Восени 1239 р. воно було захоплене монголо-татарами і, вірогідно, знищене [3, с.6]. Цікаво, що у письмових джерелах Любеч не згадується серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239-1240 рр., а потужний шар згарища, виявлений на дитинці, Б.Рибаків схильний був пов'язувати з подіями 1147 р., коли смоленський князь Ростислав “Любечь пожегл и много воевал и зла Ольговичам створил”. Хоча сучасні археологи таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 року, коли частина Чернігівської землі була розорена військом хана Менгу [6, с.32-34].

Із занепадом Чернігівського князівства старішими (великими) чернігівськими князями почали вважатися брянські, цілком вірогідно, що у першій половині XIV ст. Любецький замок входив до складу Брянського князівства [7, с.8-9]. У другій половині XIV ст. Любеч увійшов до складу Великого князівства Литовського, відповідно, розпочався новий етап у розвитку регіону. Це приєднання відбулося між 1355 та 1362 рр. [8, с.201; 9, с.55, 57, 62; 10, с.127].

Змінюється й адміністративне підпорядкування Любеча, який увійшов до складу Київського воєводства. У 1387 р. Владислав Ягелон надав “Любеч весь і

люди і землі і всі доходи” у володіння Іоану Ольгердовичу Скиргайлу, який володів містом упродовж 1387-1396 рр. Водночас у 1395-1396 рр. він княжив у Києві [11, s.109; 12, с.97,101]. Відомо, що після смерті Скиргайла у 1396 р. Києвом і київською землею керували великокнязівські намісники. За браком джерел відомості про намісників Любеча першої половини XIV ст. відсутні [13, с.223]. Вочевидь, Любецький замок уже входив до складу Київщини за князювання Олелька (Олександра) (1441-1454 рр.) та Семена-Василя Олельковича (1454-1470 рр.) [14, с.297; 15, с.97-98, 107]. У 1458 р. Любеч належав троцькому та віленському воєводи Яну Монивидовичу, який володів містом із середини XV ст., а у 1458 р. лише передав свої маєтності у спадок синам. У тестаменті 1458 р. серед його володінь згадуються волості Любеч, Брагин та Горволь [11, s.45-47; 12, с.114-116].

1471 р. в Києві був ліквідований інститут князівства і утворене воєводство. Любеч стає центром волості і як оборонний замок Київського воєводства набуває загальнодержавного значення. Тут формується унікальна соціально-територіальна спільнота – так звана любецька шляхта, яка взяла на себе обов’язок захисту північно-східних кордонів спочатку Великого князівства Литовського, потім Речі Посполитої і, нарешті, Гетьманщини. З тамтешнім замком були пов’язані щонайменше десять поколінь представників дрібної шляхти, які мешкали у навколишніх селах, причому взаємини між ними характеризувались тісними родинними та корпоративними стосунками.

Першим намісником Любеча став син київського воєводи Ольбрихт Мартинович Гаштольд [15, с.99; 16, с.2]. У 1480 р. Мартин Гаштольд втратив уряд київського воєводи, того ж таки року Ольбрихт втратив старостинство в Любечі [17, с.268].

У 1480-1481 рр. у Київському воєводстві була викрита змова князів М.Олельковича, І.Ольшанського та Ф.Бельського. Вочевидь, ця змова виникла не без участі Московської держави, причому змовники, маючи на меті великокнязівський престол, хотіли розрахуватися з Москвою частиною земель Великого князівства Литовського (доказом цього вважається руйнація Києва 1482 р. союзником Івана III Менглі Гереем). Ф.Бельський втік до Москви, інші змовники були страчені у серпні 1481 р. [13, с.239; 15, с.99; 17, с.268-273]. Можливо, що у 1480-1482 рр. Любеч таки відійшов до Московської держави, але вже 1482 р. Любеч “з волостью” згадувався як “київський”, тобто залишався за Великим князівством Литовським [17, с.422; 18, с.88; 19, s.16, 21]. Нічого не можна сказати про державців міста у 1480-1481 рр. У 1482 р. ймовірним намісником Любеча був київський воєвода І.Ходкевич [20, с.115].

2 жовтня 1483 р. Любеч був наданий Казимиром Ягелоном “у вотчину” московському емігранту, двоюрідному брату князів Можайських, князю Василю Михайловичу Верейському. Між іншим, на думку сучасного історика О.Русіної, саме у Любечі князь В.Верейський сховав вивезену з Москви державну казну [11, s.45-47; 12, с.114-116; 21, с.271; 22, с.63-64]. 1486 р. мешканці Любеча скаржилися Казимиру Ягелону на “кривди и грабежи” з боку “московских людей”, Любеч постраждав і під час литовсько-московської війни 1487-1494 рр. [15, с.119; 23, с.443-444].

1499 р. В.Верейський отримав підтвердження на Любецький замок від Олександра Ягелона, але у 1500 р. він помер [22, с.63-64; 24; 25, с.197]. На короткий час новою володаркою Любеча стала його дружина разом з донькою Софією (у подальшому дружина О.Гаштольда). У 1500 р. місто відібрав у неї стародубський князь Іван Андрійович Можайський [11, s.242; 25, с.197]. У серпні того ж таки року його син Семен перейшов на бік Московської держави. За іншими джерелами, у 1500 р. Любеч був здобутий московським військом [12, с.192-193].

У 1500-1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська “многие грады, и волости, и села поплениша, и людей многих мечю и огневи предата и иных в плен поведоша”. Серед потерпілих у 1500 р. міст згадується й Любеч [12, с.195].

28 березня 1503 р. за договором між Литвою та Московською державою Любеч

відійшов до Москви [10, с.127; 11, с.337; 12, с.201; 21,с.271; 26, с.520; 27, с.209-210]. У березні-квітні 1503 р. князі С.Стародубський, В.Шемячич, С.Бельський отримали у володіння Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Гомель, Любеч, Почеп та інші міста “с волостьми” [28, с.399].

Наприкінці травня 1506 р., спустошивши по дорозі землі Московського князівства, через Лоеву гору до Литви вторглась орда кримського хана [29, с.328; 30]. У 1507 р. спалахнула нова війна між Литвою та Московщиною, а наступного 1508 р. польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала місто, оскільки 1508 р. “московський” князь Горенський, “взявши багато полонених та здобичі”, випалив посади Любеча та Вітебська [31, с.11; 32, с.401]. У “перемирному листе” 1508 р. московського князя Василя та короля Сигізмунда I Любеч “з волостми” названий литовським, а Чернігів, Стародуб та Гомель – московськими [33, с.125-126], хоча, на думку польських істориків, Любеч відійшов до Литви ще у 1507 р. [29, с.253].

1508 р. на порядку денному постало питання відновлення як самого замку, так і його околиці. Безумовно, стратегічне значення прикордонного Любецького замку у цей час помітно зросло, адже до початку XVII ст. територія волості ніби вклинювалась в московські володіння. З 1508 р. Любеч став володінням київського воєводи Єжи Монтовтовича (Монивидовича) [18, с.88; 34, с.244; 35, с.12]. Того ж таки 1508 р. уряд київського воєводи обійняв Юрій Олександрович Гольшанський (1508 – 1511 рр.) [14, с.325].

Незважаючи на те, що у 1512-1522 р. тривала чергова литовсько-московська війна, у 1516 р. Любеч був наданий О.Гаштольд у “вічність”. Вочевидь, це було зроблено з двох причин. По-перше, О.Гаштольд у 1471-1480 рр. обіймав уряд любецького державця, по-друге, він був одружений з донькою В.Верейського, любецького “отчича” у 1483-1500 рр., Ольбрихт Гаштольд володів Любечем у 1516-1542 рр. Крім того, він посідав уряд канцлера Великого князівства Литовського і воєводи Віленського [21, с.271].

У 1522 р. між Московською державою та Великим князівством Литовським було укладено перемир'я на п'ять років, за яким Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч “з волостьми” залишилися за Литвою. Але Московське князівство не припиняло спроб повернути регіон. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю, що його стародубські намісники “Любеч к себе приворачивают”. У 1526-1527 рр. Москва зобов'язувалася не чіпати Любеча з волостями – “земель не воювати”. У 1536 р. знову розпочалися військові дії, і Любецький замок був зруйнований московським військом. Крім того, регіон потерпав і від постійних татарських набігів [28, с.632, 640, 684, 686, 746, 753-754; 31, с.11].

1542 р. О.Гаштольд помер. Володаркою Любеча стала його дружина Софія Гаштольд-Верейська, яка ненадовго пережила свого чоловіка (померла 1549 р.) [14, с.306; 21, с.271]. Одразу після її смерті королівський ревізор Ян Шимкович провів опис Любецького замку (на жаль, текст його не зберігся) [21, с.271]. Не описувався замок і під час проведення ревізії київських господарських замків 1545 та 1552 рр. [36, с.41,161-170].

Опісля 1549 р. Любеч знову перейшов у підпорядкування до київських воєвод. У 1544-1555 рр. уряд київського воєводи обіймав Семен (Фрідріх) Глібович Пронський [14, с.311]. У 1551 р. московські війська захопили Любецький замок. Відомо, що намісник київського воєводи у Любечі Матвій Кмит був захоплений у полон московсько-татарським військом та ув'язнений у Любецькій фортеці, де тоді ж і загинув. 1552 р. його родич та остерський староста Філон Семенович Кмит Чорнобильський відвоював Любеч у Московщини [31, с.12; 37, с.141].

Новим намісником київського воєводи у Любечі став Іван Служка. Формально він був любецьким державцею впродовж 1551-1553 рр. (реально з 1552 р.) [21, с.270-271; 26, с.520]. З 1553 р. старостинський уряд знову перейшов до родини Кмитів [38, арк. 108 зв.-109].

У 1559 р. київським воєвудою став Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (1526-1608 рр.), володимирський староста, маршалок Волинської землі (1550-1608 рр.) [14, с.277]. Можливо, як певна противага київському воєводі на уряд любецького державці був призначений “литвин” Павло Сапега, згодом наставлений і київським каштеляном [26, с.104].

Уряд любецького старости Павло Іванович Сапега, вочевидь, обійняв ще у 50-х рр. XVI ст., можливо, водночас з київським воєвудою у 1559 р., хоча вперше у документах як любецький староста він згадувався лише 1561 р. [14, с.323, 325]. Новий староста чимало зробив для розвитку міста. Зважаючи на чергову литовсько-московську війну, Любеч у 1562 р. був посилений вогнепальною зброєю – з Пінська до Любеча “маеть быти послано фальканеты спижаных 2 (гармати калібром 7-10 см. – І.К.), гаковниц меньших 25 (гаубиці з великим кутом нахилу. – І.К.), ручниц 40, мождчери што порох робять 2. Куль до тое всее стрелбы... маеть быти так много, яко до половицы тое стрелбы” [37, с.117].

1562 р. військові дії тривали безпосередньо на терені Любецької округи. Чорнобильський староста Ф.Кмит розбив великий загін московського воєводи, який йшов з Чернігова на Остер, зробив вилазку і спалив Чернігів, а потім відступив до Любеча [39, с.20].

Через протиріччя із В.-К. Острозьким у 1567 р. київський каштелян та любецький староста П.Сапега не дозволив королівським люстраторам провести ревізію Любеча [26, s.520; 40, с.158-162].

1569 р. Київське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої, але, незважаючи на зміну державної приналежності, уряд любецького старости та київського каштеляна аж до смерті у 1580 р. продовжував займати П.Сапега. Після завершення Ливонської війни у мирній угоді 1570 р. Московське царство зобов'язувалось не претендувати на прикордонні замки Польсько-Литовської держави – Київ, Черкаси та Любеч [31, с.12].

2 жовтня 1570 р. місту Любечу був наданий королівський універсал: “Вольности от мыт месту Любецкому, мещанам и жидам, которые в месте Любецком мешкают” [41, арк.17-17 зв.].

У 1571 р. була проведена люстрація Любецького староства. Населення Любеча на тоді становило 996 осіб (166 димів, у середньому по 6 чол. на кожний), з них 474 міщан (79 димів), 522 бояр-слуг та зем'ян (87 димів). У межах міста було 15 нив (відомо, що любецьке боярство та міщанство обробляли земельні наділи). 14 міщан з маєтками (житло та земельна ділянка) сплачували “на замок” по 3 гроші; 16 городників, “в месте мешкающих на чинше без работи”, – по 6 грошей; 4 перекупи з городами – по 10 грошей; 19 “убогих” (старців, калік та ін.) податків не сплачували; “драбів”, які мали свої халупи, – 23 (“поборів не брали”). 8 чоловік займалися ремісництвом (11 димів): 3 пушкарі, лучник, седельник, скорняк, коваль і чоботар. Ремісники сплачували “на замок” по 4 гроші, а якщо ремісник мав город, то по 3 [18, с.93; 19, s.30, 74; 26, s.496].

У 1579 р., коли складався поборовий реєстр “людності на службі військовій” Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, Любеч не описувався, бо Любецький підстароста не впустив ревізорів до замку (“не допустил людність... переписувати”) [19, s.150, 152].

Після смерті П.Сапеги любецьким старостою став Андрій Іванович Вишневецький (1580-1583 рр.) [14, с.117, 300, 301; 42, арк.2 зв.-3]. Королівське пожалування на цю посаду А.Вишневецький отримав 16 листопада 1580 р. у Вільно. Наступного дня був виданий лист короля “до всех обивателей староства Любецкого... аби мели князя Андрея Вишневецкого за правдивого старосту Любецкого” [43, арк.260 зв.-261].

12 листопада 1583 р. Любецьке староство “по смерті вельможного князя Андрея Вишневецкого” було надане “до живота” київському каштеляну Михайлу Вишневецькому [42, арк.2 зв.-3]. Після смерті князя Михайла, 11 лютого 1585 р. любецьким та лоевським старостою був призначений “до живота” князь Олександр

Вишневецький (у 1578 - 1581 рр. був гетьманом Запорозьким). Він став першим, хто обійняв обидві старостинські уряди – у старостві Любецькому та “новому... Лоегорському” [42, арк.4-5].

В останній чверті XVI ст. Любецьке староство складалась з трьох волостей: Любецької, Лоевської та Брагінської (остання у 1564 р. відійшла до Мозирського повіту, але 1569 р. знову була приєднана до Любеча) [19, s.26, 76]. 1585 р. від Любецького староства було відокремлено Лоевське (хоча, як правило, староста та підстароста на Любеч та Лоев призначався один). Як цілком самодостатня адміністративно-територіальна одиниця Лоевське староство згадувалось лише у люстрації 1629 р. [44, с.242].

Після смерті Олександра Вишневецького любецьким старостою став Войтех Хотимський. За привілеєм Сигізмунда III, наданим 10 липня 1594 р. у Стокгольмі, це пожалування надавалось “до ласки” за заслуги перед короною: “з небезпеченством здоровья и утратами маетностей своее показовал и на сесь час показовать не переставает, на сесь час тые староства наши Любецкие и Лоегорское зо всеми их пожитками и доходами”[40, с.266-267]. Уряд Речі Посполитої і надалі наголошував на важливому значенні Любеча як прикордонної фортеці. В інструкціях любецькому старості завжди містились вказівки щодо необхідності утримувати замок у належному стані. Зокрема, у листі 1594 р. В.Хотимському зазначалось: “меновите будуванья новые, поправленья старого, так же армату нашу без всякое шкody нашею и Речи Посполитое и уближенья подданных наших отпраовати и заведовати” [40, с.267; 45, с.281]. Старостинський уряд В.Хотимський займав до 1611 р. [46, s.92].

1606 р. був проведений перепис населення та земель Любецького староства. Ревізор упорядкували Інвентар, який містив перший і найповніший опис Любецького замку: “замок і містечко Любеч знаходиться на горі, в чотирьох чи п’яти гонах від Дніпра, а озеро (Болгач) в 100 гонах, передмістя знаходиться під самою Замковою горою з боку Брагіна, що на правому березі (Дніпра) над рр. Бражинкою (Брагінкою) та Єдучью (Єзуччо), цими ж воротами заїжджаємо до міста, вулицею, яка веде до ринку біля гори”. Центральна частина міста – Замкова гора - була невеликою – завдовжки “на постріл з луку”. У замку були усього чотири вулички, три з яких вели до ринку, а одна до Брагінської брами. Крім Брагінської, у місті була ще одна брама – Київська. Замкову гору з’єднував з містом ланцюговий підйомний міст (“звод з двома цепами”). При вході до замку стояла двоповерхова вежа, замкова стіна була двоярусна (“дві городні, одна нижче, а інша вище, на них бланкование” – тобто з надбудованою на стінах допоміжною спорудою, яка мала стелю і була пристосована до стрільби (“подсябитья”), поруч були комори. Ще одна вежа була двоповерховою, а під нею були розташовані 5 “міських комор”. Місто було оточене частоколом, зведеним на валу. Загалом у місті нараховувалось 300 будинків, у тому числі у замку: 28 міщанських, 60 “шляхетських, боярських та попівських, а також замкових слуг”. У передмісті мешкали міщани (202 будинки) та бояри (8 будинків). Кількість димів бояр разом з чемерисами (нижча категорія замкових слуг) у передмісті становила 35 [21, с.130; 26, s.521; 35, s.32-33; 47, с.2]. Як бачимо, Любецький замок був збудований як класичне середньовічне місто-фортеця. До самого замку безпосередньо належали 15 сіл (31 служба) [26, s.521]. У порівнянні з 1571 р. чисельність населення зросла з 1162 до 1800 чоловік, причому якщо шляхетська та боярська верстви у 1571 р. становили майже половину населення міста (500 чоловік), то у 1606 р. лише близько третини (570).

На початку XVII ст. Любецьке староство опинилося в епіцентрі боротьби за повернення Чернігівщини Речі Посполитій, у цей час любецька шляхта брала активну участь у військових виправах, зокрема, походи 1605 р. Лжедмитрія на Москву та у війні з Московщиною 1609-1618 рр. за Чернігово-Сіверщину [48]. У 1612 р. любецьким старостою став Микола Струсь, який займав цей уряд щонайменше до 1616 р. (1619 р. (?)) [14, с.217; 49, арк.22-23].

У 1612-1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападів

московського війська: “добра наші (королівські)... Любеч, утримання... Миколи Струся з Коморова... від Москви попалене та спустошене”. Королівська влада направила до Любеча “комісарів”, які мали з’ясувати втрати та масштаби руйнувань [46, с.92].

Матеріали королівських люстрацій першої половини XVII ст. дають змогу уявити масштаби руйнувань міста, значно скоротилася і кількість населення Любеча. Якщо у 1606 р. в місті мешкало 1800 чоловік (300 димів), то у 1616 р. – 1656 чоловік (276 димів) [19, с.86; 50, арк.55-68], а у 1625 р. – 600 чоловік (100 димів) [26, с.332].

У 1632 р. за королювання Владислава IV розпочалася чергова війна з Московською державою. Війська боярина М.Шейна “воювали... литовские городы” Батурич, Ромни, Борзну та Мену. Того ж таки року було взято в облогу Чернігів [29, с.492; 51, с.105]. Поляновський мир 1634 р. закріпив територію Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої. Незабаром Московська держава певним чином компенсувала втрату Чернігово-Сіверщини: 1646 р. Москві були повернуті Трубчевськ з навколишніми землями, які раніше належали Великому князівству Литовському. Щоб уникнути внутрішнього конфлікту з Литвою, Варшавський сейм 1646 р. ухвалив інкорпорацію Любецького та Лоевського староств до Стародубського повіту Смоленського воєводства Великого князівства Литовського [52, с.291; 53, с.145].

У 1632 р. уряд любецького староства перейшов до магнатської родини Калиновських. У 1632-1638 рр. любецьким старостою був Адам Калиновський [14, с.216; 54, с.115, 119-120]. 30 січня 1635 р. А.Калиновський королівським привілеєм затвердив своє право збирати податки з Любеча і Лоева [55, арк.95-95 зв.].

У 1638-1643 рр. уряд любецького староства посів чернігівський воєвода Мартин Калиновський [14, с.216; 54, с.115, 119-120], а у 1643-1652 рр. (з 1649 р. – номінально) старостою любецьким, вінницьким та брацлавським був його син Самуель Калиновський [54, с.119-120].

Шляхта Любецького староства взяла активну участь в Українській національній революції середини XVII ст. і протягом другої половини XVII – XVIII ст. продовжувала виконувати військові обов’язки, але в новій якості – козаків Війська Запорозького. У 1649 р. Б.Хмельницький висунув ультиматум, за яким українські міста, зокрема Любеч, мали перейти під юрисдикцію Війська Запорозького [56, с.52-56].

21 липня 1649 р. неподалік Любеча відбулася Лоевська битва, яка завершилася перемогою литовської армії. Але поразка козацького війська знекровила армію Я.Радзивіла, яка не змогла далі просуватися вглиб країни [57, с.385-431].

Розуміючи значення Любеча та його військовослужбової спільноти, Б.Хмельницький зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників, які мали гарантувати любецькій шляхті недоторканність. Першим володарем Любеча став чернігівський полковник М.Небаба, який 27 травня 1650 р. отримав універсал гетьмана, що зобов’язував його захищати інтереси любецької шляхти [56, с.105-106; 58, с.6]. У 1651 р., після поразки козаків у битві поблизу гирла Сожу Любеч був захоплений литовцями і став опорним пунктом армії Я.Радзивіла до 1652 р. [59, с.92, 96].

Місто сильно постраждало під час війни, у переліку міст Чернігівського полку 1654 р. Любеч названий “пустим” [60, с.379]. Про руйнацію Любеча свідчить і той факт, що у 1665 р. під час поїздки гетьмана І.Брюховецького до Москви Любеч навіть не згадувався серед міст, у яких мали бути розміщені московські воєводи та “ратні люди” [61, с.361].

Після утворення нової адміністративної системи Гетьманської держави Любецьке староство виявилось розподіленим між кількома сотнями Чернігівського полку, але Любецька сотня стала найбільшою з 16 полкових сотень. Козаки Любецької сотні несли сторожову службу на кордоні з Великим

князівством Литовським, який проходив по Дніпру. Постійний дозор був виставлений і на Замковій горі Любеча [62, с.666; 63, с.204-205].

Українські гетьмани неодноразово підтверджували права любецької шляхти, ще Б. Хмельницький 31 березня 1656 р. надав універсал любецькому сотнику Саві Кононовичу-Посудевському разом з Артемом Красковським та “из всею шляхтою тамошною”, яка “от початку войны шире служачи у войску Запорожском, в кождых потребах добре ставають и за веру православную бьются”. Б.Хмельницький підтверджував усі привілеї “от королей здавна даних”. Ніхто не міг “кривдити” тамтешніх шляхтичів, щоб вони “якоби найспокойнише добр своих заживали” [56, с.184]. Традицію надання підтверджувальних універсалів любецькій шляхті продовжили гетьмани І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Брюховецький, Д.Ігнатович (Многогрішний). За гетьманування І.Брюховецького (1663-1668 рр.) був наданий універсал і любецьким міщанам: “волное каждому везде, где хто похочет, помешкане через универсал наш мети позволяем, а особливо о поселении на руинах места Любецкого мешчанам любецким и хто одно колвек позволить ити до Любеча на мешкане на десять лет слободи заживати...” [64, с.305].

Наприкінці XVII ст. Любеч був відібраний у чернігівських полковників та перейшов у власність гетьмана І.Мазепи (1687 – 1708 рр.) [31, с.92; 65, с.42-68]. Можливо, що за І.Мазепи наприкінці XVII ст. був відбудований Любецький замок [66, с.8]. Відомо, що на Замковій горі стояв будинок І.Мазепи. Так звана “Мазепина книга” містить стислий опис будинку гетьмана: “в том местечку Любеч собственной Мазепинской двор со всяким строением. В том дворе 2 пушки медные на станках”. І.Мазепа володів у Любецькій околиці 3 “селами” і 21 “деревнями” [65, с.50]. Пізніше головна будова гетьмана отримала назву кам'яниці Полуботка, за назвою нового володаря [67, с.480].

1708 р. після розправи над мазепинцями Любеч перейшов у власність родини Полуботків. У другій половині XVIII ст. після одруження із Софією Полуботок чернігівського полковника Петра Милорадовича (1762-1781 рр.) маєтності родини Полуботків, у тому числі й Любеч, перейшли до Милорадовичів. Упорядники Румянцевського опису 1765-1769 рр. зазначали, що Любеч “состоит большею частию на горе, обнесено округ земляним валом з палисадом, которой от неприсмотру и непочинки весь осипался” [31, с.133].

З ліквідацією сотенного устрою у 1781 р. були створені Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Більша частина території Любецького староства увійшла до складу Березнянського, Городнянського (з 1801 р.) та Чернігівського повітів. Про становище Любеча у 80-х рр. XVIII ст. міститься інформація у праці О.Шафонського: “сие местечко имеет и поныне земляное обвалившееся укрепление... замок называемое находится, которое прежде деревянным мостом высоким с прочим жильем соединялось и под коим мостом колодезь был” [63, с.315].

У складі Чернігівської губернії (з 1802 р.) колишня Любецька околиця увійшла до складу Чернігівського та Городнянського повітів, а сам Любеч став містечком Городнянського повіту. Любецький замок у середині XIX ст. описував Л.Корицький: “старожилы показывают место, на котором находилась крепость и которое называется ”замок“. И поныне находятся в земле бревна и камня, которые своим составом и оригинальными формами и величиною, доказывают глубокую древность. Самая гора, на которой было укрепление, называется “замком” и имеет вид искусственной насыпи“ [68, с.255-256]. Цікаво, що Замкову гору мешканці Любеча, зберігаючи пам'ять про опального гетьмана, називали ще й Мазепиною [69, с.1]. Опис Замкової гори наводив Г.Милорадович у 1905 р.: «видны следы прежнего жилья: погребя и неровности в виде ямы и служившия фундаментом бывших там построек» [70, с.62].

Сподіваємось, що наведені матеріали дозволять упорядникам довідників та енциклопедій уникнути прикрих помилок, й тим самим вирізнити свої видання набагато вищим рівнем історичної достовірності.

Джерела та література:

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В.Кудрицького. – К., 1990. – 1108 с.
2. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – 816 с.
3. Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.5-8.
4. Рыбаков Б.А. Замок // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С.94-132.
5. Куза А.В. Древнерусские города // Археология СССР с древнейших времен до средневековья... – С.49-53.
6. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – Б.м., 1994. – С.32-34.
7. Кондратьев И.В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.). – Чернігів, 2005. – 152 с.
8. Голубовский П. История Северской земли до половины XIV века. – К., 1881. – 201 с.
9. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – 184 с.
10. Виноградский Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядкування (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник / За редакцією М.Грушевського. – К., 1931. – Т.IV. – С.127-143.
11. Kuczynski S.M. Ziemle czernihowsko-siewierskie pod władami Litwy. – Warszawa, 1936. – 412 s.
12. Русіна О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 244 с.
13. История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древний и средневековый Киев. – К., 1984. – 408 с.
14. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.
15. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – 312 с.
16. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – 118 с.
17. Грушевський М.С. Історія України-Руси / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К., 1993. – Т.IV. – 544 с.
18. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.85-101.
19. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Zrodla dziejowe. – T.XX. – Warszawa, 1894. – 289 s. + 185 s. + XXXI s.
20. Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990. – С.114-132.
21. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одеса, 1912. – Т.1. – XLIII с. + 599 с.
22. Кром М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – 296 с.
23. Литовская метрика. – Отд.1-4. – Ч.1. Книги записей. – Т.1. – СПб., 1910. – Т.XXVII. – 872 с.
24. Историк М.Любавский помилково вважав, що Василь Верейський володів Любечем у 1503-1508 рр., а Н.Яковенко – до 1501 р. Див.: Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // Чтения в Обществе истории и древностей Российских (далі. – ЧОИДР). – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.244 ; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.360.
25. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – 396 с.
26. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. – T.XXII. – Warszawa, 1897. – 668 s.
27. Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). – Т.CXLIX. / Отв. ред. С.Лазутка; Тексты подготовил И.Валиконите, С.Лазутка; Вильнюс. ун-т. – Вильнюс, 1995. – 338 с.; ил.
28. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487-1533). / Под ред. Г.О.Карпова. Изд.2-е. – СПб., 1882. – 870 с.
29. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1965. – Т.1. – 503 s.
30. На місці Лоевої гори пізніше, за старостування П.Сапєги (1559-1580 рр.), був побудований

Лоевський замок – друге за значенням місто Любецького староства. Зараз це м. Лоев Гомельської області Республіки Білорусь.

31. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – М., 1871. – 156 с.

32. Милорадович Г.А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – №50. – Часть неофициальная. – С.399-401.

33. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицлис; Р.Фирковичус; Д.Антавичус; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс, 1995. – 710 с.

34. Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // ЧОИДР. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.1-296.

35. Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina. – Warszawa, 1911. – 368 s.

36. Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887. – 279 с.

37. Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я.Балицлис; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс, 1996. – 207 с.

38. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі. – ЦДІАК України). – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Волинська метрика. Книга РМ 21 (1613, 1615-1616, 1618-1619 рр.), 139 Арк.

39. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – 216 с.

40. Акты об украинной администрации // Архив Юго-Западной России. – 1907. – Ч.VIII. – Т.V. – III с. + 560 с.

41. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.192. – Волинська метрика. Книга РМ 2 (1569 – 1572, 1574 рр.), 204 Арк.

42. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. – Волинська метрика. Книга РМ 8 (1583-1585, 1588-1593, 1595-1598, 1600, 1601, 1603 рр.), 147 Арк.

43. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.216. – Волинська метрика. Книга РМ 5 (1576-1586, 1588 рр.), 384 Арк.

44. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів // Науково-довідникові видання з історії України. Вип. 49. – К., 1999. – 314 с.

45. Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К., 1928. – С.281-289.

46. Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Ryarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. T.III. – Petersburg, 1859. – 472 s.+ XV s.

47. Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2-3.

48. Див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648. – К., 2006. – 496с.

49. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Волинська метрика. Книга РМ 23 (1616-1626 рр.), 474 Арк.

50. ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.39. – Документи из архивов Польской Народной Республики, Арк.29-74.

51. Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т.1. – 146 с.

52. Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С.290-300.

53. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордон воеводств у світлі джерел. – К., 1993. – 184 с.

54. Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С.113-130.

55. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Волинська метрика. Книга РМ 26 (1633-1635, 1643, 1645, 1647 рр.), 459 Арк.

56. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1998. – 384 с.; 34 іл.

57. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького / Твори. – Т.П. – Філадельфія, 1980. – XIX с. + 346 с; іл.

58. Коваленко О. Мартин Небаба: людина з легенди // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С.3-11.

59. Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове містецтво. – К., 1998. – С.92-111.

60. Яблоновский А.В. Левобережная Украина в XV-XVIII ст. Очерк колонизации // Киевская

Старина. – 1896. – № ЛІІІ. – Июнь. – С.369-379.

61. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – 767 с.

62. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии // Прибавления к Черниговским Епархиальным Известиям. – 1863. – № 20. – 15 октября. – С.657-672.

63. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Изд. М.Судиенко. Ч.1-2. – К., 1851. – 302 с.

64. Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Т.2. – Ч.1. – Харьков, 1902. – С.301-320.

65. Ситий І. Любеч та його округа у 1726 р. // Сіверянський літопис. – 1995. – №4. – С.42-68.

66. Вечерський В. Що знайшов академік Рибаків // Старожитності. – 1992. – Ч.8. – С.8.

67. Радишевський Р., Свербігуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – 552с.

68. Корицкий Л. Краткие исторические, статистические и этнографические сведения о м.Любеч // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – №37. – Часть неофициальная. – С.255-267.

69. Л-ий А. Старинная пристань Северной земли // Черниговские губернские ведомости. – 1903. – №3282. – С.1.

70. Милорадович Г.А. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – 105 с.; ил.

Любов Шара

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРНІГОВА: З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ

(електрифікація міста, упорядкування вуличної мережі)

Будівництво водогону в Чернігові наприкінці ХІХ ст., про що йшлося у попередній красназавчій розвідці, було важливим кроком у напрямку розвитку комунальної сфери. Водночас її рівень значною мірою визначається ще двома невід'ємними компонентами - зовнішнім освітленням та упорядкуванням дорожнього полотна транспортних комунікацій. Функціональне призначення зовнішнього освітлення, з одного боку, має утилітарний характер – забезпечує достатню видимість, необхідну для безпеки руху транспортних засобів і пішоходів, комфортність проживання городян, а з іншого – естетичний. У вечірній і нічний час освітлення підсилює архітектурно-художнє оформлення населеного пункту (до речі, саме ця особливість зовнішнього освітлення інтенсивно використовується в сучасних містах). Прагнучи підкреслити велич архітектурного ансамблю древнього міста, місцева влада й приватні підприємці (але вже з іншою метою, передусім рекламною), не шкодуючи коштів, активно встановлюють освітлювальні пристрої. Інша річ, що рівень культури громадян часто не дозволяє помилуватися красою нічної підсвітки.

Чернігів останньої третини ХІХ ст., звісно, не мав потужних пристроїв нічного освітлення. Відомо, що у ХVІІІ ст. міське самоврядування виділяло гроші на утримання кількох ліхтарів, розміщених біля приміщень державної адміністрації. Красу нічного Чернігова можна було побачити лише у святкові дні, коли в небі спалахували тисячі вогнів ілюмінацій. На їх придбання з бюджету виділялася кругленька сума, оскільки упродовж року купували не менше 10 тис. площок. Станом на 1845 р., у місті було встановлено 97 вуличних ліхтарів [1, с.4]. Дореформене самоврядування зобов'язувалося виділяти гроші на їх експлуатацію, хоча всі необхідні розпорядження щодо освітлення видавалися губернським правлінням. Більше того, ліхтарі працювали за спеціально складеним графіком, запаливалися і гасилися у визначений час залежно від пори року. Цікаво, що графік узгоджувався міністерськими чиновниками, котрі, як згадував В. Хижняков, адаптували його до умов Санкт-Петербурга, не врахувавши того,

що в Чернігові не буває "білих ночей" [2, с.78-79]. Будинки заможних городян освітлювалися так званими "лампами-блискавками", резервуар яких наповнювався спиртом-денатуратом. Прості жителі Чернігова користувалися свічками і газовими лампами [3, с.5].

До реформування виборного управління в 1870 р., тобто протягом 25 років, кількість освітлювальних пристроїв лишилася сталою. Дума, сформована за новим Міським положенням, отримала у розпорядження ті ж 97 ліхтарів. Потім ситуація почала змінюватися. Протягом десяти років виборне управління встановило 178 ліхтарів. Розміщувалися вони на головних вулицях — Шосейній і Борисоглібській — на відстані 200 сажнів один від одного, на інших вулицях відстань була більшою [4, арк. 380]. Контроль за функціонуванням освітлювальної мережі покладався на виборні органи: один із призначених депутатів наймав ліхтарників для регулювання її роботи і проведення необхідного ремонту.

Освітлювальні пристрої були примітивними: газові ліхтарі, вмонтовані на стовпах. За світловою потужністю вони поділялися на десятилінійні з 9 світильниками та п'ятилінійні — з 4-ма. Потужніші десятилінійні встановлювалися, як правило, у центрі, п'ятилінійні — на околицях. Працювали вони упродовж 9 місяців. Запалювалися із настанням темноти: у зимові місяці з 5-6 год., весняні — з 7-8 год., осінні — з 5-7 год., гасилися близько другої години ночі [5, арк.26]. Улітку, як бачимо, місто не освітлювалося, не горіли ліхтарі й 12 днів поспіль, коли місяць був у повні (економили).

Таке примітивне освітлення, безумовно, не задовольняло населення. По мірі розвитку Чернігова, розширення його території постала потреба шукати шляхи вдосконалення і покращання освітлювальної системи, тим паче, що в інших губернських містах уже функціонували електричні станції. У 1889 р., коли виборні інституції більш-менш забезпечили централізоване водопостачання населення (будівельні роботи ще тривали, існувала проблема фінансування, але водогін працював), депутат П. Цвет запропонував збудувати електростанцію. Він вважав, що цілком можливо реалізувати дану ідею. У розпорядженні міста є старе приміщення водогінної станції, розташоване на Богуславській вулиці (в районі Семінарського (Білого) мосту через Стрижень), його варто лишень переобладнати. У фінансовому плані це обійдеться 200 руб., не більше, на експлуатацію станції витрачатимуть приблизно по 2 тис. руб. на рік. Така пропозиція видалася думцям слухною, було вирішено створити комісію, яка б ретельніше все обміркувала і склала план-кошторис [6, с.112].

Майже в той же час до управи звернувся механік телеграфного відомства М. Зюков, який запропонував свій проект електрифікації Чернігова. Він пообіцяв за відповідну плату встановити 20 електричних ліхтарів по лінії від приміщення думи до Вознесенської церкви і від міського бульвару до богоугодного закладу. Електростанцію можна влаштувати у тому ж таки приміщенні водогінної станції, забезпечивши її новим обладнанням. Його кошторисом передбачалося 6 тис. руб. на технічне устаткування, 2540 руб. на утримання електросистеми, у тому числі виплату заробітної плати обслуговуючому персоналу і по 500 руб. щорічно М. Зюкову за нагляд та ремонт електромережі [7, арк.28, 29]. На перший погляд, ідея варта уваги. Органи самоврядування повинні тільки виділяти необхідні гроші, решта проблем поточного характеру буде вирішуватися механіком. Та депутати на засіданні, що відбулося 7 травня 1892 р., винесли вердикт — відхилити проект. Він досить дорогий. Проте рішення думи не зупинило М. Зюкова на шляху до мети. Буквально через рік, у 1893 р., він вдруге звернувся до виборного управління, але вже з іншим міркуванням. Механік попросив дати йому в оренду занедбане приміщення водогінної станції на 10 років. Він самотужки зробить там переобладнання і розпочне електрифікацію міста. Натомість органи самоврядування отримуватимуть, окрім ренти за станцію, по 1,5 руб. за кожен встановлену лампочку. Депутати пристали на такі умови [7, арк.30].

М. Зюков відразу ж зайнявся переобладнанням водогінної станції, придбав

необхідне обладнання, провів підготовчі роботи. Електрифікація Чернігова розпочалася з приміщення міської думи, що цілком закономірно, згодом установили ліхтарі на мосту через Десну. У 1895 р. з'явилися 2 електроточки потужністю 1200 свічок на Гімназійній і Соборній площах (оплату здійснили за рахунок установ, розміщених там), 2 – у міському саду [8, с.17] та 10 - уздовж Богоявленської і Шосейної вулиць (спонсорами виступили тамтешні мешканці). За кожен ліхтар підприємець отримував по 100 руб., сплачуючи, як і домовилися, по 1,5 руб. до бюджету. На таких же умовах М. Зюков проводив електричне освітлення до приватних будинків. Протягом двох років абоненти замовили 58 освітлювальних пристроїв [1, с.4]. Дещо пізніше вони з'явилися на Московській вулиці (5 шт.), але оплата за їх монтування зросла до 125 руб. [9, арк.2]. Попит зазвичай породжує зростання ціни.

Електричні ліхтарі, звісно кращі, ніж гасові, але невдовзі населення почало скаржитися на малу потужність. Підприємець пояснював це браком коштів для ефективного функціонування електростанції. Утім, людей, які заплатили за товар, цікавила його якість, а не причини її погіршення. М. Зюков, враховуючи, що зобов'язався 10 років обслуговувати ліхтарі, тобто фактично дав гарантію, почав шукати спосіб покращити матеріальну базу для нормальної роботи електростанції. Єдиним виходом, на його думку, була організація спільного товариства. Компанійоном М. Зюкова став підприємець Губер, котрий спеціалізувався на реалізації технічного обладнання, в першу чергу парових машин. У червні 1896 р. була створена компанія, яка отримала назву "Зюков і К" і статус юридичної особи зі стартовим капіталом 45 тис. руб. Тоді ж чернігівська управа дозволила їй користуватися приміщенням старої водогінної станції орендним способом протягом 12 років, хоча юридично не оформила контракту. Сума річної ренти становила 800 руб. [10, с.1]. Власники компанії купили для електростанції додатково паровий котел, парові машини і три динамо-машини. Однак далі справи не пішли успішно. Компанія фактично не мала прибутків, оскільки попит на електричні лампочки зменшився. Наявні не вдовольняли власників, городяни продовжували скаржитися на слабку потужність освітлювальних пристроїв, а отже, говорячи сучасною мовою, підприємець та його компанія мали лише хорошу антирекламу. Та, в принципі, й електрифікація - недешеве задоволення. Встановити на вулицях лампочки за 125 руб. могли з потугами тільки в складчину або шляхом фінансування з боку державної, земської чи іншого характеру організацій.

Усе напруженішими ставали відносини між компанією та органами самоврядування. Останні мусили реагувати на скарги населення і ввели штраф: за кожен непрацюючий ліхтар керівництво компанії повинно було платити по 50 коп. Щоправда, особливого контролю з боку управи не спостерігалось, а тому штрафи бралися рідко. Водночас М. Зюков наполягав на офіційному оформленні контракту про експлуатацію компанією приміщення водогінної станції, власне на тоді електростанції. Дума ж постійно відтягувала остаточне рішення. Її позиція пояснювалася суто прагматичними міркуваннями в інтересах міста. Якби погодилися на контракт, то електростанція, як раніше планувалося щодо водогону, утримувалася б концесійним способом (так наполягав М. Зюков). Думці на таке не пристали. Навпаки, в 1898 р. міський голова Н. Рудін запропонував депутатам викупити електростанцію. Коштів у бюджеті малувато, значна сума боргу за водогін, але господарський спосіб експлуатації електростанції кращий. Гласні звернулися до керівників компанії, пропонуючи продати станцію, але отримали категоричне "ні". На той момент "Зюков і К" уже вели перемовини про купівельну угоду з підприємцем І. Конфельдом [11, с.13]. Тоді управа ризикнула – таємно розпочала переговори з І. Конфельдом, пообіцявши надати йому концесію на викуплену ним електростанцію. Було обговорено в загальних рисах умови домовленості. Планувалося встановити концесійний термін – 45 років із правом викупу електростанції містом через 10 років. У другому десятиріччі, якщо цього

не станеться, підприємець буде сплачувати в місцевий бюджет по 1% від річного валового прибутку, у третьому — по 2%, у четвертому — по 2,5%, а останні 5 років — по 3%.

Підприємець пообіцяв встановити додатково 13 ліхтарів і в перспективі прокласти трамвайну лінію, ініціювавши новий вид міського транспорту. Трамвайна лінія мала проходити по трьох напрямках: від вокзалу до богоугодних закладів, від лавки Свечнікова до міського саду по Богоявленській і Московській вулицях, по Гончарній вулиці та Олександрівській площі. Плата за проїзд варіювалася рівнем обслуговування. Пасажири першого класу купе платили 6 по 7 коп., 2-го класу — по 5 коп., для учнів знижки — вартість квитка 3 коп. При пересадці ціна проїзду зменшувалася 6 на 20%, за вантажі — по 2 коп. з пуда. Вкажемо, що можливість мати трамвай зіграла чи не вирішальну роль при голосуванні депутатів за концесію з І. Конфельдом. Підприємець також пообіцяв дати 10 тис. руб. застави: 5 тис. руб. до підписання концесії і 5 тис. руб. — після.

Органи самоврядування надіслали концесійний договір до Міністерства внутрішніх справ для погодження. Тамтешні чиновники внесли деякі корективи. Вони вимагали зменшити строки концесії до 40 років і скласти окремі угоди про експлуатацію електростанції та будівництво трамваю [11, с.115, 116].

Про переговори між І. Конфельдом і міською владою Чернігова дізнався М. Зюков. Він відразу ж подав скаргу на ім'я губернатора, наголошуючи на "нечесній грі" виборного управління. Його компанія, несучи збитки, продовжує освітлювати місто (завдяки фінансовій допомозі Товариства Києво-Воронезької дороги, яке асигнувало 2 тис. руб., встановили ще 10 електричних ліхтарів на центральній вулиці в напрямку до вокзалу [12, с.67]), а дума веде переговори за їхньою спиною, обіцяючи іншому підприємцю концесійну угоду, тоді як "Зюкову і К" чомусь відмовляє. Нам невідомо, якою була реакція губернатора, але знаємо про подальші кроки М. Зюкова. Очевидно, щоб покласти край домовленостям І. Конфельда і думи, він оголосив, що продасть електростанцію за 75 тис. руб. Для І. Конфельда така ціна виявилася завищеною. Він відмовився, план думи лопнув, як мильна бульбашка — ні електростанції, ні трамвая. На засіданні думи, що відбулося 23 жовтня 1899 р., частина депутатів уже схилилася до думки погодитися на концесію з "Зюков і К", але не набрала більшості для голосування. Вирішальним днем, що розрубав гордіїв вузол, стало 27 січня 1900 р. — компанія поставила ультиматум: або дума надасть концесію, або вона припинить електричне освітлення міста. Гласні, зібравшись на нараду, заслухали звіт членів управи, які проаналізували всі "за" і "проти" щодо концесійної угоди. У висновку зазначалося, що концесія місту не вигідна. Навіть після її завершення компанія не передасть безкоштовно у розпорядження самоврядування електростанцію. Чому б не спробувати знайти 100 тис. руб., за розрахунками депутатів, і не збудувати власну станцію. Обладнати її досконалішими машинами для економії електроенергії й експлуатувати господарчим способом. Позику можна взяти шляхом облігаційного займу, адже населення зацікавлене в електрифікації.

Думці погодилися з такими резонними аргументами членів управи й доручили їй сформувати комісію, щоб ще раз обміркувати пропозицію щодо власної електростанції. 9 лютого 1900 р. знову зібралася засідання думи, на якому, після доповіді голови комісії, ухвалили рішення подати клопотання про отримання позики.

"Зюков і К", дізнавшись про такі кроки органів самоврядування, різко змінили свою войовничість, налаштувавшись на переговорний процес щодо продажу електростанції місту. У них не було вибору. Збитковість об'єкта очевидна. Станом на 1900 р. загальна сума прибутку становила 2594 руб. 45 коп., а обсяги видатків на обслуговування — 2534 руб. 78 коп., тобто власники отримали чистого доходу 59 руб. 67 коп. Здоровий глузд керівництва компанії переміг. Відбулася низка зустрічей з представниками виборного управління, на яких обговорювали умови і, головне, ціну електростанції. Депутатам, котрі відчували себе господарями

ситуації, вдалося знизити суму викупу аж на 30 тис. руб. Замість 75 тис. руб., які М. Зюков просив у І. Конфельда, погодився продати за 45 тис. руб. 23 листопада 1900 р. міська комісія оглянула електростанцію і, здавалося б, нарешті повинні оформити угоду. Проте члени комісії доповіли думі, що вартість технічного обладнання значно нижча 45 тис. руб. Знову відклали підписання договору купівлі-продажу. У результаті затягування часу гласним вдалося виторгнути ще 6 тис. руб. Зрештою, 14 грудня 1900 р. відбулося юридичне оформлення придбання електростанції містом за 39 тис. руб. Із січня 1901 р. вся електрична система повністю контролювалася виборними інституціями [7, арк.31, 32]. На той час на станції працювали 3 парові машини, 6 динамо-машин і 3 парові котли. Вони виробляли електроенергію для 98 приватних абонентів (1 кВт-час коштував 23,9 коп. [13, с.25]) і 27 ліхтарів, встановлених на міських вулицях і площах [6, с.116].

Господарський спосіб утримання електростанції позитивно позначився на якісних показниках отриманого струму та кількості освітлювальних пристроїв. Упродовж трьох наступних років у Чернігові нараховувалося вже 48 [13, с.25] (за статистичними даними, взятими з "Города России в 1904 г.", - 43 [14, с.202]) вуличних ліхтарів, з яких 10 розміщувалися на вокзалі, 5 – на Красній площі і 3 – на Валу [13, с.25].

Зауважимо, що на початку ХХ ст. електричне освітлення почало з'являтися і в інших містах Чернігівської губернії. Зокрема, в 1901 р. (за іншою інформацією, в 1902 р., можливо, саме з цього часу станція почала виробляти електроенергію [15, с.1]) збудували електростанцію у Новгороді –Сіверському. Спонсором виступило повітове страхове товариство, очолюване В. Цепеницьким, яке виділило 87 тис. руб. для водонасосної станції, водогону та електростанції. Там встановили парову машину "Компаунд", два генератори постійного струму напругою 500 вольт, потужністю 60 кВт. Проте н.-сіверська електростанція, на противагу чернігівській, перейшла в розпорядження місцевого виборного управління тільки в 1915 р. [16, с.7].

Повертаючись до чернігівської електростанції, вкажемо, що вона, незважаючи на старання органів самоврядування, не могла відразу ж забезпечити повноцінне освітлення всього міста. На околицях Чернігова продовжували використовувати газові ліхтарі. Їх кількість поступово збільшувалася: на кінець ХІХ ст. нараховувалося 400 [11, с.207], у 1904 р. – 500 [14, с.202], у 1908 р. – 570 шт. [13, с.25] Обслуговувалися вони ліхтарниками, яких зазвичай управа наймала з с. Халявіна. Наголосимо, що охочих працювати було небагато, оскільки експлуатація газових світильників пов'язувалася з деякими труднощами: вони швидко загасали, їх доводилося засвічувати по декілька разів протягом ночі. Тому, якщо не вистачало вільнонайманих робітників, мусили залучати за дозволом начальника місцевої в'язниці арештантів.

Використання газових ліхтарів не багато поступалося у фінансовому плані електричним. Робота ліхтарників оплачувалася по 7-8,5 руб. щомісяця (влітку на 50 коп. більше), вартість газу коливалася у залежності від пори року, скажімо, у 80-90-х роках обходилася від 87 до 102 руб.(пуд газу коштував близько 5,75 руб. [8, с.17]). Довгий час постачальником пального був власник магазину Сачко. У нього купували газ оптом, у бочках до 30 пудів і зберігали їх у спеціальному пожежобезпечному приміщенні, збудованому в садку Олександрівського ремісничого училища [11, с.207]. Постійною статтею видатків була купівля скла, бо воно часто билася чи то місцевими шибениками, чи то поривами вітру. Намагалися використовувати дорожче, сподіваючись на кращу якість, але і його існування було нетривалим, більш ніж рік скло не слугувало. Щоб показати обсяги видатків на газове освітлення, наведемо такі показники: у 1870 р. загальна сума витрат становила 420 руб. [4, арк.380], у 1871 р. – 1323 руб. [13, с.24], у 1880 р. - 1430 руб. [4, арк.398], у 1884 р. - 1280 руб., у 1885 р. – 1322 руб., у 1886 р.- 1554 руб. [17, с.38, 52, 54], у 1894 р. – 2589 р., у 1905 р. - 3600 руб. [13, с.24, 25].

Таким чином, наприкінці ХІХ ст. завдяки зусиллям виборного управління у

Чернігові з'являється власна електростанція, збільшується кількість освітлювальних пристроїв на вулицях і площах, що в кінцевому результаті значно поліпшило зовнішнє освітлення міста.

Не менш вагомою складовою комунальної галузі Чернігова стало шляхове господарство. Вулична мережа, її якісні характеристики, передусім тип дорожнього полотна, безпосередньо корелюються з поняттями рівень санітарно-гігієнічного стану міста, його архітектурно-планувальної витонченості, естетичності зовнішнього вигляду.

До реформування міського самоврядування вулиці Чернігова були ґрунтовими, що не дозволяло забезпечувати належні умови безпечного руху транспорту і пішоходів. Як відомо, під дією природно-кліматичних факторів ґрунтова основа втрачає щільність і руйнується. Сам по собі ґрунт, будучи складною, динамічно змінною дисперсною системою, не має достатньої щільності, опору до дії природних чинників у плані зміни водно-теплогового режиму, а отже, часто деформується, утруднюючи рух транспортних засобів і пішоходів. Особливо проблематичним пересування було весною та восени, в період дощів. За свідченням сучасників, наступало справжнє лихо, багнюка надовго перешкоджала рухові гужового транспорту, населення у такий час намагалося менше виходити з будинків. У Чернігові навіть з'явився новий вид підприємництва — перенесення через грузькі місця людей і багажу за відповідну плату. Користуючись моментом, місцеві винахідники таким способом намагалися заробити, зазвичай пропонуючи допомогу приїжджим. Ґрунтові дороги не забезпечували відповідних санітарно-гігієнічних вимог й за оптимальних кліматичних умов. Улітку на них утворювався товстий шар пилу, який не лише утруднював дихання, а й містив різноманітні хвороботворні збудники. Як правило, значна концентрація пилу накопичувалася у нижньому повітряному шарі, тобто в пішохідній зоні.

Усе це вимагало покращення дорожнього покриття. Чернігів все-таки губернське місто, тут була резиденція губернатора, час від часу приїздили високоповажні гості, зрештою проходили торгові комунікації, відбувалося передислокування військових частин. Той косметичний ремонт, що здійснювався, на кшталт заощення ямок фашинником чи дерев'яними пластинами перед Красним мостом, будівництво на центральних вулицях мостових і тротуарів із дубових пластин, суттєвого покращення не давав. Отож, у 1864 р. тодішній губернатор князь Голіцин ініціював створення комісії, котра мала скласти план-кошторис заощення центральних вулиць міста і, головне, знайти джерела фінансування. На жаль, робота комісії не мала практичного продовження. Все обговорили, план-кошторис склали, але не знали, за який кошт його реалізувати. Фактично тільки на папері й залишилися згадки про комісію. Напередодні реформування органів самоврядування міський архітектор Березовський розробив і подав на розгляд думців проект будівництва мостової, однак його доля була аналогічною. Відсутність грошей, за офіційною версією, а мабуть, бажання, стали й цього разу на заваді упорядкування дорожнього полотна [6, с.135].

Депутати новообраної за Положенням 1870 р. думи також не полишали без уваги питання поліпшення стану міських вулиць і площ. 21 квітня 1871 р., обговорюючи поточні справи, член управи І. Ладога запропонував розпочати формувати стартовий капітал для брукування вулиць. Для цього, на його думку, варто запровадити збір із власників коней — 1 руб., корів — 50 коп., кіз, свиней — 25 коп., собак мисливських і кімнатних — у подвійному розмірі (стосовно кого подвійне оподаткування — не вказувалося). Натомість гласний В. Хижняков порадив стягувати податки з торговців, котрі, провозячи свій товар по вулицях, були, як ніхто інший, зацікавлені у їх належному стані. Оскільки подали дві пропозиції, то вирішили створити комісію, щоб вона все проаналізувала й доповіла на засіданні думи. На жаль, це рішення загубилося серед інших не менш важливих і нагальних проблем, які постали перед новою думою [18, с.22]. Можливо, визначальну роль зіграв той факт, що починання реформованих виборних

інституцій загальмовувалися міським головою й тими депутатами, котрі були переобрані за Положенням 1870 р., продовжуючи працювати за старою схемою: менше ініціатив - менше клопоту (мер Я. Селюк очолював органи самоврядування до реформи 1870 р. і залишився на посаді після неї). Такий висновок напрошується, коли аналізуєш практичні здобутки виборного управління. Майже всі важливі проекти були реалізовані в часи головування В. Хижнякова. Недарма його й переобирали тричі поспіль. Звісно, не хотілося б перебільшувати роль даної особи, бо, в принципі, відомості, які черпаємо з опублікованих Чернігівською думою матеріалів, занотовувалися для майбутніх поколінь у пору керівництва В. Хижнякова. Тому, допускаючи певну частину суб'єктивності в плані возвеличення його заслуг, водночас не можемо їх применшувати.

Отож із 1875 р., коли після чергових виборів змінився депутатський склад думи й мером обрали В. Хижнякова, проект брукування міських вулиць почав набирати реальних обрисів, хоча в перші роки теж виникали труднощі. У 1875 р. лише обговорили можливість збирання коштів на будівельні роботи. Вже згадуваний архітектор Березовський вкотре нагадав про свій план-кошторис 1869 р.; депутат П. Цвет висловив думку про організацію добровільних пожертвувань, до речі, першим і показав приклад, передавши до міського бюджету 100 руб. на брукування. Далі увага думців переключилася на будівництво водогону, про що йшлося вище. Власне, централізоване водопостачання загальмувало процес упорядкування транспортних комунікацій. Водогін на той момент був важливішим.

У наступному 1876 р. склали проект вимошування вулиць штучним бутом з цегли. Але для його отримання необхідно спочатку збудувати цегельний завод з гофманською піччю (вона коштує 1200 руб.) [6, с.136]. Якщо не знаходилося грошей на упорядкування вулиць, то на спорудження заводу – й поготів. Правда, у листопаді того ж року розпочали ремонт спуску на Лісковицю біля Єлецького монастиря. З бюджету виділили 769 руб., хоча справу не завершили, оскільки виникла нагальна потреба відремонтувати під'їзну дорогу до Десни. Осінь видалася дощова, ґрунтова основа розмилася, і водовози не могли доїхати до річки [18, с.514].

Нарешті 12 вересня 1878 р. дума створила депутатську комісію, яка розробила план заощення Базарної площі, Богоявленської, Богуславської і П'ятницької вулиць загальною площею 6418 кв. сажнів. Згідно з розрахунками, витрати повинні становити 45 тис. руб. (планували купити 434 куб. сажнів каміння по 75 руб. за куб та оплатити роботу) [6, с.137]. Фінансова база для втілення плану передбачалася. Не вся сума, та принаймні на перші кроки вистачило б: 11 тис. руб. zostалися у Чернігові як застава інженера Лауреля (нагадаємо, що він залишив 10 тис. руб., але з відсотками отримали ще одну тисячу) та 12 тис. руб. виділив громадський банк [6, с.137].

Оголосили тендер на поставку каміння – бруківки, так званого валунного каменю, буличнику чи іншої, схожої за структурою, породи. Потенційні постачальники повинні були подати зразки каміння (не менше 10 сажнів) для оцінки спеціалістами, найнятими управою. Якщо камінь будуть транспортувати водною артерією – Десною, то виборне управління виділить місце на березі річки, якщо сушею – у місті. Переможцю тендеру видається квитанція, за якою він зможе отримати гроші упродовж 7 днів після укладання угоди. Ті підприємці, в яких не куплять камінь, повинні вивезти його з міської території протягом 15 днів після оцінки комісією, інакше товар буде оподаткований. Визначався остаточний термін представлення зразків матеріалу – 15 серпня 1879 р. [18, с.673].

Відповідно до оголошених умов у Чернігів прибули торговці, і в результаті проведеної комісією оцінки представлених зразків визначили кращий. Його власником виявився підприємець Френкель з Новгород-Сіверського. Саме у нього й закупили 234 куб. сажень каміння за ціною дещо більшою, ніж передбачалося, - по 80 руб. за куб [18, с.680].

У березні 1879 р. дума затвердила план робіт щодо упорядкування дорожнього полотна. Передусім були визначені заходи щодо підготовки ґрунтової основи для

брукування. Робітники повинні вирівняти дорогу, засипавши всі виймки, зрівнявши підвищення, зробити розмітки ширини і висоти вимощування вулиць, нанести піщану масу товщиною 4 вершки, на яку потім викладати камінь. Власне, дорожньо-будівельними роботами передбачалося облаштування узбіч вулиці, вимощування її камінням, заповнення швів між ним й ущільнення бруківки. Бортові сторони зазвичай викладалися великим за розміром камінням (понад 18 см.), сама бруківка робилася з використанням приблизно однакового матеріалу — 14-18 см. Процес замощення проходив так. Наймані робітники сідали поперек вулиці на відстані 1-1,5 м один від одного, робили кельмою заглибини у піщаній основі і вставляли в неї камінь. За допомогою кіанки (спеціальний інструмент), ударяючи, рівняли його по висоті та ущільнювали трамбовкою (вага близько 20 кг). Щілини бруківки заповнювали кількома шарами дрібних камінців розміром 10-20 мм, піском й утрамбовували.

Керувати роботами повинен підрядник, його помічником мав бути десятник. Як гарантію виконаного обсягу робіт підрядник вносив до управи заставу, котра потім поверталася. Наголосимо, що заставу, як правило, управа клала на депозит у громадський банк. Після успішного завершення контракту, виконавець отримував заставу, а управа — дивіденди. Зарплатня підрядника залежала від кількості забрукованих сажнів. За 1 кв. сажень він мав отримувати по 1,45 руб. Після завершення робіт зобов'язувався здійснювати ремонт протягом двох років поспіль. Загальний контроль за брукуванням вулиць покладався на міського архітектора.

Оговорювався такий момент: якщо виникнуть труднощі з постачанням каміння, а отже, робітники та підрядник не зможуть працювати, міська влада буде виплачувати їм за кожен день по 50 коп., щоправда, їх можна буде залучати на громадські роботи.

Виконувати роль підрядника погодився С. Афанасьєв. Він пристав на дані умови органів самоврядування. Єдине, що за спільною згодою сторін змінили суму оплати за ті дні, які будуть неробочими через провину замовника. Замість 50 коп. управа зобов'язалася платити по 1 руб. Крім цього, встановлювався термін завершення робіт — 1 листопада 1879 р. [18, с.718].

Вирішили всі питання між виборним управлінням і підрядником, але підписання контракту довелося відкласти. Із Гродного, де перебував у справах депутат М. Маркельс, надійшла телеграма, в якій він повідомляв, що знайшов іншого підрядника зі сприйнятнішими для міста умовами. Тамтешній підприємець обіцяв забрукувати вулиці по 75 коп. за кв. сажень, що на 70 коп. дешевше. Звісно, це зацікавило депутатів, тому вони призупинили переговорний процес з С. Афанасьєвим і доручили М. Маркельсу домовитися зі спеціалістом із Гродного. Проте це йому чомусь не вдалося. Вимушені були відновлювати контакти з С. Афанасьєвим, і в травні того ж 1879 р. остаточно підписали контракт. Він не зазнав суттєвих змін, хоча внесли корективи у хід будівельних робіт. Зокрема, вказувалося, що по ходу впорядкування дорожнього полотна повинні зробити спеціальні лотки для стоку води. Населення мало стежити за їх чистотою, очищаючи від снігу і льоду у зимовий час. По обидва боки дороги запланували тротуари для пішоходів (41,2 аршин). Коли будуть проводитись підготовчі роботи для замощення, то проїзд по вулицях припиняється, крім Красного мосту — там постійно вільний [18, с.725].

Будівельні роботи розпочалися, однак були невдалими від самого початку. У липні їх довелося на кілька днів призупинити, оскільки підприємець Френкель не встигав із постачанням каменю. Вимушена зупинка не лише загальмувала роботи, а й змусила управу заплатити робітникам та підряднику, як і вказувалося у контракті, по 1 руб. за кожен неробочий день. Правда, робітників залучили до розмітки ширини і висоти дорожнього полотна на вулицях, які планували брукувати невдовзі.

Після вимушеного перепочинку відновили роботи. Замостили частину Базарної площі та Богоявленську вулицю. Упорядковуючи їх, міська влада

вирішила скористатися фінансовою допомогою городян, чиї садиби там розміщувалися. На них наклали одноразовий цільовий збір, що у сумі становив 486 руб. 24 коп. Невеликі, певна річ, гроші, але трішки компенсували витрати з бюджету [18, с.750, 770]. До кінця 1879 р. замостили також частину дороги до Красного мосту довжиною 3384,5 кв. сажнів [4, арк.389].

У наступному 1880 р. було забруковано повністю Базарну площу, частину Богуславської, Борисоглібської і П'ятницької вулиць (2782 кв. сажнів), що коштувало бюджету 20104 руб. 90 коп. Крім цього, було підготовлено до вимощування дорожнє полотно частково на Миколаївській (Поштовій), Воздвиженській, Богуславській вулицях, здійснено попередні роботи для упорядкування тротуарів на Богоявленській, Богуславській, Борисоглібській, П'ятницькій вулицях і Базарній площі. На ці роботи дума асигнувала 859 руб. Купуючи матеріал для тротуарів, депутати скористалися порадою підприємця Френкеля і придбали радичівський плитняк по 60 руб. за куб. сажень. Значно міцніший, ніж дошки, а за ціною — майже однаково.

У цілому, за два роки (1879-1880 рр.) тверде покриття зробили на 6172 кв. сажнях міських комунікацій, що обійшлося в 48564 руб. 12 коп. Із них 40195 руб. 33 коп. витратили на купівлю каміння і піску, 8368 руб. 79 коп. - на планувальні роботи та брукування [4, арк.390].

Надалі активність щодо упорядкування дорожнього полотна вулиць і площ Чернігова уповільнилася. По суті, протягом 1881-1887 рр. міська влада нічого не зробила, окрім того, що в 1883 р. придбала 3 куби каменю і то за досить високою ціною — 90-95 руб. за куб. сажень [6, с.138]. Бездіяльність у цьому напрямку пояснювалася кількома чинниками, але вони мали єдину основу — фінансову. По-перше, вся увага і зусилля були прикуті до будівництва водогону (про труднощі зазначалося вище), по-друге, левова частка бюджету поглиналася обов'язковими видатками, в першу чергу витратами на утримання поліції, розквартирування військових частин, що дислокувалися у місті, і, звісно ж, були інші потреби. Щоби відновити вимощування ґрунтівки у 1887 р. губернатор О. Анастасьєв навіть поставив питання про оподаткування населення. Таким способом він сподівався зібрати кошти на упорядкування мостових (зауважимо, що до 1879 р. в Чернігові не було кам'яних мостових. Лише Преображенську вулицю упорядкували за кошти Міністерства шляхів сполучення, оскільки вона є частиною Київсько-Московського шосе, що проходило через міську територію [4, арк.388]). Обміркувавши все, дійшли висновку про необхідність пошуку суттєвіших джерел доходів, ніж одноразові збори. Висувалася також ідея ввести натуральну повинність щодо ремонту та утримання бруківки городянами, проте вона не знайшла підтримки. Міська влада розуміла, що ліпше вимостити транспортні комунікації централізованим способом, найнявши фахівців, ніж це робитимуть мешканці Чернігова самостійно.

Зрештою, у 1888 р. виборне управління спромоглося віднайти гроші і продовжити заощення вулиць. Зокрема, упродовж року упорядкували частину П'ятницької, Стрітенської, Сіверянської, Мстиславської, Воздвиженської. Будівельні матеріали придбали у Новгороді-Сіверському по 75 руб. за куб каміння; підрядник, який займався брукуванням, погодився знизити ціну за роботу до 75 коп. за кв. сажень дорожнього полотна. Бюджет, закладений на 1889 р., дозволив вимостити по 1 кварталу на Олександрівській і Стрітенській вулицях, окрім цього, відремонтували мостові.

Не припинялися будівельні роботи й протягом 90-х рр. У 1891 р. забрукували Московську вулицю, у 1894-1899 рр. - Сіверянську, Богуславську, Олександрівську, Всеволодську, частково Святославську. В цей час інтенсивно використовували спонсорські кошти. Так, Товариство пароплавання по Дніпру і його притоках профінансувало брукування спуску повз гімназію до пароплавної станції. За гроші Спаського собору вимостили частину Соборної площі. Залучалися до такої справи й мешканці вулиць, що потребували

упорядкування. Скажімо, за рахунок добровільно зібраних коштів із жителів Воздвиженської і Бульварної вулиць ґрунтову основу останніх замінили на тверде покриття. У 1900 р. відремонтували мостові на головних вулицях Чернігова, спуск до Єлецького монастиря, через Лісковицю до Троїцького, частину Олександрівської площі [6, с.139]. Зазначимо, що в останні роки купували тверді породи для брукування не в Новгороді-Сіверському, а у Фастові Київської губернії [12, с.195]. Відповідно видатки на вимощування та ремонт доріг становили: 1898 р. - 1525 руб., 1899 р. – 19603 руб., 1900 р. - 21007 руб. Загальна сума витрат за три роки – 42135 руб. [6, с.140]. У середньому упорядкування одного сажня дорожнього полотна (мається на увазі підготовка основи, планування і брукування) великим камінням обходилося 6-8 руб., дрібним – 4-6 руб. У цілому протягом останньої третини ХІХ ст. було забруковано 8 вулиць із 29 наявних загальною площею 7 верст, на 18 вулицях зроблені мостові [19, арк.103]. Грошовий еквівалент даних робіт становив близько 90 тис. руб.

Викладений матеріал засвідчив позитивну роль чернігівського виборного управління у процесі становлення комунального господарства. Завдяки йому у місті було прокладено водогін, що дозволило здійснювати централізоване водозабезпечення населення, придбано електростанцію, в результаті чого газове освітлення почали змінювати на електричне, розпочато упорядкування дорожнього полотна транспортних комунікацій. Окремим об'єктом дослідження може стати господарська діяльність міського самоврядування в напрямку озеленення Чернігова та підтримання належного санітарно-гігієнічного стану як важливих складових комунальної сфери.

Джерела та література:

1. Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич. К 100-летию электрического освещения улиц города // Черниговский полдень. – 1995. – 17 августа.
2. Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. – П., 1916. – 134 с.
3. Пухтинский В. Дней минувших были и анекдоты. Воспоминания черниговского старожила // Черниговский полдень. – 1997. – 23 октября.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.128. – Оп.1.- Спр.14460. – 571 арк.
5. Там само. - Ф.146. – Оп.1. – Спр. 8. – 369 арк.
6. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870 – 1901 гг. – Чернигов, 1901. – 1245 с.
7. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр.1510. – 32 арк.
8. "Да буде світло!" – вирішила міська Дума // Чернігівські відомості. – 2006. – 18 жовтня.
9. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. - Спр.1137. – 86 арк.
10. Черниговские губернские ведомости. – 1896. – 17 июня.
11. Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – Чернигов, 1900. – 216 с.
12. Очерк истории города Чернигова: 907 – 1907 гг. – Чернигов, 1908. – 71 с.
13. Руденок В. Наш Губернский хутор. – Чернигов, 2002. – 47 с.
14. Города России в 1904 г. – СПб., 1906. – 410 с.
15. Шопська Н. Вони засвічують вогні // Чернігівський вісник. – 1999. – 18 грудня.
16. 100 років тому в нашому місті засяяла перша електролампочка // Сіверський край. – 2002. – 26 січня.
17. Обзор Черниговской губернии за 1884 г. – Чернигов, 1885. – 67 с.; Обзор Черниговской губернии за 1885 г. – Чернигов, 1886. – 72 с.; Обзор Черниговской губернии за 1886 г. – Чернигов, 1887. – 70 с.
18. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871 – 1883 гг. – Чернигов, 1883. – 1270 с.
19. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.31 в. – Спр.82. – 109 арк.

ІЗ ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО ЗЕМСТВА

**Відкриття Ніжинської прогімназії О.Ф. Кристинської в 1907 р.
та міської чоловічої гімназії в 1912 р.**

Незважаючи на постійну нестачу коштів для реалізації своїх проблем, діячі Ніжинського земства завжди надавали посильну допомогу владі міста, особливо у справах освіти та медицини.

Довгі роки в Ніжині діяла жіноча гімназія Кушакевич, але вона не мала можливості забезпечити освітою всіх бажаючих. Особливо гостро постала ця стара проблема на початку ХХ ст., коли серед усіх станів ніжинців посилювався потяг до освіти. Учительку гімназії О.Ф. Кристинську в нашому місті добре знали в ті часи. Чудовий педагог і вихователь, вона користувалася заслуженою повагою серед своїх вихованців та їхніх батьків. Саме їй і довелося бути біля джерел створення нової прогімназії у м. Ніжині.

Для початку О.Ф. Кристинська звернулася зі спеціальним листом до попечителя Київського навчального округу та до міністра народної освіти, в якому просила дозволу відкрити новий жіночий навчальний заклад у Ніжині з повним правом урядових гімназій.

Відповідь була отримана 25 січня 1906 року за підписом голови педагогічної ради гімназії Кушакевич: «Министр Народного Просвещения разрешает открыть в Нежине, на Ваши средства, женскую четырёхклассную прогимназию на точном основании положения 24 мая 1870 года, с выполнением следующих условий:

- чтобы при означенном учебном заведении был учреждён попечительский совет;
- если Вы будете избраны на должность начальницы, должны получать жалование лишь по назначению совета и полностью ему подчиняться в расходовании денежных средств;
- сбор за учение должен составлять не Вашу собственность, как содержателя учебного заведения и остатки обращались бы в денежный фонд заведения;
- педсостав должен иметь такое количество уроков, как определено для преподавателей правительственных прогимназий».¹

Усі ці вимоги були прийняті Олександром Федорівною, але у неї відразу ж виникла проблема коштів, необхідних для відкриття прогімназії. Мешканці Ніжина запропонували їй посильну матеріальну допомогу. Отримавши достатньо широку підтримку від земляків, О.Ф. Кристинська двічі провела загальні збори, на яких було прийнято рішення про збір добровільних грошових внесків на відкриття прогімназії. Мінімальна їх сума становила 100 карбованців.² Таким чином був створений фонд безвідсоткової виплати, який через деякий час був повернутий його власникам. Ніжинське повітове земство зробило внесок до каси майбутньої гімназії - також 100 карбованців. Усією сумою, а вона становила 2800 крб., мала розпоряджатися попечительська рада. І, нарешті, 20 вересня 1907 року у приміщенні по вул. Гоголівській прогімназія була відкрита. Заняття почав добре підібраний особисто самою Кристинською педколектив у складі голови педради А.Ф. Музиченка, викладача російської мови у 4 класі, викладачів Закону Божого О.А. Васильєва, російської мови – Є.П.Булах, історії – Н.Є. Лапи, рукоділля – Р.М. Куцевич, французької мови – О.М. Одосовської та С.І. Островської, чистописання – В.Ф. Супруненко, учительки приготовчого класу – В.Ф. Волонцевич, класної наглядачки – Є.А. Фогель та лікаря Г.Л. Лубченко.³

Через 2 роки після відкриття у класах прогімназії навчалося 174 учениці. Річна

плата в 1-4 класах становила 60 крб. на рік, у приготовчому – 50 крб., молодшому відділенні – 40 крб.

У середині 1910 року прогімназія значно зміцнила матеріальну базу, виплатила борги своїм кредиторам. У свою чергу викладачі мали великий авторитет і користувалися повагою завдяки своїм успіхам у навчально-виховному процесі. Усе це дало можливість О.Ф. Кристинській знову-таки звернутися до попечителя Київського навчального округу з проханням про перетворення прогімназії у повну гімназію. І такий дозвіл був отриманий. Було додатково відкрито 5 класів. У цьому ж 1910 році навчалось 211 учениць.⁴

Наступною знаменною подією на ниві освіти у Ніжині було відкриття у 1912 році чоловічої гімназії. Цей факт був приурочений до святкування сторіччя Бородинської битви. Ось як пише про цю подію один з його учасників: «2 вересня 1912 року зал Ніжинською міською гімназією святково вбрался: діти прикрашали його квітами та гірляндами зелені, по всіх стінах було розвішано прапори, у квітах... ікона Божої Матері з малям і портретом Государя імператора Олександра І. У 12 годин дня почали збиратися учні зі своїми батьками. Депутатів міської думи, земських діячів зустрічає директор разом із викладачами гімназії. Невелика зала була переповнена так, що частина гостей залишилася у класах і коридорах. Потім почався молебен за участю О. Вербицького і хору Соборної церкви під керівництвом гімназійного викладача співів Г.І Смиринського. Після цього секретар педради П.С. Петров зачитав акт про відкриття гімназії, список викладачів та учнів приготовчих двох класів. Після Петрова кафедру зайняв директор гімназії П.О. Заболоцький і зробив промову: «...1912 рік залишиться в літопису міста Ніжина як рік відкриття міської чоловічої гімназії. Здійснилась заповітна мрія цілих поколінь ніжинських громадян, діти яких не могли отримати довгий час середньої освіти. Ще з 70-х років громадяни нашого міста піднімали питання про створення у Ніжині середнього навчального закладу. Спочатку були намагання перетворити прогімназію у Грецьке олександрівське училище, потім відкрити паралельні класи при місцевій класичній гімназії. Створювалися спеціальні комісії з метою винайти кошти для заснування нової міської гімназії загального типу. Усі ці спроби до останнього часу були марними: то в ініціаторів не вистачало енергії та стійкості довести справу до кінця, то у людей опускалися руки від байдужості своїх громадян, які були не зацікавлені у створенні нової гімназії, то керівництво округу висувало такі умови, що доводилось відкладати відкриття до кращих часів. Тепер цей час прийшов. Був створений новий осередок освіти у нашому місті: створився він завдяки енергії та стійкості, проявлених у справі заснування гімназії міським головою генералом В.А. Семеновим та його достойними співробітниками, ...дружною підтримкою міському самоврядуванню представниками земства.

...Зробив свій внесок у заснування гімназії Попечитель Київського навчального округу О.Н. Деревицький, а також Товариш Міністра народної освіти Р.А. Бертольд, який свого часу відвідав Ніжин... Найближче до нашого навчального закладу і за часом, і за характером свого створення є жіноча гімназія О.Ф. Кристинської: наше головне завдання – випускати наших дітей у життя людьми з глибокими знаннями та палаючими серцями до блага Батьківщини».⁵

Роль Ніжинського земства у відкритті гімназії підкреслив у своєму виступі міський голова В.А. Семенов: «...першими нас підтримали повітові земські збори, які постановили асигнувати на цю справу 2000 крб...»⁶

Директором цього навчального закладу, як уже зазначалось, був призначений Петро Олексійович Заболоцький, і цей вибір не був випадковим. Вчений секретар конференції історико-філологічного інституту, магістр слов'янської філології, викладач інституту та гімназії Кристинської, завідуючий гоголівським музеєм, як ніхто інший, підходив на цю посаду. Не менш авторитетні і досвідчені були й інші викладачі. Законовчитель протоієрей Г.І. Вербицький закінчив Чернігівську духовну семінарію. П.Є. Петров, викладач російської мови та історії, класний наставник, секретар педагогічної ради, член історико-філологічного товариства

при Ніжинському історико-філологічному інституті. Викладач географії та природознавства І.М. Сподобін, випускник Київського політехнічного інституту. Викладач арифметики В.П. Машина, випускниця Вищих Київських жіночих курсів. Іноземні мови викладали: М.А. Петр – німецьку, О.Ф. Пастернак – французьку. Обидві свого часу закінчили Московське училище ордена святої Катерини.

Процес удосконалення системи міських навчальних закладів Ніжина був перерваний початком I Світової війни 1914 року, а пізніше – громадянською війною.

Джерела та література:

1. Відділ ДАЧО в м. Ніжин. Ф-342. - Оп-1. - Справа - 1264. - Арк. 324.
2. Там само. Арк. 424.
3. Там само. Арк. 425.
4. Там само. Арк. 426.
5. Там само. Справа 1270. Арк. 120.
6. Там само. Арк. - 140.

РОЗВІДКИ

Анна Морозова

●

ЧЕРНІГІВСЬКІ ГУБЕРНАТОРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. (загальна характеристика, аналіз особистостей)

Кінець ХХ ст. для вітчизняної історичної науки позначився відмовою від марксистської парадигми знань. Особа посіла ключову теоретико-пізнавальну позицію й стала не лише об'єктом, але й предметом історичної науки. Вивчення життєвого досвіду людей через розвиток суспільства та держави сприяло розгортанню біографічних досліджень, які активізували дискусії про роль особистості в історії.

Починаючи з ХVІІІ ст. центральною фігурою місцевого управління, безперечно, був губернатор. Без розуміння особливостей функціонування й розвитку цієї посади неможливо адекватно інтерпретувати й застосувати двохсотрічний досвід щодо управління регіонами.

За два століття існування посади губернатора серед пересічних обивателів виробилося стійке переконання щодо практично необмежених можливостей людини, що її обіймала. Але становище губернатора в державному апараті було неоднозначним. З одного боку, він призначався імператором і безпосередньо йому підпорядковувався. Тому губернатор мав досить широкі повноваження відносно усіх губернських установ. З іншого боку, губернатор поступово перетворився на чиновника Міністерства внутрішніх справ і був підлеглим міністру. Указ 3 червня 1837 р. підкреслив цей подвійний характер губернаторської посади: «Гражданские губернаторы как непосредственные начальники вверенных им высочайшею волею губерний, суть первые в оных блюстители неприкосновенных верховных прав самодержавия, пользы государства и повсеместного выполнения законов, уставов, высочайших повелений, указов Правительствующего сената и предписаний начальства»¹. Майже в незмінній формі це формулювання увійшло до «Общего учреждения губернского» 1892 року, яке діяло на території європейської частини пізньоїімперської Росії². Законодавством були визначені й обов'язки губернаторів: «Имея постоянное и тщательное попечение о благе жителей всех состояний управляемого ими края и всякая в истинное его положение и нужды, они обязаны действовать данной им власти охранять повсюду общественное спокойствие, безопасность всех и каждого и соблюдение установленных правил, порядка и благочиния. Им поручено и принятие мер для сохранения народного здоровья, обеспечения продовольствия в губернии, доставление страждущим и беспомощным надлежащего призрения и высший надзор за скорым исполнением всех законных постановлений и требований»³. Таким чином, закон декларував, що губернатор повністю відповідає за стан справ на підпорядкованій йому території.

У період буржуазних реформ компетенція губернатора дещо звузилася: він

втратив право «ревізії» судових органів, за межами його керівництва залишилися контрольна палата, акцизне управління, створені в 1860-их рр. Із відання губернатора вийшли народна освіта та охорона здоров'я. Однак він зберіг владу в губернії. Очолював губернське правління, яке 1865 р. було звільнене від дургорядних адміністративно-господарських питань у зв'язку з передачею їх у відання земствам. Губернатор, як і раніше, головував більш ніж у півтора десятка дорадчих установ, які доповнювали діяльність губернського правління. За їхньою допомогою губернатор здійснював нагляд за новими пореформеними установами.

Із введенням «Городового положення» (1870) зменшилася влада губернатора і в міських справах. Наприклад, питання благоустрою міст майже повністю відійшли до функцій органів міського самоврядування. Але губернатор обов'язково знайомився з усіма постановами міської думи, через нього йшли усі скарги на її протизаконні дії. Й часто міському самоврядуванню доводилося боротися за свої права з губернаторами⁴.

У 80-і рр. XIX ст. роль губернатора дещо зросла. Він отримав можливість впливати навіть на суд («просмотр» списків осіб, які мали право бути обраними на посаду мирового судді, списків присяжних засідателів). З 1889 р. губернатор став головою губернського присутствія – адміністративно-судового органу для селянських станових органів та органів нагляду за ними (земських начальників).

У роки Першої світової війни уряд змінив розподіл обов'язків серед вищих чинів губернської адміністрації. 30 жовтня 1915 р. був виданий височайший наказ «освободить губернаторов... от заведования текущими делами, оставив с ними общее руководство управлением губерний, и возложить на них ответственное направление и объединение на местах всех мероприятий и действий, вызываемых условиями военного времени»⁵.

Тимчасовий уряд зберіг систему губернських установ, але очолили губернську адміністрацію комісари, якими зазвичай ставали голови губернських земств. З літа 1917 р. комісари в Україні затверджувалися Центральною Радою⁶. Так припинила своє існування посада губернатора.

Питанням взаємодії губернаторів із місцевими органами самоврядування та органами вищого рівня, можливості впливу губернаторської влади на рішення місцевих органів самоврядування (як міські, так і земські) присвячено чимало сучасних досліджень⁷. Але нам хотілося б зупинитися на інших питаннях.

За період з 1861 р. (введення в життя «Положення для Малороссийских губерний», згідно із Маніфестом 19 лютого 1861 р.), по 1917 р. (скасування посади губернатора) Чернігівську губернію очолювало 15 губернаторів. Спробуємо розглянути перебування кожного з них на цій посаді, відзначити їхні досягнення та невдачі, проаналізувати та узагальнити відомості щодо їхнього походження, освіти, становища у суспільстві напередодні призначення на посаду губернатора та після звільнення з неї. Спочатку наведемо деякі відомості про кожного з них (за хронологією перебування на посаді)⁸.

Сергій Павлович Голіцин (1815–1888), князь, чернігівський губернатор у 1861–1870 рр. За його правління впроваджене в життя «Положение для Малороссийских губерний» згідно з Маніфестом 19 лютого 1861 р., розпочаті земська (1864) та судова (1870) реформи. За цей час в Чернігові відкрита жіноча гімназія (1865), розпочалося видання «Записок Черниговского губернского статистического комитета» (1866), «Земского сборника Черниговской губернии» (1870).

Олексій Олександрович Панчулідзев, чернігівський губернатор у 1870 – 1875 рр. За його губернаторства здано в експлуатацію Курсько-Київську (1870) та Любаво-Роменську (1873) залізниці, розпочалося будівництво водогону в Чернігові, відкриті Ніжинський (1873) та Чернігівський (1875) міські громадські банки. За його підтримки побачило світ «Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям».

Михайло Петрович Дараган (1834–?), з дворян Полтавської губернії, чернігівський губернатор у 1876–1878 рр. Сприяв виданню «Черниговской газеты»

(1877) й заснуванню Чернігівської громадської бібліотеки (1877).

Анатолій Львович Шостак (Ісленьєв-Шостак) (1840–1914), з дворян Херсонської губернії, чернігівський губернатор у 1878–1881 рр. За час його губернаторства в Чернігові відкрився міське ремісничє училище (1880), а в Ніжині споруджено перший пам'ятник М.В. Гоголю (1881).

Сергій Володимирович Шаховський (1852–1894), князь, чернігівський губернатор у 1881–1885 рр.

Олександр Костянтинович Анастасьєв (1837–1900), з дворян Херсонської губернії, чернігівський губернатор у 1885–1892 рр. Займався благоустроєм Чернігова, збереженням його храмів, створенням хорового колективу при Вознесенській церкві. За його губернаторства влаштовано сквер на Гімназичній площі (1885), де встановлений бюст О.С. Пушкіна (1900).

Михайло Михайлович Вєсьолкін (?–1897), з дворян Новгородської губернії, чернігівський губернатор у 1892–1893 рр. За його губернаторства в Чернігові відкрито відділення Державного банку (1893).

Євген Костянтинович Андрієвський (1847–?), з дворян Бессарабської губернії, чернігівський губернатор у 1893–1903 рр. За його губернаторства в Чернігові влаштоване вуличне електричне освітлення (1895), закладено сквер навпроти Катерининської церкви й бульвар на Олександрійській площі (1897). За його підтримки розпочали діяльність Чернігівська губерньска вчена архівна комісія та Музей старожитностей В.В. Тарновського (1896), відкриті міський ломбард (1899), реальне училище (1902), школа глухонімих (1901), Будинок працелюбності (1894) та нічліжний притулок (1895) у Чернігові.

Олексій Олексійович Хвостов (1860–?), з дворян, чернігівський губернатор у 1903–1906 рр. За його губернаторства були відкриті Чернігівська чоловіча трикласна торговельна школа (1903), Ніжинська народна бібліотека-читальня (1905), споруджений пам'ятник Т.Г. Шевченку в Седневі (1903). Разом з тим період його губернаторства – це час активізації діяльності на Чернігівщині марксистів. Він виступив ініціатором придушень заворушень на території губернії за допомогою військових: страйку конотопський залізничних майстерень у 1903 р., селян с. Володькова Дівця Ніжинського повіту в травні 1904 р., погромів 1905 – 1906 рр.

Микола Матвійович Родіонов (1857–?), з дворян області Війська Донського, чернігівський губернатор у 1906–1909 рр. За час його керівництва губернією відкрився перший кінотеатр у Ніжині (1907), а в Острі започаткований краєзнавчий музей (1908). За його дозволом у 1907 році в Чернігові побачили світ газета «Десна» та журнали «Волна» й «Черниговский летучий юмористический и сатирический листок», а в Ніжині газети «Нежинская речь» та «Нежинский листок».

Микола Олексійович Маклаков (1871–1918), з дворян, чернігівський губернатор у 1909 – 1912 рр. За його губернаторства відкриті комерційне училище, чоловічі та жіночі гімназії в Ніжині, Городні, Козельці, Острі (1911–1912), до приїзду імператора Миколи II (1911) відремонтовано Спаський собор, Борисоглібський храм і Троїцький собор Троїцько-Іллїнського монастиря в Чернігові, споруджені Єпархіальний будинок і Будинок Миколаївського єпархіального братства.

Ілля Іванович Стерлігов (1870–?), з дворян Тамбовської губернії, чернігівський губернатор у 1913–1914 рр. За час його губернаторства побачили світ газети «Черниговский вестник», «Черниговская земская неделя», «Нежинская копейка», відкритий «Клуб трудящихся» (1913).

Микола Миколайович Лавриновський (1875–?), з дворян Псковської губернії, чернігівський губернатор у 1914–1916 рр.

Аркадій Іполитович Келеповський (1870–1925), з дворян Херсонської губернії, чернігівський губернатор з січня по березень 1916 р.

Євген-Павло-Микола Олександрович Гревениць (?–1931), барон, чернігівський губернатор у 1916-1917 рр.

Діяльність трьох останніх чернігівських губернаторів була пов'язана із забезпеченням життєдіяльності як місцевих жителів, установ і підприємств, так і евакуйованих із західних губерній імперії під час Першої світової війни.

Як бачимо, губернаторство тривало в середньому 4 роки. Більшість з губернаторів перебували на цій посаді 3–4 роки. Лише князь С.П.Голіцин, О.К.Анастас'єв та Є.К.Андрієвський очолювали губернію значні терміни – відповідно 9, 7 та 9 років. А наприклад, А.І. Андрієвський займав цю посаду лише два місяці. Виникає питання: чи можна вивчити стан ввіреної губернії та зробити щось значне для її розвитку за такий короткий час?

Наведені відомості свідчать, що всі губернатори – дворянського походження, більшість з них – з центральних губерній Російської імперії, лише четверо – з українських губерній (Дараган, Шостак, Анастас'єв і Келеповський). Цікавий факт, що троє останніх – дворяни Херсонської губернії. Але в цей період не було призначено на цю посаду жодного представника чернігівського дворянства. Та й взагалі лише у 1813-1818 рр. губернію очолював місцевий дворянин – Олексій Петрович Бутович (1758–1829). Можливо, така політика щодо призначення губернаторами вихідців з інших регіонів країни та на досить незначні терміни була пов'язана, якщо виразитися сучасною мовою, «боротьбою з корупцією». Адже очільники губерній не був пов'язаний родинними або приятельськими відносинами з представниками місцевої аристократичної еліти й міг бути вільним у проведенні власної політики в губернії.

Усі губернатори мали вищу освіту. Шестеро з них мали вищу військову освіту (Голіцин, Панчулідзев, Дараган, Андрієвський, Стерлігов і Лавриновський), інші вісім (відомості про освіту Келеповського відсутні) – вищу цивільну, у т.ч. троє закінчили Олександрівський імператорський лицей (Шостак, Вєсьолкін і Гревениць), троє – Московський університет (Шаховської, Хвостов і Маклаков) і один – Санкт-Петербурзький університет (Родіонов). П'ятеро губернаторів мали юридичну освіту (Шостак, Вєсьолкін, Хвостов, Родіонов і Гревениць). Та, незважаючи на це, місцеві громадські діячі відзначали «незнание законів и полное неуважение к ним» окремих губернаторів і впевненість останніх у тому, що «местные пользы и нужды они знают лучше, чем мы, местные люди»⁹. Також відзначимо, що двоє мали наукові ступені кандидатів: математичних наук - Шаховської і права - Хвостов.

Що стосується тих, хто отримав військову освіту, то лише двоє з них брали участь у воєнних діях – М.П.Дараган у Кримській війні 1853-1856 рр. та Є.К.Андрієвський у Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Останній за цю кампанію одержав не одну нагороду як російську, так й інших держав (зокрема, орден Почесного Легіону Французької Республіки), а за бій під Ловчею (1877) був нагороджений Золотою зброєю з написом «За храбрость». У Кримській війні 1853-1856 рр. брав участь також О.К.Анастас'єв, який за оборону Севастополя був нагороджений орденом Св. Анни 4 ступеня з написом «За храбрость» та срібною медаллю «За захиту Севастополя». А князь С.В.Шаховський брав участь у Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. як уповноважений Товариства Червоного Хреста.

Більшість з чернігівських губернаторів до свого призначення вже мали досвід служби на вищих керівних посадах. Так, четверо з них (Вєсьолкін, Лавриновський, Келеповський і Гревениць) були губернаторами, семеро (Панчулідзев, Дараган, Шостак, Родіонов, Хвостов, Андрієвський і Стерлігов) – віце-губернаторами. Голіцин та Анастас'єв були членами урядових комісій (Редкомісії зі складання загального Положення про селян, які вийшли з кріпацтва, та Особливої комісії для складання проектів місцевого управління під головуванням М.С. Каханова відповідно). Лише Маклаков до призначення чернігівським губернатором займав порівняно незначну посаду – був керуючим Полтавською казенною палатою. Таким

чином, дві третини з них (73%) вже мали досвід служби на відповідних посадах в інших губерніях імперії й могли застосувати його на посаді губернатора далеко не найкращого регіону, яким на той час була Чернігівська губернія. Для порівняння відзначимо, що з числа чернігівських губернаторів першої половини XIX ст. лише третина (3 з 9) мали відповідний досвід і до призначення чернігівським губернатором були губернаторами чи віце-губернаторами.

Середній вік губернаторів на час призначення на посаду становив близько 40–45 років. Виняток становить князь Шаховський, який був призначений губернатором у 29 років. Не кожна людина в такому досить молодому віці здатна взяти на себе відповідальність за життя сотень тисяч людей, які мешкали на території Чернігівської губернії. Таким чином, кожен з призначених губернаторів мав не лише досвід служби на вищих адміністративних посадах, але й життєвий досвід, який, звичайно, став їм у пригоді під час керівництва Чернігівською губернією. А призначення, наприклад, чернігівським губернатором Голіцина пов'язане, на наш погляд, з метою ефективнішого впровадження в життя Маніфесту 1861 р., у розробці якого той брав участь. З іншого боку, усі вони ще були сповнені життєвою енергією, яку мали можливість використати на користь розвитку ввіреного їм регіону країни.

По-різному складалася доля кожного з них після звільнення з посади чернігівського губернатора. Шестеро з них (Дараган, Шаховський, Вєсьолкін, Стерлігов, Лавриновський і Келеповський) були призначені начальниками інших губерній Російської імперії (переважно прибалтійських), один очолив міністерство (Маклаков – внутрішніх справ), один – управління (Андрієвський – пошт і телеграфів), членом Сенату став Хвостов, Державної ради – Анастасьєв. Голіцин продовжив службу при Дворі його імператорської величності. Звичайно, отримати посаду у вищих органах державної влади Російської імперії губернатори могли лише або завдяки успіхам у розвитку ввіреної їм території, або завдяки протекції у вищих ешелонах влади. Так, завдяки саме протекції князя В.П. Мещерського отримав видатне на той час призначення Анастасьєв. Використав свої зв'язки та гарно організований прийом у Чернігові імператора Миколи II Маклаков, а Голіцин скористався, звичайно ж, своїми родинними зв'язками у Петербурзі. Та, наприклад, незважаючи на високу посаду, не поривав із Черніговом після від'їзду до Петербурга О.К. Анастасьєв – він щоліта приїздив у містечко Любеч і зупинявся в маєтку графа Г.О. Милорадовича (де, до речі, й помер у 1900 р.). За власним бажанням з різних причин звільнилися й більше взагалі не перебували на державній службі чернігівські губернатори Панчулідзев, Шостак і Родіонов.

Таким чином, на відміну від першої половини, у другій половині XIX ст. спостерігається призначення на вищу губернську посаду осіб із вищою (переважно цивільною та юридичною) освітою та досвідчених адміністраторів.

Але губернатори не завжди були готові до виконання своїх обов'язків. Призначення губернатора цілком залежало від монаршої волі. Через це комплектування губернаторського корпусу нерідко було випадковим, частіше – за протекцією. Але, незважаючи на це, деякі з губернаторів стали визначними державними діячами.

Сучасні можновладці повинні бути зацікавленими в осмисленні накопиченого досвіду державного будівництва, щоб перейняти його досягнення й не повторювати колишніх помилок.

Джерела та література:

1. Полное собрание законов Российской империи. – Изд. 2. – Т. 12. – Ст. 10303.
2. Свод законов Российской империи. – Т. II. – Спб., 1892. – Ст. 270.
3. Там само.
4. *Хижняков В.М.* Воспоминания земского деятеля. – Птг., 1916. – С. 86 – 87, 135 – 145.
5. Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 656.
6. Там само. – С. 658.
7. *Жукова Л.А.* Земское самоуправление и бюрократия в России: конфликты и сотрудничество,

1864 – 1917. – М., 1998; *Лантева Л.Е.* Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX в.). – М., 1998; *Любичанковский С.В.* Губернское правление в России в системе губернаторской власти в последнее десятилетие существования Российской империи. – Екатеринбург, 2003; *Його ж.* Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2007. – № 4; *Шумилов М.М.* Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX в. – Л., 1988; тощо.

8. Див.: Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Биобиблиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М.; предисл., прилож. Морозовой А.В. – Чернигов, 2006.

9. *Хижняков В.М.* Указ соч. – С. 88.

Сергій Міщук

●

ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ КНИГ ТА СТАРОДРУКІВ ЧЕРНІГОВА І НІЖИНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюється розвиток науково-бібліографічного опису рукописних книг та стародруків, методика наукового дослідження текстів книжкових пам'яток Чернігова і Ніжина в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті розвитку української книгознавчої науки та бібліографії. Висвітлюється науковий внесок відомого літературознавця В.М.Перетца та членів його семінарію російської філології, зокрема, О.С.Грузинського, В.П.Андріанової, С.Ф.Шевченка, Л.Т.Білецького, які працювали під його керівництвом у Ніжині, де зберігалися рідкісні та цінні колекції книжок та рукописів.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні розгортається науково-реєстраційна діяльність в галузі обліку та камерального опису рукописних книг та стародруків. Відбувається накопичення описового матеріалу, що стає важливою умовою формування науки від практичної стадії до оформлення у самостійну науку. Однак потрібно відзначити, що цей аспект є недостатньо оціненим в історіографії книгознавства.

Книгознавча діяльність українських вчених ХІХ – початку ХХ ст. в галузі збирання та наукового опису книжково-рукописної спадщини стала предметом студювання сучасних дослідників книги – Я.Ісаєвича, В.Ульяновського, Г.Ковальчук, О.Колосовської, Н.Шалашної, М.Галушко, С.Сохань, Н.Королевич, Н.Черниш та ін. Ці фахівці вивчали як загальнотеоретичні питання, так і внесок в історико-книгознавчу проблематику окремих визначних особистостей, зокрема, М.Максимовича, М.Петрова, В.Перетца, С.Маслова та ін. Дослідження здійснювались і за географічним принципом (так, вивчалися Наддніпрянський та Західний регіони України).

У другій половині ХІХ ст. почалося описування приватних колекцій, церковних книжкових та стародрукованих збірок єпархіальних зібрань, духовних семінарій, монастирських бібліотек в Україні. Ці збірки вивчалися істориками церкви та філологами, істориками літератури і літературознавцями, мовознавцями і діалектологами та іншими дослідниками. Опис рукописної старовини в Наддніпрянській Україні пов'язаний зі створенням церковно-археологічного музею та церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії в 1874 р., де за спеціальною постановою було зібрано книжкові колекції та зібрання з єпархіальних давньохосовищ і церковно-археологічних товариств в інших єпархіях України: Чернігівській, Волинській, Подільській, Харківській, Херсонській.

У другій половині XIX ст. відбувається масштабне колекціонування документів та книжкових пам'яток, відпрацювання методів описування, що досягають свого апогею наприкінці XIX – на початку XX ст. Це добре простежується за виданнями описів рукописів та стародруків. Одночасно з описуванням книг розвивається й дослідження історії друкарень та персоналій першодрукарів.

У Наддніпрянській Україні перші дослідження історії друкарства знаходимо в працях київського митрополита Є.Болховітінова, який зібрав власну велику бібліотеку зі значною кількістю стародруків. Він відомий своїми описами Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору та Київської єпархії, де висвітлювалися історія створення на початку XVII ст. Є.Плетенецьким лаврської друкарні на тлі загального розвитку слов'янського книгодрукування, починаючи від Ш.Фіоля, Ф.Скорини та І.Федорова [1]. Розглядаючи специфічні особливості лаврських видань, Є.Болховітінов широко залучав архівні документи та критично розглядав їх джерельну значимість.

Подальші дослідження історії друкарства вимагали від учених XIX ст. вдосконалення методів та джерельної бази. Тематику дослідження історії окремих друкарень продовжує О.Лазаревський. Предметом вивчення в його роботах є історія Чернігівської друкарні. Він додає до вже усталеної тематики і методики дослідження новий аспект. О.Лазаревський зазначає: „...як загальні дослідження з цього предмета, так і окремі монографії трактують майже виключно про видання тої чи іншої друкарні й їх авторів; відомостей же про обладнання друкарень, засоби їх існування у нас нема або майже нема” [2, 574-575]. О.Лазаревський вважав, що для повного розуміння історико-книгознавчої думки необхідно пов'язати ідейну діяльність друкарень з усіма аспектами економічного і технічного розвитку, до яких має причетність друкарська праця.

О.Лазаревський публікує документи, дає їм історичну оцінку, узагальнює матеріал, стверджує видатну роль Л.Барановича в заснуванні та діяльності Чернігівської друкарні, а також докладно характеризує її роль в культурі України XVI – початку XVIII ст.

Друга половина XIX ст. на українських, російських та польських територіях стала періодом викристалізування розуміння необхідності проведення „інвентаризації” пам'яток культури, створення *оглядово-облікового* типу каталогів рукописних книг та стародруків (вони мали паралельну назву – „охоронні описи”). В країнах Західної Європи ці процеси почалися у XVIII ст., і наука там уже накопичила певний досвід у цій галузі [3, 15-16]. Однак під час описування слов'янських рукописів та стародруків з'ясувалося, що для отримання достовірних даних необхідне проведення значної додаткової наукової роботи з книгою, зокрема, рукописною, яка вимагала глибоких знань для атрибуції.

Основним методом для рукописних книг був палеографічний, оскільки опис книги зароджувався в надрах літературознавства та мовознавства, однак особливістю цих описів була надзвичайна різноплановість як кількісних характеристик, так і наукових напрямів.

Починаючи з останньої третини XIX ст. у дослідженні рукописних книг поступово виділяються окремі аспекти, що складають необхідне тло комплексного дослідження рукопису: мовознавчий, літературознавчий, джерелознавчий, текстологічний, філігранознавчий та ін. [4, 5-6]. Зацікавлення конкретного вченого відображались на його описах: у першу чергу зверталася увага на детальний аналіз тих характеристик книги, що відповідали його професійно-науковій спеціалізації.

Так, Ф.Титов використав власний досвід історика друкарської справи для написання праці „Типографія Києво-Печерської Лаври” (К., 1918) [5, 21]; у ґрунтовних наукових описах рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, складених М.Сперанським, превалував мовознавчий аспект [6]. Він систематично публікував каталоги книжок, що

надходили до книгосховища впродовж 1890-1905 рр.

Перші методики опису та каталоги стародруків і рукописних книг не розроблялися паралельно, і це цілком закономірно, адже рукописна книга є складнішою за атрибутуванням і, відповідно, трудомісткішою для описування. Тому першим посібником, що узагальнював досягнення у галузі опису, був „Очерк славяно-русской библиографии” В.Ундольського, присвячений стародрукованим виданням [7].

У той же час почалося активне вивчення регіональних – волинських, подільських, чернігівських – колекцій рукописних книг та стародруків, зокрема, С.Барановським – історії волинських православних друкарень[8], Т.Беленьким – церковнослужбових книг зі збірки комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії [9]. В 1880 р. М.Лілеєв видав опис рукописів бібліотеки Чернігівської духовної семінарії [10], стислий список рукописів Чернігівського єпархіального давньосховища склав О.Грузинський [11], а проф.Є.Петухов описав деякі рукописи бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині [12].

Серед дослідників української рукописної книги виділяється особистість В.Перетца, який одним з перших запровадив уніфікований археографічний опис рукописної книги та ініціював проведення археографічних експедицій[13]. Вивчення його спадщини в галузі методів опису та дослідження текстів рукописів полегшується тим, що всі звіти з наукових експедицій В.М.Перетца, які стосуються українських книгосховищ, ним опубліковані: експедиції в полтавські, ніжинські, житомирські, катеринославські та київські книгосховища були здійснені впродовж короткого часу – з 1910 по 1917 рр. Основні принципи опису були викладені ним уперше на з'їзді Тверського обласного археологічного товариства у Твері в 1905 р., що було результатом осмислення вченим досвіду другої половини ХІХ ст. у цій галузі, коли повільно відбувався процес переходу від описових до аналітичних методів дослідження книжкової та джерельної спадщини, ставилося питання про обов'язковість елементів опису, методику атрибуції тощо.

Ці методи впроваджувалися В.М.Перетцем у роботу його семінарію з російської філології, спрямованого на підготовку високоосвічених фахівців у галузі опису книжково-рукописної спадщини. Пізніше, у 1927 р., він підбиває підсумки цієї роботи у виданні „Записки Історико-філологічного відділу УАН” [14].

У Київському університеті св. Володимира, де він викладав на історико-філологічному факультеті, В.Перетц залучає до вивчення, описування, порівняльного аналізу та публікації пам'яток студентів. Його учнями були такі видатні в майбутньому вчені, як С. та В. Маслови, М.Гудзій, О.Білецький, І.Огієнко, В.Отроковський, О.Багрій, В.Андріанова, С.Щеглов, Є.Неверова, С.Сушицький, О.Грузинський, С.Шевченко, М.Чистяков, С.Бугославський, С.Гаєвський, М.Драй-Хмара, Б.Ларін, А.Ришков та ін. Усього за 1907-1912 рр. – період професорства В.М.Перетца у Київському університеті св. Володимира - членами семінарію були 68 студентів, які працювали в галузі методології та історії літературознавства, історії мови, народної творчості, історії слов'янських і західноєвропейських літератур, нової російської та української літератури [15, 216-217].

Діяльність семінарію російської філології слід розглядати у контексті попередніх науково-методичних розробок В.М.Перетца як історика російської словесності. Вперше він підсумовує методи опису рукописних книг на запропонований узагальнений опис рукописів на початку ХХ ст. – у 1905 р. на засіданні Тверського обласного археологічного товариства, де спробує встановити методику археографічного опису рукопису [16, 1-10].

Сам В.М.Перетц виховав плеяду талановитих українських істориків книги та дослідників стародрукованої спадщини, які проходили через його студентський

семінарії у галузі давньоруської літератури та археографічні експедиції у книгосховищах різних єпархіальних та церковних товариств, де вони описували рукописні книги та стародруки [17]. Ним та його студентами було організовано низку експедицій для розшуків літературних пам'яток та опису рукописів і стародруків у Санкт-Петербурзі, Москві, Вільно, у різних губерніях України, а також у Києві.

Московські та петербурзькі поїздки членів семінарії мали на меті ознайомлення з першоджерелами та наукове спілкування з колегами – В.М.Перетц та його стипендіанти виступали з доповідями. Найбільше значення для України мають експедиції, які були проведені на етнічних українських територіях: друга – у Полтавську та Катеринославську губернії (1-9 червня 1910 р.); третя – у Житомир (21-26 жовтня 1910 р.); сьома – в Ніжин (18-20 лютого 1914 р.); дев'ята – до Києва, у Києво-Видубицький монастир (30 травня-10 червня 1915 р.) [18]. Необхідно відзначити також його поїздки влітку 1907 та 1912 рр. у Краків та Львів [19], де він, зокрема, вивчав відомі рукописи і зібрання Оссолінських та Народного Дому, описані раніше І.Свенціцьким.

Експедиція семінарії російської філології до Ніжина проходила в лютому 1914 р. На той час рукописний відділ бібліотеки інституту складався зі 180 рукописів XIV – XIX ст., формувався переважно з пожертвувань, а також за рахунок придбання колекцій професорів С.П.Шевирьова, Ф.Ричля, В.В.Качановського та самим професором М.М.Сперанським.

На спеціальному засіданні Історико-філологічного товариства кожен з учасників семінарії зробив доповідь на тему власних студій у книгосховища Історико-філологічного інституту князя Безбородька, про окремі пам'ятки, їх походження, побутування у списках, редакції списків, методи їх дослідження, зміст. Ці доповіді продемонстрували розвиток критичного методу в археографії та текстології пам'ятки [20]. Проф. В.М.Перетц займався вивченням та описом списків „Життя тверського князя Михайла Ярославича” XVII ст. Цей метод полягає в докладній розповіді про зміст рукопису та його різночитання в різних списках, супроводжується цитуванням та судженнями про послідовність розділів тощо. Іншою пам'яткою, досить цікавою, на думку В.М.Перетца, було Никомедійське Євангеліє у списку XVIII ст. із повним перекладом „Повести про рождение Пилата Понтийского и о житии его и о смерти пагубной” [21].

О.С.Грузинський вивчав такі пам'ятки, як „Буквица” – підручник із московського скоропису XVII ст. із бібліотеки Шевирьова, видані проф.Є.В.Петуховим. Його увагу привернув також збірник поезій XVII ст.; спеціально розглянув та описав „Житіє Олексія, людини Божої” у південно-слов'янському збірнику XIV ст., який надійшов після смерті проф. В.В. Качановського. Ця пам'ятка опублікована латинською, грецькою, слов'янськими мовами, відома в багатьох списках християнської традиції, привертала увагу багатьох дослідників, у тому числі західних, зокрема, активно вивчалася французькою школою літературознавців. В.М.Перетц розглянув історіографію, списки; навів різночитання з грецьким текстом; подав початок та кінець рукопису, показав, що у сербській традиції є вже істотні зміни тексту, а також повністю опублікував цю пам'ятку [22].

С.Ф.Шевченко розглядав рукописи, де містився твір „Велике Зерцало” та „Сказание о двенадцати п'ятницах” [23]. В.П.Адріанова, яка вже була магістранткою, досліджувала окремі пам'ятки – „Хождение в Иерусалим Варлаама Леницкого”, виданого арх. Леонідом за рукописом Московського публічного музею, та „Піітику” XVIII ст. [24]. Л.Т.Білецький займався народними творами XIX ст., зокрема заговорами [25].

У 1914 р. В.М.Перетц перейшов на службу до Санкт-Петербурга і проводив вже

експедиції київських та Санкт-Петербурзьких студентів і магістрантів. Він виховав плеяду талановитих істориків книги та дослідників стародрукованої спадщини. Усі учасники семінарію В.М.Перетца продовжували активне наукове життя і надалі, працювали доцентами та здобували професорське звання в університетах, хоча доля цих вчених після революції склалася по-різному. Деякі з його учнів продовжували опис рукописних книг та стародруків в Україні і надалі. Після смерті В.М.Перетца його діяльність у галузі текстологічного вивчення пам'яток продовжила В.П.Адріанова-Перетц, відомим літературознавцем став О.С.Грузинський.

Підбиваючи підсумки, варто відзначити другу половину XIX – початку XX ст. як практичну стадію зародження історичного книгознавства, що виникає у надрах мовознавства, літературознавства та історичних досліджень і поєднує у собі всі аспекти науки про книгу: бібліографо-археографічний аспект (опис рукописних книг та стародруків), бібліотекознавчий (формування фондів колекцій та зібрань), історико-видавничий (вивчення історії друку та друкарень) тощо. Друга половина XIX – початок XX ст. – дуже важлива стадія в осмисленні загальних методологічних підходів до такої складової книгознавства, як історія книги. Це був період внеску в наукову бібліографію та книгознавство в цілому.

Джерела та література:

1. *Болховитинов, Евгений, митрополит.* Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок. Объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – К., 1826. – 191 с.; *Він же.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии с присовокуплением разных грамот и выписок. – К., 291, 272+8с.
2. *Лазаревский А.* К истории Черниговской типографии, Письмо черниговского архиепископа Антония Стаховского к гетьману Скоропадскому 1720 г. // Киевская старина. – 1886. - №7. – С.574-575.
3. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Л., 2002. – С.15-16.
4. *Іванова О.А.* Рукописна книга XVI ст.. в Україні. Основні засади кодикологічного опису: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – С.5-6.
5. *Ісаєвич Я.* Вказ. праця. – С.21.
6. [*Сперанский М.*]. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под. ред. М.Спеанского. – М., 1900; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Составлено под. ред. М.Сперанского. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901-1903 гг. / Описание составлено М.Сперанским. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901-1905 гг. / описание составлено М.Сперанским. – Нежин, 1905.
7. *Ундольский В.М.* Очерк славянорусской библиографии. – М., 1871. – Вып.1.
8. *Барановский С.* Краткие исторические сведения о бывших на Волыни православных типографиях // Волинские епархиальные ведомости. – 1877. - №18. – С.763-787.
9. *Беленький Т.И.* Опись церковно-богослужебных книг, принадлежавших комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1876.
10. *Лилеев М.И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880.
11. *Грузинский А.С.* Краткое описание рукописей Черниговского епархиального древлехранилища. – IP НБУВ, ф.329, №99.
12. *Петухов Е.В.* Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко. – К., 1885.
13. *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С.55-62; *Перетц В.М.* К вопросу о рациональном описании древних рукописей // Тр. Тверского Обласного Археол. съезда. – Тверь, 1905. – С.1-10. – Отт.
14. *Перетц В.М.* До питання про опис рукописів, що переходять у київських книгарнях / Зап. Іст.-філол. Відділу УАН. – К., 1927. – Кн.12.
15. *Ляхоцький В.П.* Тільки книжка принесе волю українському народові... – К., 2000. – С.216-217.
16. *Перетц В.М.* К вопросу о рациональном описании древних рукописей... - С.1-10.
17. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911.

18. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринбург 1-10 июня 1910 года. – К., 1910; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая -10 июня 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916;

19. *Перетц В.М.* Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1907 г. – К., 1907; Він же. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 г. – К., 1913.

20. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии русской филологии в Нежин 18-20 февраля 1914 г. – К., 1914. – 86 с.

21. Там же. – С.12-20.

22. Там же. – С.28-38.

23. Там же. – С.39-48.

24. Там же. – С.49-52, 53-73.

25. Там же. – С.74-79.

Валентин Панченко

НАУКОВА СПАДЩИНА І.П. БІЛОКОНСЬКОГО (1855 – 1931)

Наділений талантом публіциста і письменника Іван Петрович Білоконський після арешту в 1879 р. і заслання до Сибіру у 1886 р. прибув на постійне поселення в Орел, а потім до Курська під нагляд жандармів. Не маючи змоги займатися творчою працею в Україні, він змушений був перебиватися повсякденними заробітками у земствах російських губерній. Як високоосвічена і прогресивно мисляча людина Іван Петрович, потрапивши до “третього елементу” земства, розпочав свою діяльність зі скромної посади статистика Орловського губернського земства і пройшов шлях до завідувача статистичного бюро Курського, а потім і секретаря Харківського губернських земств. За цей час він підготував і опублікував низку наукових праць, присвячених земству, народній освіті, конституції, демократичним свободам, установчим зборам і поваленню самодержавства [1-10]. Серед них монографії і наукові трактати, брошури та історичні огляди, нариси і статті – далеко не повне узагальнення науково-публіцистичної спадщини І.П. Білоконського.

Звідавши у молоді роки тяжкої долі сільського вчителя (свого часу як людина дворянського походження, котра не мала приватної власності, змушений був працюю заробляти собі на життя), він особливу увагу приділяв земській початковій освіті. Заслуговує на увагу монографія І.П. Білоконського “Народное начальное образование в Курской губернии”, в якій розкривається методика і методологія статистичної діяльності [8, 487с.].

Книга підготовлена на основі земських джерел, які склалися із двох груп: першої - матеріалів земських управ про стан початкової народної освіти з 1864 по 1895 рр., і другої - даних земських матеріалів для характеристики початкової земської освіти на основі відповідей 1265 сільських учителів на розіслані їм анкети.

Монографія обсягом понад 360 сторінок складається із 16 глав, кожна з яких глибоко аргументована джерельною базою, додатками, схемами і графіками. У першій главі “Начальная школа в доземский период” мова йде про те, що народна, загальнодоступна освіта з'явилася в Європі на початку XIX ст. спочатку в Пруссії, а потім у Франції та Англії. “До того часу цивілізація зупинялася на вищих і середніх прошарках суспільства; процвітали університети, гімназії, технічні і спеціальні

---

*До “третього елементу” належали сужбовці, найняті земством для виконання певного виду роботи. До “першого елементу” відносилися гласні, а до “другого елементу” - службовці земської управи.

школи, навчалися діти дворян, купців, - але для навчання нижчих класів не було влаштовано ніякої загальної системи і, крім небагатьох приватних благодійних товариств, ніхто і не задумувався про моральне і розумове виховання чорноробочого люду” [8, с.10]. У Російській імперії у ті часи вважалося, що навчання тільки відволікатиме селянина від землеробства, котре повинно бути для нього єдиною школою. Правда, з приходом на престол Олександра I питання про народні школи було порушене, але при ньому було відкрито всього 349 шкіл. У 1828 р. на всю Росію нараховувалося 600 шкіл. Це було так мало, що навіть міністр Шишков визнавав початкову освіту неіснуючою [8, с.12].

Лише у 1845 р. було видано “Порадник для керівництва сільськими єпархіальними училищами в поселеннях державних селян”. Передбачалося, що для поширення початкових народних училищ серед державних селян потрібно справу навчання передати єпархіальному духовенству, а безпосередній контроль покласти на окружних начальників Міністерства державного майна, які мали двічі на рік оглядати кожне училище, бувати на екзаменах і надавати детальну інформацію про стан училищ керуючим палатами державного майна, а вони принаймні раз на рік інформувати про стан училищ міністра.

Вплив єпархіального духовництва на сільські училища полягав “в обранні достойних смотрителів та учителів із місцевих священиків, дияконів і причетників або із семінаристів, які закінчили курс і затверджувалися на посадах місцевою палатою державного майна. Участь училищного начальства Міністерства народної освіти полягала в тому, що палати державного майна повинні були повідомляти директорам училищ про відкриття і закриття сільських шкіл та подавати їм щорічні облікові відомості про стан училищ, число учителів та учнів” [8, с.12]. Крім того, губернські директори і повітові штатні смотрителі училищ зобов’язувалися оглядати сільські училища і про наслідки повідомляти керівників палат та окружних начальників державного майна.

Розглянувши загальну організаційну сторону проблеми, І.П. Білоконський аналізував далі її фінансовий стан. З’ясував, що утримання сільських училищ було віднесене на рахунок громадських зборів і на кожне з них визначено по 250 руб. щорічно, в тому числі: платня учителю – 85 руб., його помічнику – 75 руб., сторожу – 17 руб. 50 к., наймання будинку, опалення і освітлення – 45 руб. і на навчальні посібники – 27 руб. 50 к. Крім того, передбачалося збільшення заробітної плати вчителя до 100 руб. Учитель за особливі заслуги при стажі 5-6 років отримував півтори платні, а через 12 років – дві. Таким чином, єпархіальні училища в селищах державних селян були першими в Росії постійними сільськими народними училищами, існування яких забезпечувалося щорічним фінансуванням [8, с.13].

У 1882 р. надійшло височайше повеління про влаштування при кожному сільському приказі удільного відомства по одному єпархіальному училищу, а для підготовки учителів для цих училищ були відкриті два “головні училища” - в Москві та Красному Селі (під Петербургом). Для викладання Закону Божого місцевою удільною конторою визначався священик, який отримував за це 75 руб. річної платні. З часом місцевим священикам було передано викладання усіх предметів у школі з щорічною платнею 145 руб., а утримання училищ було повністю передане удільним маєткам, де вони розташовувалися. Такі училища не підпорядковувалися Міністерству народної освіти, але удільні контори мали щорічно повідомляти губернських директорів училищ про їх число і кількість учнів. За звітами 1853 р., всього шкіл у поселеннях державних селян було 2782 з 139320 учнями, а в удільних 204 школах навчалось 7477 учнів [8, с.13]. Існували також школи гірничого відомства, але про них не залишилося, на думку І.П. Білоконського, достовірних даних.

Земство збирало інформацію про дореформені школи, які перейшли у їхнє відомство. Усі вони перебували у підпорядкуванні волосних управлінь, а учителями в них були священики, дяки, студенти семінарій, дворові люди, відставні унтер-

офіцери, міщани тощо. Але, як продовжує в кінці першої глави своєї монографії автор, і це ще не все. Крім жалюгідного ставлення шкіл, з точки зору педагогічної і санітарної, просто жахливим було становище до учнів: широко і повсюдно запроваджувалися шмагання різками і лозинами, биття лінійками і навіть палицями, не кажучи вже про такі покарання, як стояння учнів голими колінами на гречці, скубання за чуби і т. п. Наведеного достатньо, щоб скласти уявлення про дореформену школу і роль, яку вона відіграла у просвіті народу.

У главі “Короткий огляд стану справ народної освіти в земський період – з 1864 по 1895 р.” І.П. Білоконський пише, що до земства народною освітою займалися палата державного майна, удільні управління, духівництво – усі вони були покликані запроваджувати освіту серед народних мас. Не отримало від них земство ні досвіду ведення цієї справи, ні організації самої справи, тому що ніякого ведення і організації не було. І це цілком зрозуміло, бо фактичної більшості дореформених шкіл не існувало, точніше вони існували лише на папері. Земству довелося буквально створювати мережу народної освіти. На цьому шляху перед земством відкрилася широка і різнобічна робота, яку воно виконувало з честю.

Такі погляди на результати діяльності земств у сфері народної освіти автор монографії підтверджує фактичними даними по Курській губернії, де він тоді змушений був працювати як піднаглядний поліції.

До 1863 р. існувало 25 шкіл

1864 – 1873 рр. - 171 школа

1874 – 1883 рр. - 191 школа

1884 – 1894 рр. - 107 шкіл

1894 – 1896 рр. - 30 шкіл

Усього - 528 шкіл

Із наведених даних видно, що в тривалий доземський період було відкрито всього 25 шкіл, або 4,7 %, а всі інші 503 школи, або 95,3 %, виникли в земський період, з 1864 по 1896 р. включно. Розглядаючи утворення шкіл по десятиріччях, зазначимо, що в перші роки земської діяльності – 1864– 1873 рр. було відкрито 171 школу, або 32,4 %, у наступні 1874–1883 – 195 шкіл, або 36,9 %, у третє десятиріччя – 1884–1893 – 107 шкіл, або 20,3 %, нарешті, в останні три роки – 30 шкіл, або 5,7 %. При цьому автор звертає увагу на те, що ріст шкіл, прогресуючи в перше і в друге десятиріччя, в третьому помітно знижувався, що, безумовно, пояснює несприятливими умовами, в які земство було поставлене царським режимом після 1 березня 1884 р. [8, с.26].

Далі про фінансове забезпечення земських шкіл. За перші три роки свого існування земство Курської губернії витратило на шкільні потреби 500 руб., через тридцять років – 253084 руб.; а через 33 роки земством губернії на школи витрачено 3441176 руб. При цьому динаміка фінансових витрат відповідала динаміці росту земських шкіл по десятиріччях [8, с.32].

У контексті зазначеного заслуговують на увагу витрати земства губернії на народну освіту по відношенню до витрат необов’язкових і до загальної суми. Аналіз фінансового стану справ у повітах губернії по трьох десятиріччях (з 1864 р. по 1894 р.), здійснений автором монографії, свідчить, що витрати на народну освіту до загальної суми постійно підвищувалися як по повітах, так і в цілому по губернії. Що ж до необов’язкових витрат на освіту, то по повітах спостерігалася значна різниця, що пояснюється рухомістю необов’язкових витрат у відповідності з повсякденними потребами: у кожному десятиріччі були свої нужди, які вимагали відповідного фінансового забезпечення [8, с.39].

Детальний аналіз фінансових витрат Курського земства на народну освіту, зроблений І.П. Білоконським, виправданий тим, що без грошей “при самих добрих намірах, дуже мало можна досягти успіху в просвіті народу, і число асигнованих сум служить найточнішим показником ступеня того чи іншого ставлення до шкільної справи” [8, с.46]. Закінчується глава зведенням даних училищних рад про кількість шкіл, учнів та випускників з 1874 по 1895 р., а також відомостями

про грамотність рекрутів. Саме грамотність рекрутів була одним із головних показників рівня освіченості мас, а відповідно і рівня народної освіти, тому що головний контингент війська формувался за рахунок села.

Як наслідок такого аналізу, за 22 роки (1874 - 1896) число шкіл збільшилося в губернії на 224, учнів: хлопчиків – на 18931, дівчаток – на 5397. Заслуговує на увагу, що за цей час кількість дівчаток у школах збільшилася на 9,1 %; населення з кожним роком усе більше усвідомлювало необхідність навчання жінок. Щодо числа грамотних серед призовиків і прийнятих на військову службу, то з 1874 по 1896 р. в Курській губернії призивався 449691 чол., серед них грамотних виявилось 70658, що становило 16 % [8, с.57-58].

Глава “Порівняння Курської з іншими земськими губерніями по організації справи народної освіти”, зазначається в монографії, має як теоретичне, так і практичне значення. Теорія проблеми полягає в тому, що на основі порівняння досягнень Курської губернії з іншими губернськими земствами можна зробити логічне узагальнення досвіду, який ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища і дозволяє розкрити його закономірності. Практичне значення – це набутий досвід у певній галузі діяльності. Керуючись такими засадами, автор і розпочав свої дослідження у цьому напрямку. Першою проблемою стала кількість населення Курської губернії серед інших 34 земських. На основі статистичних даних з’ясувалося, що з населенням 2612 тис. чол. вона займала 7 місце. Потім постало питання про територію губернії, де вона серед інших, маючи 40827 кв. верст, посідала 26 місце і відносилася, таким чином, до густонаселених. Наступною була кількість населених пунктів у губернії. Порівняння вказало на 29 місце з 34 губерній. На той час у ній нараховувалося 3456 поселень. Аналіз шкільної статистики засвідчив, що Курська губернія займала видне місце серед інших у порівнянні числа шкіл земських з міністерськими і школами духовного відомства – шосте місце, а за кількістю шкіл відомств міністерства народної освіти – вісімнадцяте і, нарешті, за загальною кількістю початкових училищ – одинадцяте [8, с.70].

Водночас сама по собі ця кількість шкіл ще ні про що, на думку І.П. Білоконського, не говорила. Губернія за числом навчальних закладів може займати високе місце по відношенню до інших, але, якщо порівняти це з кількістю населення і площею, то з’ясується, що інші губернії, значно менші за кількістю населення і площею, будуть стояти набагато вище з точки зору задоволення потреб своїх людей в освіті. Тому далі важливо з’ясувати, на яку кількість населення і на яку площу припадає одна початкова школа.

Дослідження в цьому напрямку засвідчили, що в Курській губернії одна школа припадала на 1955 чоловік (26 місце серед 34 губерній) і на 30,44 кв. верст (четверте місце). Разом з тим здійснений аналіз ще не повністю відповідав на питання, визначені метою дослідження. Залишалось дізнатися, на скільки населених пунктів припадала одна земська школа. Таблиці, складені автором на основі офіційних даних земства за 1894 р., дозволяють дати відповідь і на це запитання. З’ясовується, що на одну школу в Курській губернії припадало 1,6 населеного пункту, а серед 34 губерній вона займала п’яте місце [8, с.73]. Отже, Курська губернія, стверджує І.П. Білоконський, належала до числа тих, для яких здійснення ідеї про відкриття земської школи в кожному селі стало мрією, досягнення якої було ближчим майбутнім, ніж для переважної більшості інших земських губерній імперії.

Наступним питанням, яке з’ясував автор монографії, був розмір витрат губерній на школи і місце, котре посідала Курська губернія як за загальною асигнованою сумою, так і за утриманням у середньому однієї школи. Аналіз показав, що за загальною сумою, асигнованою на народну освіту, Курська губернія займала далеко не останнє – 12 місце серед 34. Ця сума становила понад 283658 руб., що ж стосується витрат на одну школу, то земство губернії відставало від інших, виділяючи всього 558 руб. Принагідно зазначимо, що земство Харківської губернії виділяло на школи 292189 руб., а Чернігівської – 269602 руб., займаючи відповідно

3 і 15 місце серед губерній імперії, а на одну земську школу витрачали 514 і 554 руб. відповідно.

З метою конкретизації досліджуваної проблеми І.П. Білоконський зіставляв витрати земства на свої школи з фінансовими затратами інших відомств на церковно-епархіальні та школи грамоти. У Курській губернії нараховувалося 699 церковно-епархіальних і шкіл грамоти, на які загальна сума витрат становила 52244 руб. За такими показниками вона займала 10 місце серед інших губерній, в середньому на одну церковно-епархіальну і школу грамоти витрачалось 75 руб., і губернія за цим показником посідала 21 місце [8, с.74].

Різниця витрат на церковно-епархіальні, школи грамоти та земські школи різко кидається у вічі, причому витрати більшості губерній в середньому на одну церковно-епархіальну і школу грамоти вражають своєю мізерністю. Із 34 губерній тільки 9 витрачали понад 100 руб. (Харківська, Полтавська, Катеринославська, Рязанська та ін.) і лише у 2 із них витрачалось понад 200 руб. (Катеринославська – 242 руб. і Таврійська – 446 руб.) [8, с.77]. Статистичні дані свідчать, що за кількістю учнів Курська губернія стояла у перших рядах за загальною їх кількістю у початкових школах усіх відомств і нарізно в земських, церковно-епархіальних та школах грамоти. Водночас абсолютне число учнів саме по собі ще нічого не говорить – необхідно, стверджував автор, порівняти його з числом жителів і кількістю шкіл, щоб дізнатися, на скільки осіб припадає один учень і скільки учнів припадає на одну школу. По відношенню учнів до числа жителів Курська губернія перебувала у несприятливих умовах: у ній один учень приходився на 37,2 жителя. Якщо вважати середню сім'ю із 5 чол., то один учень, відповідно, припадав більше, ніж на 7 сімейств. Із 34 губерній тільки 8 перебували в таких же або ще гірших умовах. Так само за числом учнів у земських школах. Курська губернія займала непоказне місце – в середньому на земську школу приходилося 72,4 учня. Що ж до церковно-епархіальних зі школами грамотності, то там, навпаки, учнів мало, між іншим, в Курській губернії на одну школу, в середньому, припадало вдвічі менше, ніж в земських. У цілому висновок по початкових школах усіх відомств: на одну школу припадала в середньому незначна кількість через малу заповненість учнями церковно-парафіяльних зі школами грамотності [8, с.80].

З точки зору повноти статистичної інформації, І.П. Білоконський зіставляв із числом учнів, які приходилися на одну школу, кількість учителів початкової школи. З'ясувалося, що за кількістю учнів на одного вчителя Курська губернія посідала 21 місце із 34 земських губерній, причому на одного вчителя припадало 47 учнів, у 642 школах працювало 579 вчителів, із них 62,4 % чоловіків і 37,6 % жінок. Для порівняння: у Харківській губернії на одного вчителя припадав 41 учень, у 673 школах працювало 668 вчителів, із них – 40,1 % чоловіків і 59,9 % жінок; у Чернігівській губернії ці показники були – 51 учень, 609 шкіл, 542 вчителі, 56,8 % чоловіків і 43,2 % жінок відповідно [8, с.82].

Отже, вивчення стану народної початкової освіти в Курській губернії у порівнянні з іншими 34 земськими губерніями пореформеної держави дали можливість І.П. Білоконському, визначивши кількість населення і територію та зробивши пояснення про її густанаселеність і групування по великих поселеннях, обґрунтувати висновок про те, що за абсолютним числом шкіл, і особливо шкіл земських та церковно-епархіальних зі школами грамотності, губернія займала одне з провідних місць серед земських губерній. У зв'язку з тим, що в губернії одна школа припадала на 6 сіл, з'явилася можливість найближчим часом мати в кожному селі свою земську школу. Щодо фінансових витрат на освіту, то загальна сума в губернії становила 283685 руб., але на одну школу припадало всього 508 руб. Те ж саме відбувалося і з церковно-епархіальними училищами і школами грамотності, де цифри становили відповідно – 52214 руб. і 75 руб., що було в шість разів менше, ніж на одну земську школу.

За абсолютним числом учнів у початкових школах Курська губернія серед інших займала провідне місце, бо всього навчалось 70159 учнів, але при цьому в

земських – 40467, а в церковно-епархіальних зі школами грамотності – 23116 учнів. За кількістю мешканців у губернії на одного учня припадало 37,2 чол., що становило 72,4 учні в земських школах і 33 - церковно-епархіальних і школах грамоти. На одну школу Курська губернія в цілому мала 47 учнів, із них 18,3 % дівчаток, що визначало їй місце у другій половині загальної кількості губерній.

У главі про “Порівняння стану народної освіти в Росії і в інших країнах і становищі Курської серед інших губерній по грамотності населення” І.П. Білоконський підкреслював, що порівнювати становище народної освіти в доземський період із земським у значній мірі позитивно характеризує земство, бо тільки воно створило народну школу, якої до цього ще не існувало. Тільки земство “добровільно несло і несе зовсім необов’язкові для земства витрати на народну школу, постійно підвищуючи їх, і що головне – за більше ніж тридцятирічне існування земства не тільки не помічається збайдужіння з його боку до цієї важливої справи, а навпаки, все більше і більше проявляється до неї зацікавленість” [8, с.86]. Разом з тим, якщо поставити питання, чи все гаразд у шкільній справі, чи задовільно поставлено там матеріальне і педагогічне забезпечення, то поки що доводиться, вважає автор, обмежуватися стриманою відповіддю.

Справа в тому, що не можна було закривати очі на недоліки в шкільній освіті у порівнянні з передовими губерніями і європейськими країнами. При всіх напрацюваннях земства в європейській Росії початкову освіту отримувало 3 % населення. Разом з тим статистичні дані засвідчували, що діти шкільного віку, тобто від 7 до 11 років, становили 11 % загальної кількості населення. Отже, 8 %, або 9,500 тис. дітей, залишилося поза школою. З такою статистикою Росія посідала останнє місце серед європейських країн [8, с.92].

Для виходу з такого становища, на думку автора, потрібно було перш за все скласти загальний план діяльності, оприлюднити справжню кількість шкіл, виключивши ті, що існують на папері, визначити кількість дітей шкільного віку, платіжну спроможність населення, ті райони, які потребували нових шкіл, і з’ясувати, які витрати потрібні для підготовки необхідного шкільного персоналу, на постачання шкіл необхідними підручниками, навчальними посібниками і наочним приладдям. Одне слово, необхідно було визначити шлях до загальної народної освіти, що цілком досяжна і без надзвичайних затрат. Для цього потрібно зібрати з’їзд місцевих представників подібно тому, якими були з’їзди діячів технічної та професійної освіти, або сільськогосподарські ради, куди, крім технічних і чиновницьких осіб, запрошувалися люди, близько знайомі з сільським господарством і його галузями.

Суми, призначені на утримання шкіл і вчителів, повинні були складатися шляхом комбінування коштів, отриманих із місцевих джерел, губернських і повітових грошей та із громадських прибутків. На сільські громади повинні припадати головним чином господарські витрати на ремонт шкіл, опалення, освітлення, доставку води, утримання сторожа тощо. На органи місцевого самоуправління – витрати на навчальні посібники, приладдя і педагогічний персонал, а на державу – видача субсидій певного розміру найбільш біднішим громадам, які не спроможні утримувати школи, на їх будівництво і ремонт, оплату вчителям, на інспекторів і підготовку вчителів.

Наступна проблема – це обов’язкове для батьків право посилати своїх дітей своєчасно до школи. Вона настільки нагальна, як і вимога від дітей складати у певному віці відповідний екзамен у школі. Дехто стверджує, наголошував автор, що це є передчасна вимога, але чому ж тоді в окремих регіонах країни в німецьких колоніях і лютеранських приходах усі діти зобов’язані складати екзамени в школах, інакше їх не допускають до конформації. З цього необхідно робити своєчасні загальні висновки.

Звичайно, з улаштуванням початкової освіти потрібно продумати організацію відповідних повторних класів і відкриття вечірніх та недільних шкіл для дорослих.

Необхідно також відкрити при кожній школі бібліотеку з підбором книг, якими б мали користуватися учні і випускники, заснувати центральні учительські бібліотеки, хоча б одну на повіт, і волосні бібліотеки з книгами з прикладних знань.

Уряд, на думку автора, повинен взяти на себе видавництво дешевих книг. При друкуванні десятків тисяч екземплярів вони обходитимуться дуже дешево. Що ж до паперу, то цю проблему можна вирішувати за рахунок переробки дармової соломи на Півдні і лісів, які часто не мають збуту, на Півночі країни. Такими були загальні пропозиції щодо поліпшення справи народної початкової освіти у переформеній державі.

Отже, І.П. Білоконський, склавши відповідні таблиці, схеми і діаграми по 34 земських губерніях, запропонував принципово нову для свого часу методику статистичного обчислення. Суть її полягала в тому, що, розглянувши стан народної освіти в доземський період у Європі і Росії та зробивши короткий огляд цієї проблеми у земські 1864 – 1895 роки, автор на основі загальнонаукових та історичних методів порівняв стан народної освіти в Росії та інших країнах зі становищем Курської губернії серед інших губерній за грамотністю населення, розглянув шкільний вік, відношення села до школи, число шкіл та учнів, розподіл земських та міністерських шкіл по повітах і волостях; шкільні приміщення та вчительський персонал земських шкіл, шкільне попечительство, особливу увагу звернув на методику проведення класних занять, вечірні та недільні школи, народні читання і бесіди, завершаючи своє дослідження аналізом соціального стану учителів, учнів та випускників.

У науковій розвідці “Самоуправління і земство” здійснений змістовний аналіз історії утворення та діяльності земських установ, які в 1904 році відзначили 40-річчя свого існування. Незважаючи на, здавалося б, поважний вік такої громадської організації, далеко не всі визнавали її позитивну роль у розвитку суспільства. Одна частина противників земства стверджувала, що населення не володіє ніякими навичками до самоуправління, інша запевняла, що воно ще не дозріло до розуміння ролі земських установ. Як палкий прихильник земства, автор не поділяв такого підходу до оцінки діяльності місцевого самоврядування і позицію противників пояснював необізнаністю зі станом справ на місцях та ще незначною участю широких мас у земських установах.

Поставивши за мету вивчити таку проблему, як важливість місцевого самоврядування в житті народу, І.П. Білоконський шукав коріння земського управління в далекому минулому. На його думку, першою серед європейських країн, де виникло самоврядування, була Англія. Виявляється, що в “англіїців з незапам’ятних часів усі натуральні і грошові податки стягували в залежності від доходності майна: хто багатий і сильніший, той платив і більше грошей, і на нього випадало більше громадських робіт, а хто бідніший, слабкіший – той і платив менше, і менше ніс натуральних повинностей” [9, с.2]. Характерно, що в розподілі повинностей брали участь усі платники: дворяни, селяни, робітники і духовні особи. Вони збиралися разом і домовлялися, хто скільки мав платити і які повинності виконувати. Водночас, щоб зберегти право на участь у вирішенні місцевих справ, жителі почали розподілятися по церковних парафіях. Це пояснювалося тим, що кожен житель, приписаний до тієї чи іншої парафії, внісши суму на утримання церкви і її причту, мав повне право брати участь у всіх справах своєї парафії. “При цьому він міг належати до якого завгодно віросповідання – католицького, лютеранського, англіканського, іудейського чи магометанського: особи усіх віросповідань повинні були нести церковні витрати і брати участь у всіх парафіяльних справах” [9, с.2].

Хоча з жителів збирали податки, і вони відбували повинності не тільки на церковні потреби, але спочатку парафіяни вибирали лише церковних старост і розподіляли між собою податки. Згодом вони почали відати такими господарськими справами, як дороги, притулки, поліція. У такому вигляді дрібне

земське самоуправління існувало тривалий час.

Разом з тим в Англії з давніх часів з великих землевласників обирали мирових суддів, які спочатку займалися лише судовими проблемами, а потім до їх рук перейшли всі місцеві справи, включаючи і призначення на земські посади: поліцейських службовців, попечителів притулків, доглядачів доріг тощо. Так у кінці XVIII ст. англійське самоуправління із рук населення перейшло в руки великих землевласників і вихідців із їхнього середовища – мирових суддів [9, с.3]. Вони очолили земські установи, складали кошториси прибутків і витрат, стежили за виконанням усіх земських повинностей, ревізували майно, відали будівництвом в'язниць і дорожніх споруджень, розглядали справи по скаргах щодо земського оподаткування. Чотири рази на рік у визначений час в усіх графствах Англії під головуванням шерифів засідали мирові судді і вирішували усі земські справи.

У своєму дослідженні І.П. Білоконський зазначав, що у таких з'їздах, крім суддів, брали участь слідчі, наглядачі в'язниць, доріг, робітничих будинків, поліцейські, присяжні тощо, але вони не мали права голосу і лише давали суддям необхідні довідки і повідомлення. Англійський народ, звичайно, був вкрай незадоволений такими порядками. Він не забував утрачених ним прав самоуправління, повсюдно лунали скарги на господарювання мирових суддів і поміщиків. “Англіїці чекали лише зручного моменту, щоб скинути з себе владу багатих і знатних землевласників, і такий час настав у 1789 році. У цей час прокинувся французький народ і стряхнув весь світ своїм пробудженням. Він розбив ланцюги рабства, і на його заклик до свободи відгукнулись усі народи, в яких не заглухло ще людське достоїнство” [9, с.5].

Англіїці, як сусіди французів, зазначає далі І.П. Білоконський, першими відгукнулись на французьку революцію. Вони, безумовно, силою б добилися своїх прав, але англійське дворянство не допустило цього: воно пішло на поступки і тим самим відвернуло протистояння, яке відбулося у Франції. Однак робилося це повільно, і лише через 45 років після французької революції, в 1834 році, в Англії запанувало широке самоврядування [9, с.5].

Власне, англійці не вводили нічого нового, а лише повернули і розширили те самоврядування, яке було у них до переходу влади у руки мирових суддів. Усе знову розпочалося з парафій, але вони не відповідали нагальним потребам, а тому їм було надано право, за власним бажанням, звичайно, об'єднуватися в округи, у яких населення стало повним господарем місцевого самоуправління. “Збираючись разом, вони вибирали із свого середовища декілька чоловік, які виконували усі постанови зборів жителів округи” [9, с.6]. Виборні децю нагадували наші земські управи, але відрізнялися від них тим, що працювали на громадських засадах. Крім того, службовці англійських управ працювали не щоденно, а з'являлися в визначений час раз на місяць або на тиждень і розглядали усі справи, які вели службовці управи по найму: бухгалтери, діловоди, касири, збирачі податків, інженери, попечителі притулків, доглядачі доріг тощо. Отже, безпосередніми земськими працівниками в Англії були особи, які служили по найму.

Далі І.П. Білоконський наголошує, що мирові судді безпосередньої участі у земських справах не брали, але користувалися значними правами. Так, з'їзд мирових суддів був вищою інстанцією, в якій розглядалися справи по місцевому самоуправлінню, а мировим суддям були підсудні усі посадові особи певного самоврядування. В особі мирових суддів багаті і знатні дворяни та землевласники змішувалися в округах з рештою населення і спільно вирішували усі справи. Уряд зовсім не втручався у діяльність місцевого самоуправління, а лише контролював земські установи щодо дотримання ними існуючого законодавства. З цією метою час від часу уряд надсилав ревізорів, і незаконні постанови земських управ опротестовувалися міністрами, але усі члени місцевого самоврядування мали право оскаржити дії міністрів у королівському суді.

“У 1888 році було здійснено нову реформу, яка ще більше розширила англійське самоуправління. Уся Англія була розділена на 122 графства, відповідно, приблизно

нашим губерніям. У кожне графство призначався начальник, як у нас губернатор. В Англії він називався лорд-намісник і зовсім не втручався в місцеві справи, які повністю перебували в руках земства” [9, с.7]. На чолі земства у кожному графстві населення обирало голову управи, посада якого поєднувалася з обов’язками мирового судді і члена управи. Така земська управа відала всіма справами графства: податками, школами, лікарнями, дорогами, в’язницями і взагалі всіма установами. Навіть поліція була підпорядкована земству, тому що згідно з реформою 1888 року в з’їздах мирових суддів брали участь завідуючі поліцією. “Із усього сказаного, - продовжує І.П. Білоконський, - ми бачимо, в Англії з дуже далеких часів народ сам може розпоряджатися своїми справами, і самоуправління в цій країні до такого рівня увійшло в плоть і кров усього населення, що ні один англієць навіть увияти собі не може, - яким чином можливо відсторонити населення від громадських справ і, без його відома, розпоряджатися тими коштами, які він віддає на задоволення потреб і нужд своєї округи” [9, с.8].

На думку автора дослідження, короткий аналіз діяльності англійського місцевого самоуправління свідчить, що населення цієї країни вважає народний самовияв і свободу природним правом людини. І таке право захищене законом, бо виборні представники народу беруть участь в управлінні державою і в будь-який час можуть притягнути до відповідальності кожного міністра, який би осмілювся порушити освячені віками громадянські права англійців.

Розглядаючи історію утворення місцевого самоврядування в Російській державі, І.П. Білоконський зазначає, що народи цієї імперії ніколи не користувалися такими правами і свободами, як англійці. Правда, в часи політичної роздробленості Київської Русі існували народні віче і князівські думи, але вони відрізнялися тим, що участь у народному віче була не обов’язковою, а князівська дума складалася із людей знатних і родових. Розглянутий період називався князівським і він проіснував до утворення Московської централізованої держави на чолі з царем. З того часу роль віче виконував земський собор, а замість князівської думи виникла боярська дума. У той час, як у віче могло брати участь все населення, до складу земського собору входили лише представники з духівництва, дворян і чиновників, при цьому вони мали лише дорадчий голос.

“Тільки з 1598 року земський собор став установою виборною, і якщо земський собор не був представником населення, то тим більше такою не була боярська дума” [9, с.10]. Перш за все це була установа аристократична, дворянська, в якій брали участь високі чини із кола бояр. Потім боярська дума була дорадчим органом при царі і самостійного значення не мала. Усі питання обговорювалися в ній за наказом царя. З приходом на престол Петра Першого вся влада зосередилася у руках самого царя. “З цього часу і до 1864 року, тобто упродовж 175 років в Росії не існувало вже ніяких ознак навіть і такого незначного представництва, яким були земський собор і боярська дума” [9, с.11]. Поневолене населення було позбавлене елементарних людських прав та можливості захистити себе від сваволі з боку влади і поміщиків. У перший рік царювання Катерини II (1762 р.) дворянство, звільнене від військової повинності, переходило з простого служивого стану в привілейований [9, с.11]. Ходили навіть чутки, що народ буде звільнений від кріпацтва. Однак йому довелося пробути в неволі ще сто років.

Конкретизуючи досліджувану проблему, автор стверджує, що ідея про земські установи виникла одночасно з проектом про звільнення селян реформою 1861 р. У 1862 році в раду міністрів представлено на височайший розгляд проект Положення про земські установи, який потім було розглянуто і схвалено особливими дорадчими зборами. 1 січня 1864 року підготовлений проект Положення про земські установи, набувши сили закону, було запроваджено в 34 губерніях Європейської Росії і в області Війська Донського [9, с.13].

У Положенні 1864 р. зазначалося, що земські установи утворюються для відання справами, які належать до місцевих потреб і нужд кожної губернії і кожного повіту. До їх компетенції належали перш за все такі справи: відання майном, капіталами і

грошовими ресурсами; облаштування і утримання земських будівель, інших споруд та шляхів сполучення; заходи по забезпеченню народного продовольства; завідування земськими благодійними закладами; шляхи припинення жебрацтва; страхування земського майна; турбота про розвиток місцевої промисловості і торгівлі; участь у попечительстві про народну освіту, охорону здоров'я і в'язниці; охорона лісів, полів, садів і луків; виконання покладених на земство обов'язків військового і цивільного управління та участь у справах поштових повинностей; розподіл державних грошових зборів, розкладка яких по губерніях і повітах покладалася на земські установи; призначення, справляння і витрати місцевих зборів для задоволення земських фінансових потреб губернії чи повіту; надання уряду відомостей і висновків по справах, що стосуються місцевих господарських нужд губернії чи повіту; надання на пропозицію уряду відомостей, що стосуються земського господарства, і останнє – проведення виборів у члени та інші посади земських установ і виділення коштів на їх утримання [9, с.14].

Такими були структурно–функціональні обов'язки земського управління, визначені Положенням 1864 р. Реформування державного і суспільного організму імперії, котре розпочалося у 60-70-х роках ХІХ ст., через свою масштабність та особливості політичного та соціально–економічного розвитку затягнулося, як відомо, на тривалий час. Особливе значення мала реорганізація системи управління. На цей процес значний вплив справила зміна ідеологічного фону у владних структурах, що відбулася після Олександра ІІ. Олександр ІІІ мав досить консервативні погляди на систему державних відносин і провів відповідні зміни в урядових колах. Від вирішення державних питань були усунуті М.Т. Лоріс-Меліков, М.Х. Бунге, а урядовий курс почали визначати К.П. Побєдоносцев та Д.А. Толстой, відомі своїм консерватизмом. Метою нової політики стала кореляція нововведень попереднього царювання, зокрема у системі місцевого самоуправління.

У рамках цієї програми було запроваджено нове положення від 12 липня 1890 року, яке проголошувало земство державною установою, перетворивши органи місцевого самоврядування в казенну організацію.

Застосовуючи порівняльно–історичний метод дослідження визначеної проблеми як засобу аналітико–синтетичного відтворення основних етапів розвитку місцевого самоврядування, І.П. Білоконський зазначає, що у Положенні 1864 р. земські установи розділялися на повітові та губернські. Повітовими земськими установами називалися повітові земські збори і повітові земські управи. Повітові земські збори склалися з гласних, яких обирало населення. Вибори гласних відбувалися на з'їздах землевласників, міських виборців, виборних від сільських общин. У з'їздах повітових землевласників мали право брати участь особи, які володіли певним цензом, тобто землями, будинками, господарським та іншим майном. Крім окремих землевласників, у виборах могли брати участь в особі своїх представників торгові, освітні та інші компанії і товариства, уповноважених від церковнослужителів, якщо вони мали відповідний ценз. Тобто “у з'їздах повітових земських землевласників могли браати участь стільки представників, скільки в повіті було цензів на правах приватної власності” [9, с.15]. Зібравшись, виборні обирали гласних до земських зборів.

Гласні від міст обиралися на з'їздах міських виборців, у яких мали право брати участь особи з купецькими посвідченнями, власники фабрик, заводів, торгових і промислових закладів, річний оборот яких становив не менше 6 тис. руб.; особи, які володіли нерухомою власністю від 500 до 3 тис. руб.; довірені особи від приватників, різних установ, товариств тощо [9, с.17]. У з'їздах виборщиків від сільських общин брали участь особи, призначені волосними сходами. “Таких виборщиків мало бути не більше третини від загального числа домогосподарів, але при умові, що від кожного сільського товариства було не менше одного представника” [9, с.16]. На з'їздах у виборах не мали права брати участь особи, молодші 25 років, засуджені і не виправдані судом, відсторонені від посади, такі, що перебувають під судом і слідством,

призані недієздатними, виключеними із духовного відомства. Не мали права обиратися в гласні губернатори, віце-губернатори, члени губернських правлінь, губернські і повітові прокурори і службовці поліції. “Гласні обиралися на три роки і поза земськими зборами не користувалися ніякими перевагами і не отримували ніякої платні” [9, с.18]. Земські повітові збори обирали земську управу і губернських гласних. Голова земської управи, якого затверджував на посаді губернатор, і члени управи отримували платню, розміри якої визначали земські збори. Губернські збори склалися з губернських гласних, котрих обирали повітові земські збори терміном на три роки. Число губернських гласних залежало від кількості гласних повітових земських зборів. Голоували на земських зборах предводителі дворянства, а голова губернської земської управи затверджувався міністром внутрішніх справ, з дозволу якого, крім чергових, в окремих випадках назначалися надзвичайні губернські збори. “Окрім управи, губернські збори могли обирати зі свого середовища гласних для відання різним земським майном і виконання окремих доручень” [9, с.20]. Так у загальних рисах аналізує форму і зміст земського Положення 1864 року І.П. Білоконський.

У наступному розділі своєї наукової праці “Самоуправління і земство” автор наголошує, що період 80-90-х років XIX ст. став часом поступового згорання кардинальних реформ і переходу до консервативних перетворень, характерних для уряду Олександра III. 12 липня 1890 року було прийнято Нове положення, яке проголошувало земства державними установами, підпорядковували їх правилам, які існували для казенних інституцій. Посилювався контроль адміністрації за земством, губернатору надавалося право постійного і ретельного нагляду за діяльністю земських установ, ревізії рішень земських зібрань та управ і підзвітних їм організацій. Для контролю за правильністю і законністю постанов і розпоряджень земства, зазначалося в новому Положенні, утворювалася нова установа – губернське у земських і міських справах присутствіє. Подальшим кроком уряду було визнання земської служби державною і встановлення відповідальності голів і членів земських управ перед адміністрацією губернії. “Нарешті, даним Положенням міністру внутрішніх справ і губернатору надавалося право затверджувати обраних земськими зборами осіб на посаді голови та членів управи, причому міністру внутрішніх справ надавалася влада заміщати в необхідних випадках ці посади на свій розсуд” [9, с.23].

Втім реакційним чиновникам з уряду Олександра III і цього було замало. У новому Положенні дворяни виділялися в окремі виборчі збори, а число їх збільшувалось настільки, що гласні усіх інших курій становили менше половини. Крім того, від участі у земських зборах усувалося духовенство, євреї і, за невеликим винятком, представники “за дорученням”. Внаслідок зазначеного зменшилася загальна кількість виборців. Замість з'їздів землевласників і міських, що існували до 1890 р., запроваджувалися збори виборців, із яких у перших брали участь спадкоємці і особові дворяни, а в других – інші виборці. Сільські з'їзди виборців взагалі скасовувалися і замінялися волосними сходами, при цьому установа розкладом кількість гласних із числа обраних затверджувалася губернатором, який визначав і чергу вступу інших обраних осіб на випадки вибуття затверджених до закінчення трьох років.

Після такого нововведення склад гласних був таким: від перших зборів виборців (дворян) – 57,1%, від других (усіх інших станів, крім селян) – 13,3% і від сільських общин – 29,6%. Порівнюючи ці дані з попередніми виборами до нового Положення, зазначимо, що кількість селян по 30 земських губерніях зменшилася на 2190 представників [9, с.23-24]. Значний вплив на зменшення кількості селянських гласних мало заснування інституту земських начальників у 1889 р. “Перебуваючи в безпосередній залежності від цих чиновників, селяни боялися висловлювати при них свої погляди, не кажучи вже про те, що затвердження гласних від селян губернатором відбувалося, звичайно, по відгуках тих же земських начальників” [9, с.24].

Здавалося, продовжує І.П. Білоконський, що після такого скорочення Положення 1864 р. змінювати у місцевому самоврядуванні вже не було чого. І все ж у земства вилучили справу народного продовольства, ліквідували право самооподаткування, створювались перепони в діяльності народної освіти, медицини, ветеринарії. У Київській, Подільській і Волинській губерніях були запроваджені “земства”, в яких гласних не обирало місцеве населення, а призначало начальство, після чого в управах стали служити такі ж чиновники, як і в інших державних установах. Так, завдяки новому Положенню 12 липня 1890 р., вважає автор, земство розвалилося. На його думку, “земство – це не більше і не менше, як широке самоуправління, в якому за допомогою виборчих представників, повинно брати участь усе населення” [9, с.25].

Нове Положення перетворило земство в станову, головним чином, дворянську установу, а губернські і повітові управи були реформовані в канцелярії, підпорядковані адміністрації, яка затверджувала лише угодних їм голів і членів зазначеної інституції. Так поступово царський режим замість громадської самодіяльності запроваджував адміністративну централізацію, а замість участі суспільства в управлінні – строгу опіку над повсякденним життям населення країни. Міцно затверджувався бюрократичний устрій, наполегливо усувалися громадська ініціатива і прояв суспільної думки, створювалася основа для адміністративної сваволі і особистого нагляду [9, с.28].

Порівнюючи обидва положення про місцеве самоврядування, І.П. Білоконський робить узагальнюючий висновок про тогочасне становище в суспільно-політичному житті країни: “відсутність свободи совісті, свободи слова, свободи друку є настільки причиною розриву між урядом і суспільством, наскільки і наслідком системи управління, яка установилася у нас у зв’язку з відчуженням від народу” [9, с.30]. Автор вважав, що нетерпимість до релігійних переконань і заборона на відкрите і правдиве слово про державні та громадські справи стали повним позбавленням і обмеженням, яке усвідомлювали не тільки освічені кола суспільства, але й основна маса населення. Таке становище загострювало ситуацію в суспільстві. Відсутність релігійних свобод і свободи слова для уряду стала однією з відчутних перешкод поєднання його діяльності з істинними потребами держави, що, врешті-решт, вело до розриву з суспільством. Для країни в цілому, на переконання І.П. Білоконського, це стало причиною хронічного занепаду політичного, економічного і культурного життя. Політика утиску духовних інтересів народу, його права на віру, слово і друк є неминучим супутником бюрократичної системи управління. Самовладна бюрократія, не знаючи нужд суспільства, для підтримки свого авторитету і для збереження хоча б якогось порядку в державі, не запропонувала інших методів керівництва, крім наказів і примушування. Саме цю зброю вона і спрямувала проти інакомислячих, до яких відносила і земців. Особливого утиску зазнавали особистість і її громадські права.

Обмеження земського руху, можливість тотальної адміністративної сваволі над правами особи стали неминучими супутниками бюрократичного режиму, який, на думку автора, був характерний для усіх галузей державного управління. Зважаючи на те, що ця праця була опублікована в 1904 р., І.П. Білоконський уникає безпосереднього звинувачення царського уряду в утисканні прав і свобод людини, але вимагає дотримання громадських прав “системою державних організацій” і незалежним судом. “Правильна організація суду і встановлення його незалежності від адміністрації становить нагальну потребу держави і необхідний оплот недоторканності громадських прав особи” [9, с.30].

Отже, продовжує автор, для досягнення поставленої мети необхідно створити такі умови: свобода совісті, повна відсутність переслідувань за віру і переконання; свобода слова; свобода друку; незалежний суд. Тільки при дотриманні зазначених загальних прав людини можна говорити про плідну роботу земського самоврядування. Що ж до місцевого самоуправління, в цілому, то для ефективної його роботи, подальшого розвитку, І.П. Білоконський пропонував наблизити

земство до населення за допомогою утворення низової земської організації, надавши їй можливість самодіяльності і самоуправління. Передбачалося замінити земську виборчу систему на основі безстановості, залучивши до цієї роботи усе місцеве населення. Надати земським установам такої самостійності, щоб адміністрація мала право лише контролювати, а не втручатися в діяльність земства. Земству, нарешті, повинна бути забезпечена стабільність. Для утворення таких земських організацій потрібно було докорінно переглянути діюче Положення про земські установи, звернувши особливу увагу на народну освіту. Тільки через поширення освіти серед населення можлива розумна організація суспільного життя. “Необхідно, щоб права суспільства в цій галузі були розширені, щоб на нього були покладені не тільки турботи про матеріальні кошти для народної освіти, а справжнє володіння змістом і формою навчання, щоб школа була відкрита для контролю за її діяльністю” [9, с.31].

Підсумовуючи розглянуту проблему в цілому, І.П. Білоконський пропонував поряд із земельною і земською реформами запровадити в суспільстві свободу совісті, слова, друку і незалежний суд. Але, продовжував він, буде помилкою обмежитися лише зазначеними заходами, якщо навіть мати на увазі земське самоврядування. Дуже важливим і необхідним має бути участь виборчого народного представництва в законодавчій діяльності. Без такої участі не може бути забезпечена взаємна довіра та єдність державної влади з суспільством, бо тільки вона здатна послідовно сприяти здійсненню законодавчої справи, забезпечити її повну плідотворність і цілеспрямованість, відповідність справжнім інтересам країни. Для того, щоб законодавча робота не залишалася більше в руках консервативної бюрократії, необхідно суспільству, в особі своїх виборчих представників, брати активну участь у зміцненні державного порядку і народного добробуту на міцній законодавчій основі, яка має бути не тільки обов’язково-визначальною, але й відповідати сучасним поняттям про право, правду і справедливість. Таким було розуміння І.П. Білоконським проблеми взаємовідносин самоуправління і земства.

Джерела та література:

1. Білоконський І.П. От деревни до парламента. – Ростов–на–Дону. – 1904. – 47 с.
2. Білоконський І.П. В годы бесправия. – М., 1930. – 420 с.
3. Білоконський І.П. Голод, вырождение, вымирание и невежество русского народа, как следствие полицейского строя. – Ростов–на–Дону.–1906. – 170 с.
4. Білоконський І.П. Земское движение до образования партии народной свободы // Былое. 1907. - № 5. – С. 54 – 55.
5. Білоконський І.П. Земское движение. – М., 1914. - 399с.
6. Білоконський І.П. Земство и конституция. – М., 1910. - 183с.
7. Білоконський І.П. Курское губернское земство. – Курск, 1903. – 270 с.
8. Білоконський І.П. Народное начальное образование в Курской губернии. – Курск, 1897. – 487с.
9. Білоконський І.П. Самоуправление и земство. – Ростов–на - Дону.–1904.–34 с.
10. Білоконський І.П. Харьковское губернское земство. – Харьков, 1901. – 340 с.

Володимир Гаврилов

●

ЗАГОТІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В СЕЛАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ У 1943-1953 рр.

Сільськогосподарське колгоспне виробництво, що перебувало в занепаді після окупації, зазнало в післявоєнні роки нових поневірянь. Зазначимо, що особливістю колгоспної системи була не тільки нещадна експлуатація колгоспників, а й латання

дірок у власних господарських структурах за рахунок селянського двору.

Економічне становище села, умови відбудови висвітлено у ряді радянських фундаментальних досліджень¹. Незважаючи на моноконцептуальність, вони становлять науковий інтерес для сучасних дослідників. Більшість цих праць акцентує увагу на великих матеріальних втратах, що їх зазнала від війни економіка України, в тому числі її сільське господарство. Розглядаючи процес відновлення матеріально-технічної бази сільського господарства, увага переважно зосереджується на освоєнні посівних площ, відбудові підприємств тракторобудування, а ще більше на відновленні діяльності машинно-тракторних станцій (МТС). У згаданих колективних працях лише побіжно згадуються посуха і неврожай 1946 р. і зовсім нічого не говориться про тотальну хлібозаготівельну кампанію та подальший голод. Зернопоставки висвітлювалися лише під кутом зору їхнього зростання внаслідок збільшення виробництва зерна в колгоспах, що в свою чергу було результатом значних капіталовкладень держави в цей сектор економіки². Але аналіз наведеної у виданні “Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1969” статистики дає змогу стверджувати про фіскальний характер хлібозаготівель³. Економічні характеристики колгоспів перших повоєнних років рясніють вказівками про повне відновлення тваринницьких дільниць. Але при вивченні цієї проблеми з'ясувалося, що це було наслідком примусових контрактаційних заходів по вилученню молодняка в індивідуальних господарствах колгоспників. Такої думки дотримуються і В. Юрчук,⁴ і вона підтверджується наявними архівними матеріалами. Податкове законодавство та його реалізація вивчається у роботах Г. Марьяхіна⁵. Хоча порушені в них проблеми і розглядалися з позицій функціонування соціалістичної економіки, вони дозволяють зробити висновки про руйнівний характер тотального оподаткування та негативний його вплив як на колгоспи, так і на індивідуальні селянські господарства.

Значно розширили спектр даної проблематики новітні дослідження, в яких методологічні принципи та методичні підходи до вивчення аграрної історії і соціальних процесів на селі зайняли пріоритетний напрямок. У працях загального характеру, які свідчать про концептуальні зміни у висвітленні історії українського села⁶, зазначається, що “селянство, як і раніше, залишалось найущемленішою категорією тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилучалась методом продрозкладки”⁷. Жахливим наслідком такої політики став новий голод 1946 – 1947 рр., що теж знайшло своє висвітлення у новітній українській історіографії⁸. Досліджуючи причини голоду, автори акцентують увагу на примусовому вилученні з колективних та індивідуальних господарств виробленої продукції. У працях О. Веселової зроблено висновок: “На селі при тотальній ідеологізації існувало кріпосництво в найжорстокішій формі”⁹.

Система відносин між державою та колгоспним селом у своїх головних моментах склалася ще в 30-х роках. Її основою стало запровадження у 1933 р. обов'язкових поставок державі зерна та іншої сільськогосподарської продукції, які нараховувались на кожен гектар посіву. У 1940 р. цю систему змінили, і податок вже брали взагалі з орної землі, яка була у користуванні колгоспу¹⁰. Такий порядок нарахування обсягу поставок, разом з натуроплатою робіт МТС, сприяв майже повній натуралізації всієї системи економічних відносин держави з колгоспами.

Відновлення цієї системи спостерігаємо вже відразу після звільнення областей Північного Лівобережжя від окупації. Але, окрім регулярних планових зборів продукції, в цей час практикувались також позапланові. Так, уже в жовтні 1943 р. на загальних зборах колгоспників села Феськівки Менського району Чернігівської області стояло питання про “продаж” сільгосппродуктів до фонду відбудови Донбасу. Представник Менського райвиконкому Гриценко в своєму виступі “роз'яснив” ситуацію і запросив декого з присутніх до слова. Заздалегідь призначені

активісти запропонували норми здачі з кожного двору. Не гаючи часу, збори ухвалили запропоновані цифри: овочів – не менше 2 ц, хліба – 50 кг, м'яса – 2 кг, яєць – 10 шт., молока – 50 літрів¹¹. Окремо була розписана задача до м'ясного фонду Червоної Армії, яка передбачала виконання на рівні 15 кг для колгоспників, господарств робітників і кооперованих кустарів та 19,5 кг для одноосібних господарств і некооперованих кустарів¹². Але збір продукції, а особливо зерна, відбувався повільно. У листі РНК УРСР зазначалося, що “особливо погано ведуть заготівлю хліба до фонду РСЧА Полтавська, Сумська та Чернігівська області, які виконали на 15 листопада 42% плану”¹³.

Разом з тим, щоб не допустити вільного продажу хліба, постановою від 24 вересня 1943 р. на рівні загальносоюзного уряду та її дублем в УРСР від 4 вересня 1944 р. заборонялось колгоспам, колгоспникам та одноосібникам ряду областей, серед них і Чернігівській та Сумській, продаж та обмін зерна, борошна і пічного хліба до виконання планів здачі хліба державі загалом по області. На колгоспників та одноосібників, які порушували згадані постанови вперше, накладався штраф у розмірі 300 крб., а при рецидиві вони вже підлягали суду¹⁴.

Плани зернопоставок не враховували різкого зменшення виробничих можливостей післяокупаційного села, погодних умов, інших факторів, що впливали на обсяги вироблення продукції. Ніяких обґрунтувань та теоретичних розрахунків при цьому не проводилось. “По здачі зерна до хлібного фонду Червоної Армії по Сумській області в середньому можна встановити з гектара площі 130 кг зерна та по 10 ц картоплі”, – зазначалося у довідці про стан визволених районів¹⁵.

По Чернігівщині планова норма здачі сільгоспродукції була вирахована, виходячи з норм здачі з 1 гектара посівної площі, і в середньому становила: зерна 90 кг, картоплі - 8 ц, овочів - 18 ц, сіна - 5 кг з 1 га ріллі, 20 кг з 1 га суходільних, 40 кг із заливних луків. Районам була дана вказівка нараховувати здачу державі продукції колгоспниками на 10% і одноосібниками на 30% вище норм, встановлених для колгоспів. Таким чином, план здачі лише до фонду Червоної Армії становив: зерна 4 млн. пудів, картоплі 83 тис. тонн, овочів 9 тис. тонн, сіна 13 тис. тонн¹⁶. Тут же зазначимо, що, за даними з 24 районів Чернігівської області, окупантами було вивезено понад 835 тис. пудів зерна з урожаю 1943 р¹⁷.

Відверта кампанія залякування людей з боку районних радянських та партійних керівників змушувала селян, які тільки місяць тому звільнилися від жахів окупаційного режиму, брати на себе непосильні зобов'язання.

Після відповідної роботи уповноваженого Менського РК КП(б)У Криволапа селяни колгоспу «Іскра» ухвалили план хлібопоставки 490 цнт. Після аналогічного заходу в колгоспі «Червона поляна» селяни «пообіцяли продати» до фонду Червоної Армії 1230 ц хліба¹⁸. Звичайно, не слід відкидати патріотичного пориву з боку селян, що прагнули, як і весь народ, до перемоги, але, на думку партійного керівництва, патріотизм, як і будь-яку річ за умов казарменого соціалізму, треба було планувати і організовувати.

Практика додаткового планування була продовжена і в наступні роки. Так, у 1944 р., окрім обов'язкових поставок державі, для Чернігівської області був розроблений окремий план збору картоплі для Донбасу, але його виконання через завищені показники також було нереальним. Дані на 25 грудня 1944 р. свідчать, що він був виконаний ледь на третину¹⁹. Додаткові хлібозаготівлі для Сумської області визначала постанова РНК СРСР від 29.12.1944 р. №1746-508 с “Про вивіз хліба на Далекий Схід та Забайкалля”. За нею Сумська область мала відвантажити 5 тис. тонн²⁰. Показник виконання подібних позапланових зборів рідко коли перевищував 20 – 25 %, що є яскравим свідченням виснаження повоєнного села.

Окрім зборів продукції офіційними державними службами, практикувались заготовки військовими частинами, які тимчасово дислокувались на території областей, або тилловими господарськими підрозділами у безпосередній близькості до лінії фронту методом самозаготівель²¹. У телеграмі до народного комісаріату оборони голова Раднаркому УРСР Д. Коротченко висловлював занепокоєння з

цього приводу, оскільки «військові частини Першого українського фронту забирають всю без огляду худобу, чим порушують порядок відбору репродуктивно здатної худоби і передачі її колгоспам для комплектування тваринницьких ферм»²². Найобурливішим було те, що здана у такий спосіб продукція не зараховувалась до офіційних поставок. Так, наприклад, корова, здана одній із армійських частин мешканкою с. Ковенки Шалигінського району Сумської області Н.І. Новиковою, не була зарахована у рахунок м'ясопоставки²³. А на утриманні цієї жінки було двоє дітей, семи та десяти років. Навіть втручання депутата Верховної Ради УРСР С.А.Ковпака не змінило ситуацію.

Головний тон у справі вибивання сільгосппродукції у підневільних селян задавали центральні органи влади. Нормативна телеграма РНК СРСР та ЦК ВКП(б), яка була розіслана у всі області, зобов'язувала облвиконкоми та обкоми партії паралельно з проведенням збору колосових, не чекаючи вручення зобов'язань по зернопоставці, організувати здачу хліба державі колгоспами у 1944 р., виходячи з норм поставки 1941 р., не допускаючи накопичення намолоченого хліба на токах²⁴.

Типовим документом того часу можна вважати телеграму за підписами М.Хрущова та Д.Коротченка. В ній підтримувалась начебто попередня пропозиція областей про встановлення додаткового плану здачі державі зерна до хлібного фонду Червоної армії. Показовим є останній пункт телеграми, у якому голові облвиконкому і першому секретареві обкому наказувалось негайно розпочати позапланову поставку хліба до зазначеного фонду і зверталась увага на те, що виконання додаткового плану є обов'язковим, як і всього плану хлібоздачі з урожаю 1944 р.²⁵.

Подібний ентузіазм організовувався не тільки з Києва. Так, у телеграмі М.Хрущова до Москви, на адресу Г.Маленкова, було прямо зазначено: «З приїздом на Україну т. А.Микояна ми більш детально вивчили можливість заготівлі і закупівлі сільськогосподарської продукції в областях УРСР, звільнених від німецької окупації». Відразу ж надавались підвищені дані, що були на 50% вищими від попередніх. У результаті такого «уточнення» план хлібоздачі до фонду Червоної армії збільшився на 1 608 тис. пудів, були розписані тверді п'ятиденні строки його виконання. Сумська область практично виконала план заготівель зерна врожаю 1944 р. По колгоспах виконання становило 100,2%, по колгоспних селянських господарствах – 102,8%, по одноосібних господарствах – 22,8%²⁶. Але заготовлене з великими труднощами зерно часто пропадало у великій кількості. З інформації з сільськогосподарського відділу ЦК на ім'я М.Хрущова зазначалось, що на глибинних пунктах збору через нестачу транспорту нагромадилось до 100 тис. тонн зерна і воно починає псуватись, бо настали осінні дощі²⁷.

Постанова ЦК ВКП(б) за № 815 «Про збір врожаю і заготовки сільгосппродуктів у 1945 році» знову зобов'язувала керівництво на місцях організувати вивезення врожаю на державні заготівельні пункти з першого дня збирання. Крім того, зазначалося, що з «перших партій зерна... у першу чергу повертаються позики, борги за минулі роки, а також натуроплата за роботи МТС»²⁸. Після виконання таких настанов, які були зазначені і в Типовому статуті сільгоспартілі і, відповідно, включені до статутів конкретних артільей, у колгоспних засіках рідко залишалось зерно навіть для створення насінневих фондів, а не те що для видачі на трудодні. В інформації з республіканського ЦК до ЦК ВКП(б) було визнано, що «Питання хлібозаготівель в областях у 1944 та 1945 рр. пройшли за принципом продподаткової кампанії часів воєнного комунізму. Плани доводилися без врахування економічних можливостей колгоспів, у результаті чого виявилось, що в ряді районів у багатьох колгоспах хліб було здано навіть за рахунок насінневих фондів». Крім того, було наголошено на забороні видавати розрахунки по трудоднях до виконання плану хлібопоставок. «У результаті на селі виявлені нездорові антирадянські настрої та обурення аж до виголошення антирадянських гасел»²⁹.

Користуючись залежним становищем колгоспів, держава мала всі можливості для подальшого посилення адміністративно-командного стилю в управлінні ними.

Розроблений у 1945 р. «Закон про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства на 1946-1950 роки» взагалі поставив завдання досягти на кінець п'ятирічки зростання продукції по всьому сільському господарству на 27% у порівнянні з 1940 р.³⁰. Особливу увагу було звернено на створення необхідних умов для відбудови машинобудування, енергетики, залізниць. Справа ускладнювалася тим, що держава змогла в 1943–1945 рр. виділити для цього лише 7% коштів від суми прямих збитків, завданих Україні війною та окупацією. Цей закон базувався на характерній особливості тоталітарної системи – можливості розпоряджатися ресурсами без огляду на потреби і бажання людей. Звідси і вимоги – відбудувати за п'ятирічку зруйновані регіони, повернути промисловість та сільське господарство на довоєнний рівень і навіть перевершити його. Тягар забезпечення покладався, як завжди, на українське село. Задля реалізації відбудовчого закону, тільки у 1946 р. колгоспи здали близько 52% врожаю зерна – більше, ніж у роки війни, коли необхідно було постачати хлібом діючу армію³¹. У той же час валовий збір зерна по республіці становив 531 млн. пудів – утричі менше порівняно з 1940 р.³²

Плануючи відбудову, держава за перше післявоєнне п'ятиріччя асигнувала на розвиток сільського господарства 4,36 млрд. крб. Це було більше, ніж за всі попередні роки існування колгоспної системи. Але натомість з колгоспів за ті ж п'ять років було викачано на «розвиток громадського господарства» 5,6 млрд. крб.³³ Для порівняння зазначимо, що загальний обсяг капіталовкладень за п'ятирічку становив понад 65 млрд. крб.³⁴

Отже, за рахунок знекровленого війною села проводилась нова кампанія, тепер уже відбудовча. Але для того, щоб якимось чином виправдати новий економічний тиск, керівництво держави вдається до звичної для системи тактики оковамилювання. Без врахування реальних можливостей післявоєнного села ставились завищені завдання у розвитку сільського господарства. Так, лютневий 1947 р. пленум ЦК ВКП(б) у постанові «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період» висунув вимогу не лише відновити, але й перевищити довоєнний випуск сільгосппродукції ще до закінчення четвертої п'ятирічки³⁵. Таким чином, бачимо постійні спроби прискорити виконання і без того нереальних планів. Між тим, ціла низка обставин, у першу чергу безпосередні збитки, завдані війною, стояли на заваді цим намірам. Працюючи навіть на межі людських сил, колгоспники не могли виконати кабальні державні плани.

Як правило, на більш-менш пристойні показники виходили за рахунок окремих колгоспів, яким приділяли більшу увагу. У той же час можливі відхилення по окремих господарствах від плану хлібоздачі дозволялися у дуже виняткових обставинах і з обов'язковим погодженням з республіканським уповноваженим наркомату заготівель, але з непорушною умовою, «щоб розмір обов'язкових поставок у цілому по району було повністю збережено»³⁶.

Свідченням того є доповідна Остерського райвиконкому, що «державний план по району виконано, але 32 колгоспи не розрахувалися з державою за встановленими планами хлібоздачі». Плани поставок іншої продукції також повністю не були виконані, а той 70-80-відсотковий бар'єр, що долався, мав у своїй основі конфіскаційні заходи в індивідуальному секторі. Виконання плану м'ясопоставки на 74% – яскрава тому ілюстрація, бо колгоспи поставили 3250 ц, а індивідуальний сектор – 5360 ц. Подібна ситуація склалась і в молокопоставці – 671 512 літрів забезпечили колгоспи і 2 311 046 літрів селянські господарства³⁷. Але й цього партійним функціонерам було замало. Оскільки плани не виконувались у всіх без винятку районах області, доповідна записка на ім'я секретаря Чернігівського обкому прямо вказує на «нестерпний стан збору продукції по індивідуальному сектору, оскільки план здачі по всіх видах виконано лише на 43,1%»³⁸. Разом з тим, як згадує жителька с. Сапонова Гута Є.П.Сапон, інколи для виконання завдання по м'ясопоставці безкорівним селянам доводилось купувати м'ясо на базарі в інших людей, щоб таким чином розрахуватися з державою³⁹.

Централізований грабунок призвів до того, що у 1948 р. на заготівельних пунктах держави було 23,8 млн. т зерна, тобто на 4,8 млн. т більше, ніж у 1947 р., і на 2,8 млн. т більше, ніж у 1940 р., і це при тому, що виробництво зерна у 1947-48 рр. скоротилося на третину порівняно з 1940 р.⁴⁰ Але і в даній ситуації звіти про стан сільського господарства містять вказівки на невиконання планів збору продукції. Недоїмки по зерну в Чернігівській області становили 218 580 ц, по м'ясу – 18 388 ц.⁴¹

Викликає інтерес ставлення держави до різних категорій боржників. Заходи впливу щодо колгоспів: вручено зобов'язань – 1 902, передано до суду – 1. Але навіть у цьому єдиному випадку судового розгляду не проводилось, бо всі знали, що в колгоспних коморах порожньо. Зовсім іншою була картина, коли йшлося про селянські господарства: вручено зобов'язань – 259 542, вручено попереджень – 24 304, проведено безперечних вилучень – 777, передано до суду – 1 791, розглянуто судом – 1 588, засуджено – 1 492, стягнуто – у 934 випадках⁴².

У селян забирали практично останнє. Починаючи з 1944 р., робочі документи райвиконкомів переповнені скаргами на несправедливе вилучення корів, поросят у рахунок м'ясопоставки. За рідкісними винятками худобу не повертали. Конфіскована в такий спосіб худоба, як правило, за рішеннями виконкомів переходила до підсобних господарств різних організацій⁴³. Як згадує жителька с. Дібрівного Городнянського району Валентина Іванівна Індучна, невиконання або неповне виконання завдання по м'ясопоставці тягнуло за собою безумовне вилучення живності з господарства селянина⁴⁴.

Каральні методи впливу на селян були розроблені досконало і повною мірою використовувались на практиці. Але якими б жорстокими не були присуди, кількість продукції збільшити вони не могли. Тому держава змушена була вдатись до списання боргів з колгоспів та індивідуальних господарств. Але і в даному випадку виявлявся диференційований підхід. Заборгованість колгоспів по зернопоставці державі та натуроплаті роботи МТС списувалась на 100%, Також на 100% списувався борг по картоплі, а по м'ясу, молоку та яйцях – відповідно 74,6%, 66%, 92,4%. Що ж стосується господарств селян, то тут заборгованість по зерну не списувалась зовсім, а по картоплі, м'ясу, молоку та яйцях – відповідно на 58,9%, 69,7%, 68,7%, 86,2%⁴⁵.

Така політика держави призвела до того, що за неповні 25 років перед українським селянином втретє постала примара голоду. Ситуація ускладнилась тим, що сильна посуха охопила майже всі зернові регіони півдня та сходу України. Дещо менше він проявився на терені Полісся, але й тут населенню доводилося докладати максимум зусиль для свого виживання.

Значна кількість посівів озимих культур по Україні загинула від сильних морозів – майже 350 тис. га, а відсутність посівного матеріалу не дала змоги організувати підсів чи пересів. Незважаючи на низький показник врожайності – 3,8 ц з гектара, план було встановлено в 340 млн. пудів, який згодом без будь-яких вагомих причин було підвищено до 362 млн. 750 тис. пудів. Про це планування так згадував у своїх мемуарах тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов: “План установлювався вольовим методом, хоч у засобах друку та офіційних документах він “обгрунтовувався” науковими законами, тобто зняттям метрівок і перерахунками біологічного врожаю за вирахуванням власних втрат, на затрати утримання людей, худоби і на товарні лишки. При цьому виходили головним чином не з того, що буде вирощено, а з того, скільки можна отримати в принципі, виколотити в народі в засіки держави. І ось почалось це виколочування”⁴⁶. Свідчення багатьох очевидців демонструють жакливу картину поборів з колгоспів та селян. Спеціальні уповноважені з районів контролювали вивезення зерна на заготпункти прямо з зернотоків у полі, щоб ніхто не завернув до колгоспної комори.

Хлібозаготівельна кампанія 1946 р. характеризувалася постійною пропагандною істерією та нагнітанням ситуації. Публікації в районній пресі майоріли заголовками в передовицях – “Графік хлібоздачі – закон”, “Більше хліба Батьківщині”, “У полоні самозаспокоєння”, “Хліб осідає на токах”, “Негайно піднести темпи молотьби” та

постійною критикою колгоспів на несвоєчасність та мізерність вивезень⁴⁷.

Постанова Ради Міністрів СРСР від 4.10.1946 р. №2232-918с дозволяла збільшувати колгоспам, які мають змогу здавати зерно, позапланові поставки зерна державі в межах до 75 % від розмірів обов'язкових здач⁴⁸. Мало не щодня з Києва надходили загрозливі телеграми за підписами М. Хрущова та Д. Коротченка з вимогами прискорити здачу обмолоченого хліба, не допускаючи його накопичення на колгоспних зернотоках. “Таке становище з хлібозаготівлями має місце в багатьох районах і є наслідком поганого керівництва здачі хліба з боку облвиконкомів та обкомів партії”⁴⁹. Не було таємницею для ЦК те, що на багатьох залізничних станціях та пунктах Заготзерна зерно зберігалось просто неба, і, як наслідок, частими були випадки його псування та розкрадання.

Зважаючи на посуху, з насінневих ділянок зібрали в 1946 р. хоча і дещо вищий врожай, ніж із загальних посівів, але він не міг забезпечити потребу колгоспів у насінні на весняну сівбу 1947 р. Так, наявність посівного матеріалу у колгоспах Сумської області забезпечувала 44,1% проектних площ посіву, або на 182 тис. га з 415 тис. га⁵⁰. Найгірша ситуація з насінням склалася у Білопільському районі – 36,3%, В.-Писаревському – 25,6%, Краснопільському – 37%, Середино-Будський – 19,7%. Загальний дефіцит насіння по групі зернових становив 35 219 цнт.⁵¹

Аналіз статистики видачі зернових позик колгоспам та селянським господарствам в УРСР свідчить про постійне зростання цих показників. Піковим в цьому відношенні є, зрозуміло, 1946 р. Але поряд з тим суттєве їх перевищення рівня контрольного 1940 р., при врахуванні динаміки відновлення посівних площ, додатково демонструє стабільну ескалацію планів вилучення вирощеного збіжжя навіть за рахунок насінневих фондів⁵².

За даними доповідної записки до ЦК заступника голови Сумського облвиконкому А.Абрамова та секретаря обкому І.Іванова, на складах Заготзерна із заготівель минулих років було 30 тис. тонн зерна. Виходячи з плану заготівель, у 1946 р. мало бути поставлено 102 700 тонн. Таким чином, загальна кількість зерна, включаючи державний резерв, становила 132 700 тонн. З цієї кількості було заплановано і відвантажено для інших республік Радянського Союзу 39 тис. тонн. Також на пунктах Заготзерна залишалось страхове бронювання сортового зерна або 3,3% до загальної кількості. Згідно з нарядом “Південьзаготзерну” необхідно було відвантажити для спиртової промисловості 21 тис. тонн, а також видати насінневу позику озимих культур у розмірі 13 тис. тонн згідно з постановою Ради Міністрів УРСР. Таким чином, витрати зерна без врахування постачання хлібом населення становили 77,5 тис. тонн. Крім того, за спеціальною вказівкою Міністерства заготівель СРСР та Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР необхідно було відвантажити до 25 серпня 7 тис. тонн жита для Фінляндії. Залишок хліба в області складав 55 200 тонн. По виділених фондах для постачання населення області, з розрахунку 6 тис. тонн на місяць, цих запасів явно не вистачало до нового врожаю 1947 р. Керівництво області звернулося до ЦК КП(б)У та Ради Міністрів з клопотанням про зменшення відвантаження з області жита, озимої та ярової пшениці, ячменю та вівса і, крім того, дати вказівку “Південьзаготзерну” про припинення відвантаження хліба з Сумської області, оскільки при виконанні планів відвантаження до області згодом необхідно буде завозити значну кількість хліба⁵³. Але це прохання, як і багато інших, було проігнороване.

На хлібовивезенні зерна врожаю 1947 р. у Чернігівській області працювало 870 машин з вивезенням у день 3,3 тис. тонн та 650 - Сумській з денною нормою 2,2 тис. тонн⁵⁴. Крім обов'язкових поставок зерна, практикувалися також позики у колгоспів насінневого зерна. По своїй суті подібні акції повинні були мати добровільний характер. Але й тут знову стикаємося з примусовими регуляторними заходами держави. 23 листопада 1947 р. до обласних і районних центрів надійшла телеграма такого змісту: “Деякі обласні та районні керівники думають, що оскільки насіннева позика справа добровільна, тому за її зрив вони не будуть відповідати. Це глибоко помилкове і шкідливе розуміння і Рада Міністрів та ЦК будуть суворо

карати винних у невиконанні завдань по насіннєвій позиці”⁵⁵.

Надпланові здачі 1947 та 1948 рр. виявили критичний стан із забезпеченням пунктів Заготзерна належними складськими приміщеннями. Через недостатність складів прийом проводився до буртів, і ще до кінця серпня його там нагромадилось 1 136 тис. тонн⁵⁶. При тривалому зберіганні буртування значно погіршувало якісні характеристики зерна.

Загальні підсумки 1949 р. по Сумській та Чернігівській областях були задовільними. Але при цьому 14 районів Сумщини не виконали визначених планів, котрі автоматично були перекладені на решту 17. Не виконали своїх зобов'язань 738 колгоспів з 1 596. У цьому ж році 51 292 чол., або 12,3% працездатних не виконали мінімуму трудоднів⁵⁷.

План здачі зерна врожаю 1950 р. на 1 січня 1951 р. було виконано на 100,6% у Чернігівській та на 100,8% у Сумській областях. Крім того, забезпеченість насінням у цих областях становила 164,4% та 119,6% відповідно. Також планом будівництва зерноскладів на пунктах Заготзерна по областях УРСР на 1951 р. було передбачено побудувати їх у Чернігівській області на 50,3 тис. тонн та на 50,2 тис. тонн у Сумській⁵⁸, оскільки через брак приміщень пункти “Заготзерна” видавали колгоспам квитанції за начебто зданий хліб, натомість отримуючи від них охоронні розписки, згідно з якими колгоспи брали зобов'язання здавати його найближчим часом на першу вимогу, але насправді здачі інколи розтягувались до середини наступного року⁵⁹.

Тотальний контроль призвів до істотних побічних витрат при хлібозаготівельних кампаніях. Несподіваним у цьому відношенні виглядає кошторис витрат на подачу щоденних звітів (телеграм) про стан хлібозаготівель в Україні. У 1950 р. він планувався з огляду на попередні роки у розмірі 736 760 крб⁶⁰.

Наступного 1951 р. план хлібозаготівлі, встановлений на рівні 41 430 тис. пудів для Чернігівської та 24 210 тис. пудів для Сумської областей, було виконано, відповідно на 100,9 та 101%⁶¹. Загалом план по УРСР було виконано на 101,3%. Але знову ж таки, незважаючи на загальне виконання плану, по одній лише Чернігівській області 7 районів не виконали плану хлібозаготівель⁶².

У Сумській області на той же час нараховувалось 117 відсталих колгоспів, або 17,9% від їх загальної кількості, які постійно не могли виконати плани хлібоздачі. Показники результатів виробничої діяльності відсталих колгоспів за 1951 р. характеризувалися низькою врожайністю, низькою оплатою праці та великою кредиторською заборгованістю. З матеріалів перевірки їхньої діяльності було зроблено висновки, що головними причинами відставання цих колгоспів були зокрай слабе керівництво, погана організація праці, незадовільна робота МТС, невиконання комплексу агрозаходів, низька культура землеробства⁶³. Проведені протягом 1952 р. заходи не дали результатів, бо в 1953 р. Сумський обком партії визначив вже 123 відстаючі колгоспи. Після вересневого пленуму ЦК до них було направлено 83 чоловіки новими головами колгоспів, головним чином спеціалістів сільського господарства з вищою та середньою освітою.

Низька якість агротехніки не дозволяла швидко збирати врожай. У свою чергу, скошення, снопування, скиртування, перевезення на токи значно збільшували час польових робіт. До того ж втрати зерна озимої пшениці “Українка” при комбайновому збиранні навіть у дощовий рік становили на 15 день збирання 1,92 ц з га, або 10%, а на 35-ий аж 5,15 ц, або 28%⁶⁴. Посушливого літа втрати зерна значно зростали. Основна маса втрат зерна припадала на незрізані та загублені колоски, які потім підбирались кінними граблями. Недоліки в роботі комбайнів розтягували час збирання врожаю, викликали вимоги колгоспів зменшити площу комбайнового збирання. “Особливо це бажання було поширене у лісостепових та поліських районах, де порівняно з південними областями вища щільність худоби, більша потреба в грубих кормах та менша землезабезпеченість”. Колгоспники в таких районах вважали, що можуть зібрати хліб на значній території без комбайнів

не тільки тому, що за їхню роботу треба було платити державі високу натуроплату, а й через те, що самі могли зібрати врожай швидше, без втрат, зберігши при цьому солому і половину, необхідні для господарських потреб.

Станом на 1 січня 1954 р. колгоспи УРСР виконали державний план заготівель хліба з врожаю 1953 р. на 101,6%. Додатково їх змусили здати понад план 6 962 тис. пудів. За виконанні роботи МТС вручили колгоспам рахунки на 341 235 тис. пудів, що перевищувало державний план по натуроплаті на 66 235 тис. пудів.

Засипані фуражні фонди у цілому по республіці становили всього лише 28,4% необхідного обсягу, а в Сумській області – 8%, Чернігівській – 11,8%, Полтавській – 15,5%. Через це багато колгоспів республіки, виконавши план обов'язкових поставок зерна і повернення позик, не мали можливості повністю здати хліб по вручених рахунках МТС, а подальша здача зерна за цими рахунками тягнула за собою зменшення і до того обмежених фуражних фондів⁶⁵. Варто зазначити, що натуроплата робіт МТС поряд з обов'язковими поставками до державних фондів була головним інструментом вилучення зерна з колгоспів. Так, у структурі використання врожаїв у колгоспах Чернігівської та Сумської областей, натуроплата робіт МТС становила близько 65%, обов'язкові поставки – близько 32%, повернення позик – до 1%. Решта припадала на збори, натуральні утримання за автомобільну доставку з глибинних пунктів тощо⁶⁶. Разом з тим зазначимо, що колгоспи весь час намагаються протидіяти монополії МТС, через яку страждала якість польових робіт. Це протистояння навіть знаходило своє відображення на сторінках районної преси, де неодноразово заявлялось, що “МТС погано обслуговують колгоспи і не виконують договорів, укладених з ними”, а також наголошувалось на необхідності “встановлювати розмір оплати робіт залежно від урожаїв та строків виконання робіт”⁶⁷.

Врожай зернових культур 1953 р. в Україні був значно нижчим, ніж у попередньому році, тому більшість колгоспів видавала зерна по трудовнях на 40-45 % менше, ніж в 1952 р. Той рік по хлібозаготівлях був одним з найвдаліших у досліджуваний період. Тоді було заготовлено 580,4 млн. пудів зерна, що становило 106,5 % до плану. Лише у 1948 р. було зібрано таку саму кількість зерна, але тоді був дещо нижчий план і, відповідно, показник його виконання становив 107,1%⁶⁸.

Аналіз результатів хлібозаготівельних кампаній з 1943 по 1953 рр. показує, що передвоєнні обсяги збору хліба в Україні за всіма джерелами надходжень, тобто від колгоспів, колгоспних та одноосібних селян, були досягнуті у 1948 р. Найвищі показники у досліджуваний час припадають на кінець п'ятирічки – 1950 р. Так, у Сумській області було зібрано 25,2 млн. пудів, у Чернігівській – 20 млн. пудів⁶⁹.

У наступні роки почалося зниження результатів хлібозаготівель, і на 1953 р. хліба було зібрано менше, ніж в 1940 р. – 12 мл. пудів у Чернігівській та 17,2 млн. пудів у Сумській. Це свідчило про гостру кризу сільського господарства.

Аналогічні коливання спостерігаємо і у показниках врожайності зернових культур, хоча тут вони дещо різняться між областями Північного Лівобережжя. Можна відзначити загальну тенденцію зростання врожайності до 1950 р. і поступове спадання до 1953 р., показники якого були навіть нижчими за дані 1940 р. 1950 р. по врожайності. Особливо не вирізнявся і навіть поступався 1940 р. по Сумській області, але був дещо вищим у Чернігівській. На 1953 р. врожайність зернових у північних областях становила 11-13 ц з га⁷⁰.

Між тим, плани заготівель зерна у зазначений період постійно збільшувалися, що було виявом політики держави здійснювати відбудовчу кампанію коштом села. Як уже згадувалось, принципи організації та проведення хлібозаготівель не передбачали можливості кореляції планів при врахуванні цілком об'єктивних факторів, що впливали на врожайність сільгосппродукції. Варто відзначити у досліджуваному періоді 1944 р., коли мало місце значне збільшення здачі зерна державі. Того року план було виконано на 116%, чого не вдалося досягти навіть у 1950 р. – 100,8%, хоча тоді і мали найвищий показник за всі роки першої повоєнної п'ятирічки, а отже, показового як з економічної, так і політичної точок зору.

Якщо у 1944 р. було здано з 1 га 205 кг зерна, то у 1945 р. уже 217 кг, але при цьому збільшений на третину план було виконано лише на 91%. Планові завдання хлібоздачі постійно піднімалися. Довоєнні площі посівів було відновлено на 1948 р. На кінець п'ятирічки здача з 1 га посіву становила 343 кг проти 271 у 1948 р., тобто різниця становила 72 кг⁷¹.

Подібні тенденції спостерігаємо і в заготівлях м'яса. Починаючи від 1944 р. відбувалось невинне зростання планових завдань. Повністю виконано план було лише у 1944 р. (на 108,1%) та 1949 р. (на 101%). В інші роки виконання плану коливалось у межах 81,4 – 90,9%. Левову частку в структурі джерел надходжень м'яса складала селянські господарства. У 1944 р. частка колгоспів у цьому виді поставок становила лише 6,7%. За п'ять років вона хоч і зросла, але на 1950 р. сягала тільки 41,2%. Отже, селянські господарства в цьому відношенні не лише відігравали роль підсобних для людей, а й були головними постачальниками для держави. Особливо важкими для розвитку були 1946–47 рр. та 1948 р., зважаючи на постголодний час і необхідність поруч із м'ясопоставкою знову комплектувати значно збіднілі колгоспні ферми. У 1950 р. потреба виконання планів завершального року п'ятирічки практично вимітала худобу з селянських хлівів⁷².

Загалом контракція була одним із масових заходів, що активно реалізовувався владою відразу після визволення і до завершення першої повоєнної п'ятирічки. Вона передбачала вилучення продуктивної худоби з індивідуального сектора для комплектування колгоспних тваринницьких дільниць.

Чернігівщина була однією з областей, що найбільше постраждали від війни. Але плани для неї ні в чому не поступались іншим регіонам. Так, на сесії Тупичівської райради у Чернігівській області було прямо заявлено, що «...контракція і зняття молодняка в колгоспників є основним джерелом поповнення колгоспних ферм»⁷³. Внаслідок подібних заходів кількість великої рогатої худоби на фермах району досягла 2 799 голів, або 70,6% довоєнного рівня, свиней – 558, або 19%, овець – 289, голів, або 55%⁷⁴.

Згідно з довідками про стан сільського господарства в районах, визволених від німців, до окупації всі господарства Сумської та Чернігівської областей мали по 3 тваринницькі ферми, а більшість колгоспів і птахоферму. За час німецької окупації всі тваринницькі ферми були ліквідовані. В одній з довідок про стан сільського господарства зазначалось, що «у колгоспників Сумської області є 40 тис. молодняка, з якого 80% “вповне” можна законтрактувати для відновлення тваринницьких ферм колгоспів»⁷⁵. У колгоспах Чернігівської області також майже не залишилося продуктивного тваринництва. Поголів'я робочих коней і волів становило лише третину довоєнного. В області залишилась невелика кількість свиней і овець. Порівняно кращій стан був з великою рогатою худобою – на кожних 100 дворів колгоспників припадало приблизно 60 корів⁷⁶. Зведені дані про виконання планів примусової контракції молодняка вже на 15.11.1943 р. свідчать про значне зменшення поголів'я худоби в селянських господарствах⁷⁷.

До кінця 1943 р. ряд планових показників було змінено. До 60 тис. голів зменшився план у Чернігівській області по контракції телят та до 10, 5 тис. ягнят. Зменшення по групі великої рогатої худоби дало змогу виконати план на 106,7%. І вона була єдиною, по якій план було виконано. По ягнятах план виконали наполовину – 44,8%, по поросятах ще менше – 24%⁷⁸. У Сумській області жоден із планових показників не був досягнутий. На 85,7% було виконано план по телятах, на 13% – по поросятах, на 19% – по ягнятах⁷⁹. Але фактичні показники виконання (тобто наявності худоби на фермах), особливо по молодняку великої рогатої худоби, суттєво відрізнялися від показників, поданих у звіті, оскільки, наприклад, у Чернігівській області на ферми було поставлено лише 1 324 голови⁸⁰. Взагалі по УРСР у порядку контракції на тваринницькі ферми було «передано» 2 млн. голів продуктивної худоби⁸¹.

Але навіть такі радикальні заходи мало змінили ситуацію в колгоспному тваринництві. Щорічні звіти про стан сільського господарства рясніють вказівками

про 100% відновлення кількості тваринницьких ферм у колгоспах⁸². Що ж до реального стану, то, наприклад, у Ріпкинському районі Чернігівської області із 49 колгоспів 27 мали дрібні молочнотоварні ферми з поголів'ям від 1 до 5 корів, бо більше у селян забирати не було чого⁸³. Як наслідок, на початок 1946 р. 43% колгоспників не мали корів, а 20% взагалі ніякої худоби⁸⁴.

Не могла кардинально поліпшити ситуацію у колгоспному тваринництві і передача колгоспам України продуктивної худоби з інших республік Радянського Союзу. Відповідно до постанови РНК СРСР від 3 квітня 1944 р. №353 колгоспам УРСР було повернуто таку кількість евакуйованої худоби: великої рогатої – 30 150, овець та кіз – 37 196, коней – 4 656⁸⁵. Протягом 1944 – 1947 рр. колгоспи Чернігівщини отримали 7,8 тис. голів великої рогатої худоби і 28 тис. овець⁸⁶. Для Сумської області з Саратовської області РСФСР було надіслано 1 тис. голів свиней та 2 тис. овець з Ульяновської області⁸⁷. Щоб зрозуміти, який це мізер, досить порівняти ці числа з кількістю вивезеної з України до Німеччини худоби: велика рогата – 7,8 млн., коні – 3,3 млн., свині – 9,3 млн., вівці – 7,3 млн⁸⁸.

Та й зібраний з великими труднощами худобі колгоспи не могли дати ради. Про жахливе безладдя у колгоспному тваринництві писав у листі до сина в армію житель с.Куринь Бахмацького району В.Ф.Лиман⁸⁹. Різкої критики зазнало керівництво Щорського району Чернігівської області, де в ряді колгоспів формально підійшли до розміщення тваринницьких ферм без урахування наявності приміщень, забезпеченості водою, що в кінцевому результаті призвело до втрати частини зібраної худоби⁹⁰.

Через хронічну нестачу маточного поголів'я у самих колгоспників не були виконані плани контракції 1944 та 1945 рр. – відповідно 50 та 60 тис.⁹¹ У 1945 р. 420 колгоспів Чернігівщини не мали свиноферм, а державний план розвитку тваринництва було виконано тільки на 33%⁹². Наступний 1946 р. з огляду на посуху, хлібозаготівлі та голод також негативно позначився на розвитку тваринництва. “У багатьох колгоспах у 1946 р. сталось значне падіння худоби, вимушене різання внаслідок поганого догляду, годування, знеосібки в утримуванні худоби”⁹³. Так, лише за чотири місяці в колгоспах Чернігівського району загинуло 123 коней, 153 голови великої рогатої худоби, 59 свиней, 130 овець⁹⁴. Прокуратурою району був порушений ряд кримінальних справ за фактами дорізання худоби через відсутність кормів⁹⁵.

Для поповнення тваринницьких ферм колгоспів Чернігівщини поголів'ям великої рогатої худоби у 1947 р. було законтраковано 57 958 голів телят проти плану 80 тис. При цьому колгоспи ряду районів, зважаючи на відсутність поголів'я у селян, теж не мали тваринницьких ферм. Так, у Добрянському районі ферм не було у 8 колгоспах, Ріпкинському – у 12, Новобасанському – у 3-ох. Також на той час в області було 57 413 безкорівних селянських дворів, з них 39 735 взагалі без будь-якої худоби⁹⁶.

Варто зазначити, що загальне поголів'я великої рогатої худоби за 1947 р. скоротилось на 23773 голови, з них на 18344 - за рахунок здачі в м'ясопоставку, вимушеного забою - на 7866 та падіння - на 3313 голів. Поганий догляд за контрактованою худобою зазнавав справедливої критики в місцевій пресі⁹⁷. У багатьох колгоспах законтракований молодняк навіть у 1949 р. часто залишався в селянських хлівах. Голови колгоспів пояснювали це нестачею приміщень для утримання худоби⁹⁸.

Навіть на кінець п'ятирічки виконання плану розвитку тваринництва по районах Чернігівської області ледь сягало 70%. Наприклад, по Ріпкинському – 70,8%, Городнянському – 67%, М.-Коцюбинському – 57,7%, Грем'яцькому – 70,9%⁹⁹.

На жовтневому пленумі ЦК КП(б)У 1953 р. наголошувалось на недостатній матеріальній зацікавленості селян у розвитку тваринництва. Більшість колгоспів значну частину продукції здавала державі в рахунок обов'язкових поставок. Поряд з тим заготівельні ціни на продукти тваринництва були низькими і не створювали

необхідної зацікавленості серед індивідуальних виробників. У доповіді секретар ЦК О.Кириченко відзначив, що “рівень виробництва сільськогосподарських продуктів ще не задовольняє вповні зростаючих потреб населення у продуктах харчування, а легку і харчову промисловості у сировині. У країні створилась явна невідповідність між темпами зростання великої соціалістичної індустрії, міського населення, матеріального стану трудящих, з одного боку, і сучасного рівня сільськогосподарського виробництва”¹⁰⁰. Темпи розвитку сільського господарства значно відставали від темпів розвитку промисловості. Якщо з 1940 по 1953 рр. продукція промисловості зростає у 2,3 рази, то валова продукція сільського господарства за цей час зростає лише на 10%. Відставання у тваринництві взагалі набуло затяжного характеру. Великим недоліком у розвитку сільського господарства було серйозне відставання у виробництві картоплі та овочів. Пленум постановив змінити структуру посівних площ для якіснішого їх використання, покращити агротехніку виробництва, покінчити з практикою ущемлення інтересів колгоспників щодо індивідуальних господарств та худоби, яка перебувала в особистій власності як “важливої умови підвищенні матеріального добробуту селянства і збільшення заготівель продуктів”¹⁰¹.

Аналіз соціально-економічних процесів, що відбувалися в українському селі Північного Лівобережжя у повоєнний час, дає підставу стверджувати, що влада спрямувала максимум зусиль для відновлення тотального економічного контролю над сільськогосподарським виробництвом. Комплекс державних заходів торкався як виробничих структур – колгоспів, так і індивідуального господарювання на присадибних ділянках. Одним із головних завдань відбудови колгоспів було якнайшвидше відновлення довоєнних посівних площ. Така настанова була важливою не тільки з точки зору збільшення продукції рільництва, а й через особливості радянського податкового законодавства. Обсяг податкових нарахувань прямо залежав від кількості землі, що перебувала в обробітку колгоспів. Система натурального оподаткування, що базувалась на твердих погектарних ставках, не стимулювала колгоспи до розширення посівних площ. Факти свідчать про значне завищення погектарних ставок, бо їх розрахунок проводився, виходячи з теоретичних, а не реальних показників врожайності. Крім того, з присадибних ділянок колгоспникам до виконання пред’являлись нарахування, вищі від колгоспних на 10%, а для одноосібників вищі на 30%. Ця система значно погіршувала економічне становище як колгоспів, так й індивідуальних господарств, заважала зростанню їхньої продуктивності. Вона була вкрай не вигідною для сільськогосподарських виробників, бо зовсім не враховувала об’єктивних коливань врожайності через погодні умови, якість насінневого матеріалу, різноманітні агрономічні чинники.

Важливу роль у системі вилучення сільськогосподарської продукції у колгоспів відігравали державні МТС. Натуроплата робіт МТС була однією із головних статей видатків колгоспів і підірвала їхнє економічне становище.

Не кращою була ситуація і з іншим напрямком сільськогосподарського виробництва – тваринництвом. Зруйновані під час війни тваринницькі ділянки колгоспів відновлювались спочатку виключно за рахунок індивідуальних селянських господарств. Вилучення молодняка худоби та птиці у селян, контракція були головним джерелом поповнення колгоспних ферм. Відповідно селяни були позбавлені можливості підвищувати продуктивність власних господарств.

Існуючий порядок натурального оподаткування особистих господарств колгоспників так само враховував теоретичні доходи від кожної посіяної на ділянці культури, від кожного виду худоби та інших напрямків господарювання і тим самим суттєво затримував його розвиток. Надвисокі ставки податку призвели поряд зі зменшенням поголів’я худоби в особистому користуванні колгоспників і посівів ряду культур до значного ненадходження податків до бюджету і виникнення великих сум недоїмок.

Можна стверджувати про незацікавленість колгоспів і селян у розвитку різних галузей с/г виробництва та збільшенні їхньої прибутковості. Їх відставання пояснюється насамперед відсутністю матеріального стимулювання з боку держави. Політика цін і примусових заготівель с/г продукції була головним засобом викачування коштів із села. Постійне зростання цін на промислові товари та штучна стабільність занижених державою цін на сільськогосподарську продукцію негативно впливали на матеріальний стан і колгоспів, і селянських господарств. У цих умовах прогрес у розвитку як перших, так і других був практично відсутній, а тотальна заготівельна кампанія та складні кліматичні умови у 1946 р. прирекли українське селянство на новий голод.

Відсутність ринкових механізмів регулювання ціни та обсягів вироблення продукції зводили нанівець прагнення селян до заможного життя. Крім того, майже повна натуралізація відносин селян з колгоспами та державою додатково стояла на заваді добробуту селян.

Джерела та література:

1. Історія селянства Української РСР: У 2-х т.— К., 1967; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 – 1967: у 2-х т.— К., 1967; Советское крестьянство: Краткий очерк истории.— М.,1973; Советская деревня в первые послевоенные годы.— М., 1978; Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 Кн.— Т.8.— Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки).— Київ, 1979.
2. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 Кн.— Т.8.— Кн.1— К., 1979, Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область.— К.,1972.— С. 75; Історія міст і сіл УРСР: Сумська область.— К.,1973.— С. 76.
3. Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1969. — М., 1970. — С.341.
4. Юрчук В. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства в 1945 – 1950 рр. — К.,1965. — С.105.
5. Марьяхин Г. Платежи кооперативных организаций и колхозов в госбюджет. — М.,1960; Його ж. Очерки истории налогов с населения в СССР. — М.,1964.
6. Історія України: нове бачення: у 2-х т.— К., 1996— Т.2.; В.К.Баран, В.М.Даниленко. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) — К., 1999.
7. Історія України: нове бачення...— С.332.
8. Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали. — Київ – Нью-Йорк, 1996, Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали.— Київ – Нью-Йорк, 1998, Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу.— 2-е вид., допов.— Київ – Нью-Йорк, 2000.
9. Веселова О. Україна під ідеологічним пресингом сталінщини (1945 – 1953) // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Київ-Луцьк,1993. — С.295.
10. Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР от 7 апреля 1940 г. “Изменения в политике заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов” // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— В 5 Т.— М.,1968.— Т.2.— С.745.
11. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО).— Ф.Р-76.— Оп.2. — Спр.4. — Арк.9.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.663.— Арк. 107.
13. Державний архів Сумської області (далі ДАСО).— Ф.Р-2196.— Оп.2. — Спр.2. — Арк.31.
14. Колгоспна праця.—1944.— 8 вересня.— № 17.
15. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.42.— Арк. 6
16. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.747.— Арк. 6.
17. Там само.— Арк. 2.
18. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.663.— Арк. 107.
19. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1333.— Арк. 248.
20. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.2253.— Арк. 3.
21. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.663.— Арк. 107.
22. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1342.— Арк. 17.
23. ДАСО. — Ф.Р-2196. — Оп.6. — Спр.12. — Арк.11.
24. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1332.— Арк. 47.
25. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1338.— Арк. 42.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).— Ф.Р-2.— Оп.7.— Спр.1353.— Арк. 42.
27. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1338.— Арк. 89.
28. История колхозного права. Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917-

- 1958г.г. — В 2 т. — М.,1958. — Т.2. — С.262.
29. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1510.— Арк. 2.
  30. Там само.—С.278.
  31. Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1969. — М., 1970. — С.341.
  32. Кожукало І.П. 1946 — 1947: Невідомий голод // Маршрутами історії.— К.,1990.— С.260.
  33. Історія Української РСР. — У 8 — Т. — 10 Кн. — Т.8. — Кн.1. — К.,1979. — С.55.
  34. Король В. Історія України. — К.,1995. — С.181.
  35. Юрчук В. Боротьба Компартії України... — С.99.
  36. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.2206.— Арк. 21.
  37. ДАЧО. — Ф.Р-526. — Оп.6. — Спр.106. — Арк.86.
  38. Там само. — С.96.
  39. Запис інтерв'ю із Євдокією Пилипівною Сапон, мешканкою с.Сапонова Гута Остерського району Чернігівської області 16 березня 1999 р.
  40. Зима В.Ф. «Второе раскулачивание» (Аграрная политика конца 40-х — начала 50-х годов) // Отечественная история. — 1994. — №3. — С.122.
  41. ДАЧО. — Ф.Р-526. — Оп.6. — Спр.104. — Арк.12.
  42. Там само.
  43. ДАЧО. — Ф.Р-2634. — Оп.7. — Спр.14. — Арк.37.
  44. Запис інтерв'ю з Валентиною Іванівною Індучною, жителькою с. Дібрівного Городнянського району Чернігівської області 8 липня 1999 р.
  45. ДАЧО. — Ф.Р-5036. — Оп.4. — Спр.61. — Арк.47.
  46. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущёва // Вопросы истории. — 1991. — №11. — С.37.
  47. Правда Прилуччини.— 1946.— №103.— 25 серпня, №122.— 9 жовтня.
  48. ДАСО. — Ф.Р-2196. — Оп.2. — Спр.21. — Арк.59.
  49. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.3535.— Арк. 18.
  50. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.3524.— Арк. 196.
  51. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.2277.— Арк. 7.
  52. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.352.— Арк. 87.
  53. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.3524.— Арк. 195.
  54. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5085.— Арк. 91.
  55. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.4776.— Арк. 71.
  56. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.5701.— Арк. 84.
  57. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.352.— Арк. 114 - 115.
  58. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.836.— Арк. 17 - 33.
  59. Там само.— Арк. 195.
  60. Там само.— Арк. 242.
  61. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.1681.— Арк. 20.
  62. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2036.— Арк. 127.
  63. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2040.— Арк. 31.
  64. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1312.— Арк. 8.
  65. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.3566.— Арк. 1.
  66. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.3850.— Арк. 60.
  67. Радянська Коропщина.— 1947.— 13 квітня.— №32 (286), Радянська Коропщина.— 1947.— 29 травня.— №45 (299).
  68. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2778.— Арк. 225.
  69. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2779.— Арк. 92.
  70. Там само.— Арк. 56.
  71. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2036.— Арк. 130 - 133.
  72. Там само.— Арк. 134.
  73. ДАЧО.- Ф.Р-84.-Оп.8.-Спр.15.-Арк.2.
  74. Там само.
  75. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.42.— Арк. 4.
  76. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.747.— Арк. 3.
  77. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.660.— Арк. 210.
  78. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.253.— Арк. 1.
  79. Там само.— Арк. 1.
  80. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.669.— Арк. 131.
  81. Юрчук В.Боротьба Компартії України...— С.105.
  82. ДАЧО. — Ф.Р-84.— Оп.8.— Спр.15. — Арк.2.
  83. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. Т.2. — К.: Політвидав України, 1977. — С.286.
  84. Кожукало І.П. 1946 — 1947: Невідомий голод // Маршрутами історії.— К.,1990.— С.262.
  85. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.253.— Арк. 7.
  86. Історія міст і сіл УРСР (Чернігівська область)... — С.75.
  87. ЦДАВО України.— Ф.Р-2.— Оп.7.— Спр.730.— Арк. 94.

88. Українська радянська енциклопедія. – Т.17. – К.,1965.-С.331.
89. ДАЧО. – Ф.Р-69. – Оп.15. – Спр.2. – Арк.72.
90. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.24.– Спр.846.– Арк. 5.
91. ЦДАВОУ.– Ф.Р-337.– Оп. 21.– Спр.93.– Арк. 1.
92. ДАЧО. – Ф.Р-800. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.18.
93. ДАЧО. – Ф.Р-84. – Оп.8. – Спр.15. – Арк.2.
94. ДАЧО. – Ф.Р-69. – Оп.15. – Спр.13. – Арк.25.
95. Там само. – Арк. 27.
96. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп. 23.– Спр.4788.– Арк. 146.
97. Шлях колгоспника.– 1946.– 17 квітня.– № 28 (158), Жизнь колхозника.– 1948.– 16 травня.– № 40 (425).
98. Соціалістичний шлях.– 1949.– 11 серпня.– № 64 (561).
99. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.24.– Спр.821.– Арк. 247.
100. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.1.– Спр.1162.– Арк. 3.
101. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.1.– Спр.1166.– Арк. 16.
-

Наталія Мельничук

●

РОЗГОРТАННЯ «ПЕРШОЗЛОЧИНУ» ЯК АРХЕТИПУ У ФІЛОСОФУВАННІ М.ГОГОЛЯ

Резюме: У статті піднімається проблематика змістового наповнення категорій злочин та покарання на тлі розгортання «першозлочину» як архетипу у філософуванні М.Гоголя.

Ключові слова: архетип, злочин, покарання, категорія, М.Гоголь, природне право.

При порівнянні сучасних досліджень, в яких «злочин» та «покарання» розглядаються у кримінально-правовій парадигмальній площині, з тими, де вони вивчаються в параметрах інших наук, незрозумілим залишається – чи існують певні «пересікання», точки дотику, спільні «вузли» тощо. Адже у той час, як представники різних галузей права, звертаючись до термінів «злочин» та «покарання», оперують ними, як такими, що позначають відповідні ключові поняття кримінального права, зміст котрих розкривається у Кримінальному кодексі, то у просторі поза межами позитивного права поняття «злочин» та «покарання» переважно фігурують як такі, що не «прив'язані» ані до Кримінального кодексу, ані до теоретичних визначень, сформульованих у координатах вчення про злочин як розділу науки кримінального права. В такий спосіб «злочин» та «покарання» перебувають водночас у полі зацікавлення не лише кримінального права, а й філософії, соціології, культурології, політології, етики, психології, етнології, науки церковного права, літературознавства тощо.

На цьому тлі особливою актуальності набуває дослідження архетипів як образів колективного несвідомого, котрі здатні об'єктивуватися не лише у міфах та священних писаннях, а й у літературних творах.

У науковій літературі архетипи були, головним чином, предметом розгляду психологів, філософів, етнологів, культурологів, істориків, політологів. Зокрема, К.Юнг досліджував архетипи в контексті суспільного несвідомого; М.Еліаде вивчав небесні архетипи територій, храмів, міст, «світської» діяльності, ритуалів; С. Кримський розглядав символіко-тематичний ряд архетипів «земля-небо», «дім-поле-храм» й виявляв спорідненість національних архетипів та універсалій світової культури. В контексті символічної культурології права архетипної площини торкався В. Бачинін. Досліджувалися також архетипи життєустрою (В.Довбня, В.Шевченко), соціального життя і політики (О.Донченко, Ю.Романенко), в тому

числі й на тлі взаємозв'язаності просторово-часових характеристик буття і культурної політики держави (В.Малімон) тощо. Однак ще не досліджувалося розгортання «першозлочину» як архетипу у філософуванні письменників, зокрема й М. Гоголя. Отож, піднімаючи проблематику розгортання «першозлочину» як архетипу в культурологічному просторі, маємо на меті виявити особливості об'єктивації вказаного архетипу у творчості М.Гоголя.

Зважаючи на специфіку предмета дослідження, в методологічному розумінні вдаємося до герменевтики, маючи насамперед на увазі онтологічне завдання останньої, що полягає в поясненні відношення між текстом та інтерпретатором, минулим і теперішнім, теперішнім і майбутнім.

Апелюючи до герменевтичних джерел, передусім звернемося до творів св. Августина – філософа, котрий справив чи не найбільший вплив на формування парадигми трактування «першозлочину» у культурологічному просторі. На думку св. Августина, зловживання свободою волі призвело Адама до непослуху, а оскільки в момент падіння Адама «всі були у ньому одному» (тобто люди ще не мали окремого буття, а тамувались у природі сім'я, від якого їм належало піти), то зіссуття цієї природи позначилося на властивостях кожної окремої людини. У зв'язку з цим нахил до зловживання свободою волі охопив усіх нащадків Адама, що й зумовило появу злочинів, безпосередньою причиною яких ставали жадоба помсти, намір мати надмірну користь, бажання заподіяти шкоду іншому тощо [1, с. 570; 2, с. 29 - 31, 41 - 42].

Августинові міркування схиляють до потрактування вчинку Адама як першозлочину – у тому розумінні, що цей вчинок, ставши порушенням Божої заборони, дав початок людським злочинам. Оскільки Адам виступає як втілення спільної людської природи, то його вчинок постає як небезпечний (за родовим каналом) для усіх людей, причому не лише через те, що заклав у людську природу нахил до зловживання свободою волі, а й у зв'язку з тим, що призвів до появи смерті та інших злочинів. Отже, якщо про вчинок Адама йдеться як про першозлочин, то з огляду на те, що цей вчинок, як уже зазначалося вище, виявився небезпечним для людей, можна стверджувати, що й у структурі першозлочину міститься така компонента, як суспільна небезпечність у розумінні небезпечності для спільноти людей.

Звернемо увагу й на те, у який спосіб св.Августин трактує злочин Каїна. Адже, на перший погляд, скоєне Каїном вбивство не становить жодної загрози для інших. Однак Августин підходить до проблеми з іншою міркою, акцентуючи, зокрема, на тому, що «град земний» потрапив у тенета диявола і уподібнився розбійницькій зграї саме через те, що був заснований братовбивцею Каїном [1, с. 55 – 56, 150]. Очевидним є те, що йдеться про наступний перебіг ситуації: Каїн вбиває свого брата Авеля. Цей вчинок переміщує Каїна в розряд злочинців. Каїн закладає «град земний». Оскільки «град земний» закладено Каїном-злочинцем, то цей «град» (в іпостасі держави) перетворюється в осередок диявола, уподібнюється розбійницькій зграї, внаслідок чого стає небезпечним як для кожної окремої людини, так і загалом для людства. Звідси злочин Каїна також виступає як першозлочин, з тією лише різницею, що задає початок злочину у параметрах світської влади. Оскільки ж цей злочин тамує ознаку суспільної небезпечності (щоправда, уже з іншим, вищенаведеним підтекстом), то й першозлочин знову ж постає таким, що містить у своїй структурі компоненту суспільної небезпечності. Отже, за родовим каналом, першозлочин насамперед постає як такий, що тамує у своїй сутності небезпеку для роду (а відтак і людського роду), а за соціальним каналом – як такий, що тамує небезпеку для соціуму. Зауважимо, що і в першому, і в другому випадках домінуючою виступає така компонента, як «суспільна небезпечність», котра в залежності від того, в якій площині розгортається, здатна набувати у своєму підтексті різних значеннєвих відтінків. Саме цей аспект і стане предметом нашого зацікавлення при розгляді твору М.Гоголя «Страшна помста».

Нагадаємо, що у творі йдеться про братовбивство: козак Петро на ґрунті

зздрості вбиває свого побратима Івана. У цій ситуації вбачаємо розгортання вищезгаданого архетипу. Вчинок Петра асоціюється із першозлочиним не лише через те, що йдеться про братовбивство, а й у зв'язку з тим, що цей переступ породив низку родових нещастя та інших злочинів. Отож простежимо, яким чином така архетипна компонента, як «суспільна небезпечність», розгортається у творі М.Гоголя.

Очевидним є те, що скоєний Петром злочин виявився небезпечним не лише для його роду. Адже попри те, що жоден з нащадків Петра не мав на землі щастя (та й зрештою рід загалом вимер), цей злочин став ще й первинним чинником загибелі чималої кількості безневинних людей. Однак у соціальних параметрах домінантою виступає навіть не смерть цих людей (від руки останнього з нащадків братовбивці, себто «чарівника»), а той кульмінаційний момент, коли «чарівник» стає зрадником батьківщини. Адже хотіли його стратити «не за чародійство і не за богопротивні вчинки», а «за потайну зраду, за змови з ворогами православної руської землі продати католикам український народ і попалити християнські церкви...» [3, с.87]. Властиво, загибель дочки (яка йому допомогла втекти з ув'язнення) та найдорожчих для неї людей показала, що той, хто пожаліє зрадника, сам постраждає від його руки.

Таким чином, у «Страшній помсті» розгортання першозлочину, як архетипу, відбувається зі збереженням такої його домінуючої компоненти, як суспільна небезпечність. Однак розгортання самої компоненти має суттєву особливість, котра полягає у тому, що злочин, як явище, тамуючи у собі архетипну ознаку суспільної небезпечності, постає таким, що становить небезпеку не тільки для роду чи певної спільноти людей, а для української нації. Тобто логічний акцент при трактуванні суспільної небезпечності зміщується в національно-державницьку площину та набуває патріотичного звучання.

У цьому контексті звернемо увагу й на трактування письменником такого поняття, як «покарання». Нагадаємо, попри те, що батько Катерини (себто «чарівник») відбуває покарання за власні злочини (щоправда, й вони, по суті, є наслідком злочину його пращуря Петра), на ньому як на останньому в роду (згідно з накладеним прокляттям) сконцентровується й уся сила покарання, яка належала самому Петру. Тому не дивно, що це покарання перегукується з тим покаранням, якого зазнав прототип Петра – Каїн.

У цьому моменті вбачається логічне продовження М.Гоголем напряду, закладеного давньоруською житійною літературою. Маємо на увазі «Сказання про Бориса і Гліба», у якому йдеться про вбивство (за наказом князя Святополка) братів Бориса та Гліба. Формально покарання за цей злочин полягало у тому, що Ярослав, маючи на меті помститися за «невинно убієнних» братів Бориса та Гліба, пішов проти Святополка військовим походом і переміг Окаянного. Здавалось би, справедливість восторжествувала: Святополка покарано, тепер уже безповоротно він втратив політичну владу і воєнну міць - усе те, що складало сенс його життя. Однак, окрім цього історичного факту, існує ще один надзвичайно цікавий нюанс. Як відомо з літописних джерел, після своєї невдалої битви Святополк вирушив на захід у напрямку Берестя. Нагадаємо, що він не зазнавав жодних переслідувань («не бь ни гонящааго, ни женушааго в слъд его»), однак, незважаючи на це, як сказано у «Житії...», тікав усе далі й далі («Побьгньте! Осе женуть по нас! Побьгньте! Еще женуть! Ох мнь!») [4, с. 49].

У зв'язку з цим Михайло Грушевський висловлював міркування, що Святополка охопила манія переслідування [5, с. 86]. Скоріш за все, так і було. Втім, у житійній літературі той факт, що Святополк не міг собі знайти пристановища, було потрактовано однозначно, а саме: відповідно до очікувань, пов'язаних з християнським світовідчуттям, тобто Святополкова манія переслідування розцінювалась як покарання, аналогічне тому, що його зазнав Каїн, якому Господом Богом було присуджено стати на землі «мандрівником та заволокою» (Кн.Буття, 4:11,12).

Іншими словами, відбулося витлумачення події у контексті Божого права, відповідно до морально-психологічних установок тогочасної спільноти, яка вбачала у Святополкові втілення Каїна, а тому очікувала для нього аналогічної Божої кари. Закономірно, що за таких умов суть покарання у його літописному трактуванні зводилась не до Святополкової військової поразки, а до того, що цей князь, виконавши роль братовбивці («по истинь вѣторааго Каина»), в знак Господнього покарання не міг перебувати на одному місці («не можааше тѣрпѣти на единомѣ мѣстѣ»), тобто «гоним гнѣвѣм божіемѣ», став таким самим неприкаяним, як і Каїн [4, с. 49]. З тексту «Сказання» випливає, що після скоєння злочину Святополк запанікував, втратив вольовий контроль і, будучи не в мозі позбутися постійного відчуття страху, перетворився на «вічного втікача». Зауважимо, що слід Святополка загубився (як про те сказано у житійній літературі) десь у чужих краях, що, як нам здається, є втіленням властивої європейському Середньовіччю [6, с. 78] ідеї, що, якщо слід людини втрачається, то це означає, що вона, блукаючи по землі, натрапила на вхід у пекло, а відтак й опинилася там. В українській традиції *блукання* (які ми не отожднюємо з міфологією «подорожі» чи «пошуку долі») фігурують як такі, що їм надано статусу сусідства з нижнім світом, зокрема – пеклом. У вказаному полі знаковості пекло фігурує як таке, що знаходиться начебто і далеко, але водночас і поруч, у чому прочитується натяк на те, що пеклом може стати і внутрішній світ людини. Враховуючи ці світоглядні елементи, можна припустити, що зникнення Святополка в далеких чужих краях стало уособленням того, що він потрапив не лише у містичне, а й особистісне алегоричне пекло.

Розгортання архетипу у Гоголя відбувається в аналогічній площині. Зокрема, «чарівнику», який скоїв безліч злочинів, здається, що його переслідують, прагнуть убити. Намагаючись втекти, він втрачає орієнтацію на місцевості: «Дико закричав він і заплакав, мов несамовитий, погнав коня впрост до Києва. Йому уявлялося, що все з усіх боків бігло ловити його: дерева, обступивши темним лісом, неначе живі, киваючи чорними бородами і витягаючи довгі гілляччя, силкувалися задушити його; зорі, здавалося, бігли поперед його, показуючи всім на грішника; сама дорога, ввижалось, летіла по його слідах...», «Скочивши на коня, поїхав він просто на Канів, гадаючи звідтіль через Черкаси вирушити в путь просто до татар у Крим, сам не знаючи чоґо. Їде він уже день, їде й другий, а Канева все нема. Дорога та сама – пора б уже йому давно показатись, але Канева не видно. Здаля блиснули верхи церков, але це не Канів, а Шумськ. Здивувався чарівник, бачивши, що заїхав в зовсім іншу сторону. Погнав коня назад до Києва, і через день показалося місто; але не Київ, а Галич, місто, ще дальше від Києва, ніж Шумськ, і вже недалеко від угрів. Не знаючи, що робити, повернув він коня знову назад, та чує знову, що йде в протилежну сторону і все вперед... Весь здригнувся він, коли уже близько перед ним показалися Карпатські гори і високий Криван, що накрив своє тім'я, наче шапкою, сивою хмарою. А кінь нісся все далі і вже біг він по горах...» [3, с.102-104].

У той час, як Святополка Окаянного під час втечі переносили (у зв'язку з тим, що у нього відняло ноги) на ношах (що в символічній площині давнього світогляду символізує перехід у потойбічний світ), то «чарівник», скочивши на коня, утікає верхи. Очевидним є те, що в образній системі М.Гоголя кінь (у відповідності до змістової наповненості індо-європейської системи символів та давньоукраїнської символіки) виконує функцію ритуального перевізника в потойбічний світ. Причому в даному випадку мається на увазі «бісівська» частина потойбіччя, про що свідчить те, що кінь, замість того, аби, за вазівкою «чарівника», простувати додому, повернув до нього морду і так страшно зареготав, що у того на голові найжачилося волосся.

Водночас опис М.Гоголем внутрішнього стану «чарівника» вписується у європейську традицію осмислення покарання злочинця в контексті природного права. Нагадаємо, у давній Греції злочинець вважався свого роду божевільним, що втілював у собі внаслідковане від предків прокляття [7, с.104]. Сократ

стверджував, що злочинець не може знайти собі місця, оскільки зсередини його „пожирає” звір „багатоликий і багатоглавий” [8, с. 416]. Демокріт вважав, що людина сама себе карає, перебуваючи у стані страху і самоосуджень. Марк Туллій Цицерон щодо цього писав: «Власний гріх, власний страх кожного більш за все терзає, власний злочин кожного жене, ввергаючи у безумство, власні злі помисли і нечиста совість вселяють страх – ось вони, невідлучні від беззаконників фурії, націлені на те, аби вдень і вночі карати», [9, с. 52]. Саллюстій стверджував, що, оскільки мерзенна душа злочинця не може заспокоїтися ні вдень, ні вночі, то погляд його – блукаючий, а вираз обличчя – божевільний [10, с. 12]. Марк Аврелій Антоній був переконаний, що злочинець сам себе знищує [11, с. 51]. Ця традиція була властива й пізнішому філософуванню. Так, Спіноза вважав, що той, хто скоїв злочин, „згрішив не проти іншого, а проти себе” [12, с. 297], а Ламетрі стверджував, що той, хто катує людей, насамперед катує самого себе, оскільки злочин тягне за собою покарання, яке реалізується у внутрішніх муках злочинця [13, с. 220]. Вольтер був переконаний, що злочинець насамперед наносить шкоду не постраждалому, а собі. Кант казав, що порок сам себе карає, а те зло, яке людина завдає комусь, вона завдає сама собі: „Кривдиш іншого – кривдиш себе, крадеш у нього – обкрадаєш самого себе, б'єш його – сам себе б'єш; вбиваєш його – вбиваєш самого себе” [14, с. 257]. Гегель стверджував, що злочинець, наносячи шкоду „чужому для нього”, наносить шкоду безпосередньо собі й „знімає себе самого». Звернемо увагу й на гегеліянське „перевертання поняття” – термін, який означає, що, здійснюючи вбивство, індивід вбиває собі рівного, а отже, убиває не щось чуже, а самого себе [15, с. 313; 16, с. 351]. Принагідно можна назвати й твір Федора Достоєвського „Злочин і кара”, ідея якого полягає в тому, що страждання оселяється в душі злочинця у момент скоєння злочину, чи працю Артура Шопенгауера „Світ як воля і уявлення”, в якій йдеться про терези *malum culpae* („зла провини”) і *malum poenae* („зла покарання”), де «злочин» та «покарання» виступають як одне ціле, так само, як і страждання, що поцілює водночас і жертву, і її ката. Можна навести у приклад й шопенгаурівське «самопізнання індивідуальної волі» у розумінні прагнення людини втекти від себе під натиском породжених злими діяннями страждань [17, с. 370, 383].

Гоголівський «чарівник» так само зазнає фізичних та душевних мук: «Все уявлялося йому якось невиразно: в очах шумить, в голові гуде, ніби з похмілля, і все, що є перед очима, вкривається ніби павутиною», «Не міг би жоден чоловік в світі розповісти, що діялось в душі чарівника, а якби він заглянув і побачив, що там діється, то вже не досипав би він ночей і не засміявся б ні разу. Нема такого слова на світі, яким би можна було його назвати. Його палило, пекло, йому хотілося б увесь світ витоптати конем своїм...», «Йому уявлялось, ніби хтось дужий вліз у нього і ходив всередині його і бив молотами по серцю, по жилах...» [3, с.104]. Так само, як і Святополк Окаянний, «чарівник», який майже втратив глузд, опиняється десь на кордоні з чужими землями, що асоціюється з існуючим у європейській світоглядній традиції образом злочинця, якого батьківщина з огидою витурила за свої межі як такого, що осквернив рідну землю.

Отже, осмислення М.Гоголем «покарання» (в параметрах природного права) відбувається у європейській культурологічній площині в контексті українського народного світовідчуття та світосприймання й традицій, властивих життійній літературі Київської Русі. У свою чергу специфіка архетипного розгортання «першозлочину» полягає у тому, що при трактуванні «суспільної небезпечності» відбувається зміщення акценту в національно-державницьку площину. Таким чином, злочин (як об'єктивоване поняття) постає у М.Гоголя як явище, що, за своєю суттю, становить небезпеку для нації. На цьому тлі очевидним стає існування широкого простору до осмислення характеру розгортання й інших архетипів у творах М.Гоголя.

Джерела та література:

1. Блаженный Августин. О граде Божием. Книги XIV-XXII // Блаженный Августин. Творения. - К.: Алтейя, 1998. - Т.4. - 588 с.
2. Святый Августин. Сповідь / Пер. з латин. - К.: Основи, 1999.
3. Гоголь М. Страшна помста // Гоголь М. Вибрані твори. - К.: Рад.письменник, 1946. - С.71 - 108.
4. Сказання про Бориса і Гліба // Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / Упор. О.І.Білецький. - К.: Рад. Школа, 1949. - С.42-50.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. - Львів, 1905. - Т.2. - 633 с.
6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М.: Искусство, 1972. - 318 с.
7. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Пер. с фр. /Общ. ред. Ф.Х. Кессиди, А.П. Юшкевича. - М.: Прогресс, 1988. - 224 с.
8. Платон. Горгий. // Соч.: В 3 т. - М., 1968. -Т.1. -С.257 - 365.
9. Цицерон Марк Туллий. В защиту Секста Росция Америкейца // Избр. соч./ Пер. с лат., сост. и ред. М.Гаспарова, С.Ошерова, В.Смирнова. - М.: Худож.лит., 1975. - С.35 - 76.
10. Саллюстий Гай Крисп. О заговоре Катилины // Саллюстий Гай Крисп. Сочинения /Пер. с лат.- М.: Наука, 1981. - С.5 - 39.
11. Антонин Марк Аврелий. Размышления /Пер. с лат./ Отв. ред. А.И. Доватур. - Л.: Наука, 1985. - 246 с.
12. Спиноза Б. Политический трактат // Бенедикт Спиноза. Избр. произв.: В 2 т. / Пер. с лат. - М. - Л.: Гос.изд.худ.лит.-ры, 1951. - С. 285 - 382.
13. Ламетри Ж.О. Человек-машина // Сочинения - М.: Мысль, 1976. - С.183-244.
14. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. 1797 // Соч.: В 6 т. - М.: Мысль, 1965. - Т.4. - Ч.2. - С.107 - 438.
15. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Основы философии права, або природне право і державознавство / Пер. з нім. - К.: Юніверс, 2000. - 336 с.
16. Гегель. Система нравственности // Политические произведения / Отв. ред. Керимов Д.А. - М.: Наука, 1978. - С.276 - 367.
17. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / Афоризмы житейской мудрости / Пер. с нем. - М.: Эксмо; СПб. Мидгард, 2005. - С. 553-704.

Віталій Приговоровський

ВЕДЕМО ПОШУК: “О. Д.” – ХТО Ж ВІН?

Досліджуючи мистецьку спадщину О.П.Довженка, зокрема ту, що припадає на період його роботи в харківській газеті “Вісті ВУЦВК”, автори книги “Довженко-художник” Інна Золотоверхова та Геннадій Коновалов звернули увагу на активне співробітництво видатного українського митця з редакцією атеїстичного журналу “Безвірник”, де, як і в інших виданнях, Олександр Петрович свої малюнки підписував псевдонімом Сашко [8, с.34-35].

Природно, антирелігійні малюнки в “Безвірнику” викликали неабияку зацікавленість.

Та, перегортаючи цей часопис за 1925 рік, не можна, як нам здається, обійти й статей, підписаних ініціалами “О.Д.” [2, с.4; 3, с.20; 4, с.4].

Уже перша з них “Віра гние від коріння” привертає увагу далеко не поодинокими фактами розчарування в релігії навіть слуг Божих. Серед таких автор згадує духовного рабина єврейського товариства м. Левкова В.Ш.Зисермана, диякона автокефальної церкви А.Конопницького (Базарський район) та каплана католицького костюлю Вл. Щоновіча.

Друга (“Не миттям – так катанням”) також являє собою змістовну глибоко викривальну оповідь.

Як і названа вище, ця не менш важлива стаття в “Безвірнику” відповідно проілюстрована.

Зловісні удави, заядлі прислужники світової буржуазії, щедро розсівшись на великому гіллястому дереві, поспішно наводять свої біноклі на молоду ще радянську індустрію з її першими самостійними кроками.

Під малюнком (без вказівки на авторство) карикатурист дає відповідь на подію, описану в розповіді: “Спізнився, “благочестивий старче”! Є далеко спритніші, що вже мозолі на очах понатирали, стежачи за розвитком Радянського господарства”.

У третій автор детально з'ясовує питання про походження Різдва, яке насправді не має нічого спільного з релігією.

Хто ж той, що підписувався літерами “О.Д.”?

Чи не міг під цими ініціалами виступати О.П.Довженко?

У “Словнику українських псевдонімів та криптонімів” (автор О.І.Дей) відповіді на це не знаходимо. Проти прізвища кіномитця значиться тільки один псевдонім – Сашко [6, с. 465].

“Словник...” подає, щоправда, розшифрування чотирьох однотипних криптонімів, позначуваних літерами “О.Д.” (ними користувались Осип Дакура, Олексій Дей, Олександр Дорошкевич, Дмитро Йосифович) [6, с.274]. Однак у переліку авторських публікацій, на які робляться там посилання, згаданих вище матеріалів, що їх оприлюднив “Безвірник”, не названо.

Не проливає належного світла й вивчення авторського активу журналу за той же 1925 рік. У часописі публікувались матеріали за підписами: Клавдія Гладченко, В.Ліванов, В.Рум'янець, Я.Бахмат, З.Хейфец, В.Товстоніс, М.Юрченко, І.Верін, П.А.Голяник, С.Хоменко, Олень Донченко, О.Довгаль.

Частина авторських виступів здебільшого з'являлася під псевдонімами: Антоша К-о, Погода, Нечай, Безродний, Бувалий, Невіра, Киянин, Бондар, Дописувач Карий, Незаможник Остенко, селянин Ф.Ш., Вікторія, Я.О., До, О.Д.

Можливо, останнім користувались О.Довгаль чи, скажімо, Олень Донченко. Але “Словник українських псевдонімів...” цього не підтверджує. О.Довгаль, приміром, серед авторських прізвищ взагалі не існує (є Довгаль С. – з псевдонімом Д-ль С.). Проти прізвища ж Донченко значиться тільки псевдонім Д-ко Олень [6, с.464, 465].

Отже, розгадка ініціалів “О.Д.” потребує, як бачимо, дальшого з'ясування.

Добре було б, якби ті, хто знає, відгукнулись і допомогли встановити справжнього власника названого криптоніму. Якщо ж виявиться, що цей досі невідомий криптонім належить О.П.Довженку, то статті “Віра гние від коріння”, “Не миттям – так катанням” і “Про Різдво”, безумовно, стануть цікавим внеском у вивчення журналістської діяльності кіномитця.

Між тим, деякі припущення такого здогаду варто висловити.

Довженко, як відомо, ще зі студентських літ вважався палким атеїстом, а в харківський період своєї діяльності (1923-1926) – особливо. За неточними підрахунками, темі боротьби з релігією, церквою та її слугами він присвятив близько двох десятків своїх графічних робіт, публікуючи їх переважно в газетах “Вісті” та “Селянська правда”. Ними Сашко нападав на релігію за її невідповідність науці, загальнолюдській моралі, за її реакційність, фальшивість і повну неспроможність хоча б пасивно сприяти трудящим у визволенні від будь-яких форм уярмлення. І це, напевно, давало йому законне право на користування не лише сатиричним пером і пензлем, а й друкованим словом.

По-друге. Повернувшись із закордонного відрядження (він певний час працював у Варшаві й Берліні у складі дипломатичних місій), Олександр Петрович був добре обізнаний з тамтешнім відверто ворожим, реакційним оточенням, тому цілком реально, що, як ніхто інший, міг і повинен був дати статтю “Не миттям – так катанням”, співзвучну своїм думкам.

По-третє. Не можна знімати з рахунку й такого важливого аргументу, як нагальна потреба в додатковому підзаробітку.

Згадаймо. Після повернення з Німеччини на нього чекало нове закордонне відрядження. І з цього приводу Олександр Петрович писав: “Я вже зібрався був, та не поїхав через родинні обставини...” [7, с.25].

Обставини ці відомі: тяжке захворювання дружини.

Змушений залишитися в Харкові (тодішній українській столиці), Довженко

почав працювати в центральній республіканській газеті “Вісті ВУЦВК”. “В редакції, – зауважував він, – я працював з осені 1923 року до літа 1926 року”. І додавав: “Я заробляв собі на життя ілюстраціями...”.

Але заробленого явно не вистачало. Щоб зарадити лиху, йому довелося братись за різні позаурочні замовлення: малювати емблеми, заставки, робити ескізи, кольорові обкладинки; до власних газетних ілюстрацій готувати так звані підтекстовки; включившись у діяльність літоб'єднань, писати для них рецензії; спішно перекладати титри окремих фільмів, продукувати плакатну кінорекламу і заодно порушувати в пресі наболілі образотворчі питання.

У “Безвірнику” йому належить художнє оформлення обкладинки номера першого за 1925 рік та сатиричний малюнок “Чому, свиня, плачеш?” – “Ой, бачу попа: потрібна богові моя ковбаса!”, а в номері третьому-четвертому за той же рік – одна із заставок та викривальний малюнок “Диспут”.

Видавці, як впливає з усього цього, всіляко сприяли Сашку.

“Сашкові потрібні були гроші, – констатував, згадуючи той час, Микола Бажан. – Дружині пропонувалось негайне лікування в Криму, а санаторії не були безплатні” [1, с.92]. “...Йому скрутно з грішми”, – у свою чергу засвідчував І.П.Кавалерідзе, який теж частенько надавав допомогу художнику [9].

І він, Довженко, справді тісно співпрацював тоді з багатьма виданнями.

Він, окрім того, був ще й чудовим усним оповідачем, у своїх творах широко звертався до народних переказів. Народна ж основа цих трьох статей у “Безвірнику” – безсумнівна.

У статті “Віра гние від коріня” хоч і негусто, але головним чином представлена географія колишньої Волинської губернії. В тексті подибуєм назви: м. Левків, Базарський райвиконком. Обидві, мабуть, добре були відомі Довженку, оскільки він працював у тій же губернії до і після подій 1917 року.

Останнім часом при вивченні літератури в школах багато й доречно мовиться про ключові слова. Є вони і в статтях О.Довженка. Одне з них (“полпредство”) безпосередньо торкається його дипломатичної лексики. Згадаймо: він працював у Варшаві в Українському повноважному представництві – Укрповпредстві. А в тексті розповіді “Не миттям – так катанням” маємо його російський відповідник – “полпредство”.

Друге – освіта. Це вже з лексики освітян. Перед виїздом до Варшави Довженко займав посаду секретаря Київської губнаросвіти. Брав участь у роботі організаційного комітету працівників освіти, був персонально причетний до вироблення керівних документів з питань освіти (інструкцій, розпоряджень, наказів) для повітів і волостей. Словом, дух освітянина, дух вихованця Глухівського вчительського інституту постійно пробуджувався в ньому. Він вбачав у освіті глибоку обнадійливу силу.

Не була для Довженка чужою й тема Різдва. Про це йдеться в спогадах його друзів, зокрема в книзі О.Грищенка “З берегів зачарованої Десни” [5, с.114-120]. Та й у творах самого Довженка знаходимо неодноразові різдвяні згадки: “А щоб тебе побило святе різдво (“Зачарована Десна”), “А воно ж різдво. Гості поприходять” (“Повість полум'яних літ”). І це не говорячи вже про численні різдвяні колядки та влучні на них пародії, які митець особисто знав, ретельно записував і при нагоді використовував.

Отже, наші здогадки про ще один ранній псевдонім, під котрим міг виступати О.П.Довженко, треба думати, оптимістичні.

Та для конкретнішої розмови в цьому руслі повний передрук названих вище розповідей подаємо нижче. В їх тексти жодних виправлень чи скорочень не внесено. Тодішні правописні норми збережено.

ВІРА ГНИЄ ВІД КОРИНЯ

Все менше та менше звертається людина до бога. Немає вже потреби у посередниках між небом та землею.

Попам, равинам і ксьондзам доводиться зачиняти свої крамнички – церкви, синагоги та костьоли, де вони продавали віруючим за гроші, здобуті важкою працею, – обіцянки про звільнення від гріхів та байки про загробні втіхи тих, хто на цім світі бідує.

За останній час велика кількість попів ріжних вір зріклася свого сану.

Наведу тут кілька заяв. Левківський равин В.Зисерман пише:

“Я, нижчепідписаний, був. духовний рабин єврейського т-ва м. Левкова В.Ш.Зисерман працював у галузі релігійної діяльності з 1909 р. до 1923 р. Лишив цю роботу з тієї причини, що не мав від неї жадних прибутків...”

Диякон української автокефальної церкви А.Конопницький пише до Базарського Райвиконкому:

“...працював на ґрунті релігійної діяльності (2) два роки... і залишаю цю працю як нежиттєву, надаючи жадних засобів до існування...”

Як бачите вони одверто заявляють, що нецікаво служити богові, коли мало прибутків.

Є люди, які щиро зневірилися у богові і палко закликають обдурених попами зректися віри у вигаданого бога.

Після 17 років капланства ксьондз Вл. Щоновіч зрікся свого сану та звернувся у брошюрі до суспільства, розкриваючи там попівські вигадки.

Наприкінці він каже:

...Не вірю в бога, якого створили віки.

Не вірю у Христа, утвореного християнською церквою.

Не вірю в святих та таємності, якими живе та криється костюл католицький.

Зневірився у його слугах, вченні єпископів, ксьондзів, казаннях, висвяченнях.

Не вірю у гріхи й добродійства, небо й пекло, що ними католицька віра багато віків дурила людськість.

Геть богів, що визискують людину!

Геть церкви, що штовхають суспільство на злі вчинки!

Геть таємности, які псують життя!

Геть слуг божих, що дурять віруючих!

Геть молитви, що вбивають майбутнє!

Геть святощі – притулок всяких злочинів.

На попілі та трупах цієї смердючої країни мерців, як на угноєнні – нехай зацвіте Нове Краще Життя: не молитов і праці, не хреста – а волі!”

По Україні зараз зріклося священного сану біля тисячі двохсот чоловік.

Це найкраща ознака того, що вже швидко розвіється релігійний туман, що оповивав свідомість суспільства: бо коріння, яким цупко трималася віра в суспільстві, гниє і розсипається як труха.

О.Д.

(“Безвірник”. – 1925. – № 2. – С.4)

“НЕ МИТТЯМ – ТАК КАТАННЯМ”

Зараз на Волині між людьмию ходє байка такого змісту:

“Йшов полем старець. Проходячи повз високе дерево – бачє сидять під ним три странники в білій одежі й з довгими ціпками. То був Христос з ангелами. От Христос йому й рече: “Благочестивий старче, лїзь на цього дуба та розкажи нам, що побачиш”. Той вилїз та й кричить їм звїдти: “Як глянув я в один бїк, то побачив куди тїльки око сягало – скрізь сама чорна порепана земля. Нїгде ж тобі нї травинки, нї деревини: все вигорїло. Дивлюсь у другий бїк – те ж саме, та ще й кїстяки скрізь скотячі та людські біліють”.

“Тепер слухай” – каже Христос. “Сїм раз мине лїто й не буде земля родити нї

хліба, ні трави. Навіть дерева повсихають. Бо сонце спалить всяку рослинність. Сім раз зима мине й всяка худоба, дрібна й велика, видохне з мору. І всі люди вимруть, бо не буде чого їсти й нічим буде в роті помочити. До того ж, ще й хвороби всякі душитимуть людей. Це все бог посилає на людей тому, що Радянська влада оскверняє святині, нищить віру, вчиняє погон на священників і затіює кровопролитні війни з іншими державами.

Сказавши це Христос зник, а з ним й інші два странники”.

Як бачите когось цікавить не лише відношення Радвлади до бога й його “полпредства” на радянській землі, а й зовнішня політика Радвлади.

Незабаром бог за їхнім доглядом і керуванням, мабуть, почне втручатися в діяльність Комінтерну й викриє на небі листа, якого надіслав Зінов'єв, щоб підбурити мешканців раю й пекла на революцію!

Лишаючи на другий раз розмову про те, оскільки личить “всемилостивому” усмиряти працюючих такими жорсткими поліцейськими засобами, цікаво подивитись звідки постала ініціатива цього карного походу небесних сил на Радянську Країну.

Всім відомо, що як більшо в оці світовій буржуазії наша країна. Розігналась було вона, щоб одвертою силою розтрити цю перепону, та тільки зубами клацнула, не доскочивши своєї мети. Після цього вона дійшла до висновку, що в борні з Радянською владою, звідки комуністична пошесть загрожує всесвітові – всі способи добрі. Як кажуть, мета виправдує засоби. А до того ж, у нас ще внутрішніх ворогів багато, які нетерпляче чекають, коли нарешті зникнуть ради й які з великою охотою підтримують заміри закордонних хижаків.

От вкупі вони й притягають собі до послуг бога з небесними карними загонами, щоб використати ще народну темряву й несвідомість.

Та як оборонились робітники й селяни проти попередніх спроб – так само й зараз знайдеться зброя. Це – освіта. Треба лише, щоб селянин винайденими наукою засобами скорив собі природу і використовував науковий дослід в своєму невеличкому господарстві.

Тоді релігійний туман розвіється сам собою.

О.Д.

(“Безвірник”. – 1925. – № 6-7. – С.20)

ПРО РІЗДВО

Ось, ось, Різдво.

А в нас на Україні просто кажуть:

– Святки.

Так ото з 25-го грудня по 6 січня ми й колядуємо, й ворожимо, й посипаємо, й навіть мороза гонимо.

Звичайно, про це все в святому письмі ані слова нігде немає, бо дісталися ці звичаї нам в спадщину шляхом довгої історичної передачі від наших поганців-предків.

Науково-історичні дослідження доводять нам, що свята утворені не вірою, а тим виробничо-побутовим оточенням, в якому перебуває нарід, та що більшість сучасних християнських свят виникла ще задовго до самого християнства.

Первісний хлібороб, несвідомий дикун, не мав жодних технічних засобів до борні за власне існування. Занадто важко доводилося здобувати харчі. Тому добробут його та родини полягав у обробленні рослини й вигодовуванні худоби. Все це становило його в цілковиту залежність від природних явищ. Отже, для первісного господаря найтяжчим часом була зима. Коли ще влітку він та його худоба сяк-так перебивалися з їжою, що давала незграбно оброблена нива, то зимою й цього бракувало. А коли нічим було годувати худобу – били її й живилися самі убоїною.

Слав'яне на сонячне тепло, літо чекали з великою нетерплячкою. Вони не знали від чого бувають на землі різні пори року, і тому коли в середині зими день довшає,

начебто сонце народжується – вони силкувались заблагати, змилоствити до себе народженого бога, що чудесно дарує їм світло, тепло, життя.

Тоді на честь бога-сонця вони влаштовують велике свято, що зветься “святками”. Так само звались й празники в пошану померлих предків – “святки”. Звідтоді й до наших часів збереглася ця назва.

Пізніше ж, коли завдяки техніці й досвіді помалу почали забувати хліборобське значення свята народження сонця – цьому святові почали надавати другого значення. Таким чином, поганське “свято народження сонця” перетворилось у християнське “народження Христа”.

Отак зараз ми бачимо як нова релігія пристосовується до стародавніх свят і звичаїв.

О.Д.

(“Безвірник”. – 1925. – № 11-12. – С.4)

Джерела та література:

1. Бажан М.П. Думи і спогади. – К.: Рад. письменник, 1982.
2. “Безвірник”. – 1925. – № 2.
3. Там само. – № 6-7.
4. Там само. – № 11-12.
5. Грищенко О. З берегів зачарованої Десни. – К.: Молодь, 1964.
6. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969.
7. Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. Т.1. – К.: Дніпро, 1983.
8. Золотоверхова І., Коновалов Г. Довженко-художник. – К.: Мистецтво, 1968.
9. Куценко М. Його кликав “Великий німий” // Культура і життя. – 1989. – 13 серп.

Михайло Ветох

ЄВРОПЕЙСЬКА РЕФОРМАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ЦЕРКОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Події Реформації, що призвели до зміни релігійного, соціального та політичного життя й визначили характер модернізаційних процесів середньовічної Європи, постійно привертають увагу і перебувають у полі зору дослідників. Доробок істориків різних поколінь у цій галузі неодноразово ставав предметом історіографічного аналізу [9;13;14;15;16;25].

У даній статті здійснюється спроба з'ясувати висвітлення історії Реформації в церковній історіографії XIX – початку XX ст. Інтерес до цієї теми зумовлений тим, що, по-перше, церковній історіографії був притаманний власний підхід до проблеми й оригінальне трактування подій, а по-друге, церковна історіографія Реформації не була предметом наукового аналізу й досі залишається поза увагою дослідників.

Історики церкви давали різні оцінки історії Реформації і протестантських течій, від відверто негативних до помірковано нейтральних. Попри конфесійну заангажованість проблематика їх досліджень вирізняється різноманітністю, часто спричиненою конкретно-історичними, соціально-політичними та релігійними обставинами.

Церковна історіографія Реформації у своєму розвитку пройшла декілька етапів. Перший період від початку зародження Реформації у Європі і перших її згадок серед вітчизняних богословів [10;11] до середини XVII ст., тобто до початку доби Просвітництва в Україні характеризується як цілою низкою полемічних творів проти «Лютерівської ересі» у 60-80-их рр. XVI ст., [20;27], так і доволі тривалими

проміжками часу, в яких ми не зустрічаємо жодного полемічного твору [19,3]. Судячи з направленості полемічної літератури цього періоду, саме в протестантизмі, а не в католицизмі православні теологи бачили небезпеку для своєї конфесії [13,31].

Наступний етап розвитку церковної вітчизняної історіографії Реформації охоплює добу Просвітництва в Україні (середина XVII – XVIII ст.), для якої характерна висока активність перекладів творів лютеранських теологів. Пріоритети змінилися після підписання Брестської унії – лютеранство православними богословами вже розглядалося як потенційний союзник проти католицької церкви, але з підкресленою зверхністю православ'я над ним.

Якщо протягом XVI – XVIII століть у церковній історіографії Реформації домінувала полемічна та перекладна література, то з XIX ст. починається наступний період у розвитку церковної історіографії, коли водночас зі становленням світської академічної історіографії з-під пера істориків церкви з'являються праці з історії Реформації наукового характеру. На відміну від робіт університетських професорів, церковні історики висвітлювали комплекс конфесійних питань реформаційної епохи, акцентуючи увагу на порівняльній характеристиці церковних конфесій, виникненні протестантського віросповідання, релігійній та політичній ситуації.

Новий етап церковної історіографії починається з 80-их років XIX ст., коли активізується публіцистика взагалі і церковна зокрема. Зацікавленість історією Реформації у цей час визначалася принаймні двома чинниками: початком вивчення історії західної церкви у духовних закладах та значним посиленням впливу протестантизму у Російській імперії. В цей час історики і богослови у своїх статтях роблять наголос на засиллі іноземців (читай іновірців. – **М.Ветох**), чого не спостерігалось на початку XIX ст., коли православна церква почувала себе дуже впевнено і не зважала на запрошення менонітів і лютеран до держави. Всі ці публікації є закономірним явищем не лише релігійного, а й політичного життя і мали свої передумови – політику Олександра III, спрямовану на утвердження патріотизму у державі. Подальшим наслідком такої політики стала дискусія по так званому «німецькому питанню» у російському суспільстві в кінці XIX – початку XX ст. напередодні Першої світової війни.

Періодичні церковні видання цього періоду головну увагу звертають на тогочасний стан протестантизму. В.Півницький так пояснює необхідність особливої уваги духовної журналістики до протестантизму: «Ми живемо під покровом свого православ'я, мало знаючи про те, що діється за межами нашої церкви, в інших релігійних спільнотах... Якщо про стан католицизму ми знаємо дещо, то про стан протестантизму та його сучасні течії ви не знайдете у нас ані слова. Поміж тим воно панує у багатьох сусідніх з нами країнах і його теперішнє мало схоже на його минуле. Нам потрібно стежити за змінами у протестантизмі, щоб знати його по теперішньому вигляду, а не по тій мертвій літері, в якій залишив його Лютер чи Кальвін...» [23, с.187-188]

Починаючи з 1860 р. включно до 1865 у часописі «Труды Киевской Духовной Академии» щорічно розміщувались або короткі замітки, або ж докладні нариси і огляди про історію та сучасне становище протестантської, католицької та інших церков. Серед цієї серії статей лівову частку складають студії з історії та сучасного становища протестантизму. Значну увагу цьому питанню приділив уже вище згадуваний В.Півницький, присвятивши тогочасному стану протестантизму цілу низку статей.

Більшість з них була присвячена церковним рухам, які відбувалися у середовищі протестантів [24], та різноманітним протестантським з'їздам [21;22]. Теми протестантських з'їздів на сторінках «Трудів» торкалися й інші дослідники тогочасного стану протестантизму [7;8], давалися огляди церковного життя протестантських спільнот [4;5;6]. Надалі замість них у журналі час від часу публікувались короткі повідомлення щодо протестантизму під загальною назвою «закордонних заміток» чи «повідомлень з Заходу».

Таким чином, в «Трудах Академії» друкувалися протягом 1860-1865 рр. ґрунтовні огляди церковного життя протестантизму, а в подальші роки лише короткі повідомлення про видатні події в протестантському світі.

Потрібно зауважити, що у зазначений період більшість церковних епархій публікували у своїх періодичних виданнях статті, автори яких висвітлювали окремі аспекти Реформації або полемізували із протестантськими теологами. Проте поряд із церковною журналістикою, яка в першу чергу висвітлювала сучасний стан «реформатів», друкувалися невеликі розвідки і монографії професійних істориків церкви, присвячені історії Реформації. Однією з причин появи таких праць було те, що у 60-их – 70-их роках ХІХ століття держава (реформи Олександра ІІ: відміна колоністських привілеїв, ліквідація їх особливого управління, зміна соціального статусу) [3,67], а відповідно і церква, почали переглядати своє ставлення до колоністів та іноземних підданих, які сповідували різного роду «ересі». Але якщо за такого самого «перегляду» за часів Івана Грозного «німців» (а саме так називали лютеран у ХVІ ст. – **М.Верох**) виселяли за межі Москви у так звані «слобідки», не дозволяючи їм осідати у межах міста, то тепер головним елементом боротьби з «лютерами» стали твори православних теологів.

Так, видатний релігійний мислитель і діяч Православної церкви архієпископ Філарет (Гумілевський) у своєму «Сличенні лютеранства с православием», надрукованому у 1868 році у «Чернігівських епархіальних відомостях» уже після його смерті (архієпископ помер у 1866 р. – **М.Верох**), визначив головні розбіжності між двома конфесіями, починаючи з Реформації і закінчуючи вже його часом. Праця, вочевидь, написана ще у 40-их рр. ХІХ століття, коли Філарет (Гумілевський) проводив активну місіонерську діяльність у Прибалтиці, не втратила свого значення і через двадцять років. Знавець богословських тонкощів, Філарет (Гумілевський) дуже чітко визначив різницю між двома віровченнями, яка, на його думку, мала принципове значення для віруючих. У творі чітко зіставляються теологічні засади лютеранства і православ'я, на відміну від світських дослідників автор посилається на головні документи реформаторів (Аугсбурзьке віросповідання). Філарет (Гумілевський) дає чітку характеристику лютеранства і його доктрини, саме в цьому полягає його заслуга як богослова. У цілому цей твір вписується в коло літератури так званого «викривального богослов'я», за допомогою якого учні духовних навчальних закладів і діючі священники знайомилися з різноманітними конфесіями і віровченнями [1,5]. Лютер у архієпископа постає непослідовним реформатором [1,11], а сама Реформація, її досвід зводиться до виникнення незліченної кількості сект, які проповідують антихристиянські думки: «Відомо лише те, що немає такого нечестя, такої ересі, яких би не проповідували лютеранські доктори богослов'я; пастори з кафедр проповідують антихристиянські думки» [1,33]. А сучасний автору стан лютеранства Філарет (Гумілевський) пояснює природним наслідком початкового лютеранства, зазначаючи, що жахливе нечестя сучасного йому лютеранства вочевидь показує, що з самого початку це віровчення не було істинним християнством, оскільки воно містить в собі зерна тогочасного лютеранського антихристиянства [1,32].

Співзвучний автору щодо оцінок тогочасного стану протестантизму й інший відомий церковний історик М.Флорінський, зазначаючи, що лютеранство прагне не до об'єднання, а до руйнування, а новітні протестантські богослови прагнуть до зруйнування всього, що залишилося позитивного християнського у протестантському віровченні [29,31].

Чи є майбутнє у сучасного протестантизму? Це питання є одним з ключових для дослідників. Відповідь знаходимо у О.Докучаєва, яка зводиться до того, що одного разу зруйнувавши церковні засади, протестантизм може йти лише до подальшого руйнування церкви, тому єдино можливий і правильний вихід полягає у підлеглості його до вселенської церкви [12,54].

Якщо Філарет (Гумілевський), як і М.Флорінський, головного ворога православної віри серед різноманітних протестантських течій вбачали у лютеранстві, то в кінці XIX ст. дослідники більше звертаються до особи Жана Кальвіна та його внеску у справу реформування католицької церкви. Так І.Розов у своїх «Очерках истории церкви Римской и других христианских обществ на Западе от начала Реформации до настоящего времени», написаних відповідно до програми духовних семінарій, даючи історичну довідку про поширення протестантизму в Європі, звертається до історії кальвінізму, який поширювався у Російській імперії, головним чином з Польщі. Визначальною причиною зародження Реформації і протестантизму він вважав, як і більшість православних церковних дослідників, руйнування засад римсько-католицької церкви та її загальне обмирщення, засвоєння нею духу і характеру, притаманного світському інституту і світській державі. Процес обмирщення католицизму вчений пов'язує з тим, що її очолював римський папа, в уявленнях про якого поєднувались не стільки церковні думки як про носія церковної благодаті, скільки думки державні як про носія верховної влади. І по мірі того, як західна церква переставала бути церквою, стаючи все більше і більше монархією, вона всім своїм устроєм і сутністю все більше стає світським інститутом [27,30].

Дослідники зазначали, що Реформація Лютера не є благодатною подією для християнського світу, якою її намагаються представити протестантські богослови, навпаки, це є велике нещастя для римо-католиків [29,38], але допущене як покарання за їх гріхи [29,39]. Не можна не бачити, що вона (Реформація. – **М.Ветох**) допущена Божественним Провидінням, як настанова для Римської церкви за пагубність її зловживань [29,41]. Ця двоякість в оцінках Реформації говорить про те, що православні історики церкви, з одного боку, засуджували її, адже вона зруйнувала споконвічні засади церкви, а з іншого, ставилися до неї відносно лояльно, оскільки вона завдала удару по головному ворогу православ'я – католицизму.

Говорячи про зародження і поширення реформаторських рухів у Європі, І.Розов зазначав, що, майже паралельно з Реформацією Лютера у Німеччині, здійснювалася подібна Реформація у Швейцарії, але внаслідок певних умов тут сформувалось особливе «протестантське суспільство», відоме під ім'ям реформатського або кальвінського [27, 38]. Про широкую ерудицію автора свідчить його знайомство з оригінальними творами Лютера. Зокрема, даючи характеристику реформатору, посилається на його ж власні слова: «Мені уготовано ворочати каміння, роздирати засохлу землю, друг же мій Філіп (Філіп Меланхтон. – **М.Ветох**) спокійно сіє і поливає, наскільки Бог наділив його рясним до цього даруванням» [27,13]. Кальвін же, на думку І.Розова, був переважно реформатором морального життя, морально-практичні прагнення стояли у нього на передньому плані у всій його діяльності, вони викликали у створеній ним церкві особливі посади і заклади [27,43].

Цінність роботи І.Розова полягає у тому, що він висвітлює процес поширення Реформації у скандинавських країнах, зокрема у Швеції. Автор виділив два головні чинники, які, на його думку, сприяли проведенню Реформації у цій країні, – це політичні і майнові інтереси корони. За його словами, введення Реформації у Швеції було тісно пов'язане із заснуванням самого королівства. Дворянство не бажало віддавати свої землі задля розширення маєтків корони, а селянство не погоджувалося платити нові податки. У такому становищі королю видалося можливим відібрати величезні маєтності церкви. Найкращим засобом для цього було вчення Лютера, з введенням якого церковні помістя католиків могли б бути конфісковані [27,18]. Особливість церковної історіографії знайшла свій прояв у тому, що історики робили наголос на секуляризації церковного майна, вбачаючи в цьому одну з причин Реформації. Була навіть виведена універсальна формула швидкого поширення Реформації у Європі, яка більшою чи меншою мірою простежується у багатьох працях. Згідно з нею існувало п'ять головних причин,

які сприяли швидкому і широкому поширенню Реформації у Європі : 1) устрій Німеччини і дух свободи, який володів нею; 2) характер вчення самого Лютера; 3) нездатність опонентів Лютера протистояти новому вченню; 4) недооцінка папою, особливо на початковому етапі, безпеки з боку нового вчення; 5) тісна взаємодія держав, які прийняли Реформацію [17,4].

Слід зауважити, що праці Філарета (Гумілевського) та І.Розова поєднує одна важлива обставина: вони були видані в одному місті – у Чернігові, що поряд із перекладами творів протестантських теологів тут у другій половині XVII – XVIII ст. за часів Просвітництва говорить про те, що чернігівські історики приділяли значну увагу вивченню Реформації та протестантизму.

Намагаючись відшукати в історії Реформації певний історичний досвід, зробити з неї відповідні висновки, дослідники зверталися до історичних аналогій і порівнянь. Так, М.Флорінський відверто застерігає сучасників про небезпеку різного роду реформ, наводячи слова німецького історика Грубе про те, що досвід Реформації показав, як легко можна переступити законну межу, як швидко може перейти реформа до революції» [29,17]. О. Беляєв у своїй праці «Бури и кальвинизм. По поводу книги Ю.Виппера «Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма»» шляхом порівняння кальвініської громади у Женеві за часів Кальвіна та сучасної досліднику общини бурів республіки Трансвааль, намагався показати ключові засади, на яких трималося і тримається це вчення, спільне і відмінне у них по проходженні декількох століть. На відміну від інших православних дослідників, О.Беляєв досить таки лояльно ставився до кальвінізму з його набожністю і аскетизмом [2,9]. Потрібно зазначити, що автор значну увагу приділив критиці праці професора Ю.Виппера, багато в чому порівнюючи її з дослідженням церковного історика В.Назаревського «Иоганн Кальвин, реформатор XVI века» [18]. За словами дослідника, ці дві праці немовби доповнюють одна одну, проте у праці Ю.Виппера не зроблено жодних висновків щодо взаємин церкви і держави, в той час як В.Назаревський приділяє цьому питанню значну увагу [2,19]. Така критика є ще одним прикладом суперництва церковної та академічної історіографії.

Намагаючись порівняти кальвінізм та лютеранство, автори сходилися на одному – це були два суттєво різні віровчення. Така недооцінка спільних рис та генетичного зв'язку між двома конфесіями була викликана тим, що за основу характеристики бралася в першу чергу роль інституту церкви. Кальвініська Реформація з її величезним впливом церковної влади і пасторів на громадянське управління, на суспільні справи, на моральність жителів, з каральними мірами церковної влади за злочини проти моралі, з кращим моральним станом жителів Женеви, аніж інших великих міст [2,30], докорінно відрізнялася від варіанту Реформації Мартіна Лютера, який не співчував каральним мірам проти еретиків і не вважав їх дієвими [2,32]. Лютеранство ж було Реформацією всього німецького народу. Національна ідея могутньо володіла всім Лютером. Він звертається до *німецької нації*, говорить промови *німецьким патріотам*, хоче звільнити *люб'язних німців* від гніту римлян і вміє говорити з полум'яною пристрастю лише до *своїх співвітчизників* [18,680]. Дух же Кальвінової Реформації – відмежування від національності і намагання до пропаганди, призив до поширення кальвінізму серед багатьох країн Європи [18,682]. Така увага авторів до національного чинника в Реформації була викликана об'єктивними обставинами: об'єднання Німеччини у 1871 році, зростання національної самосвідомості та подальший вплив німецького мілітаризму у політичному житті Європи – все це наклало на них свій відбиток і змусило так чи інакше рахуватися у своїх статтях. О.Беляєв ставить риторичне запитання: чому Кальвін і кальвіністи думали і вирішували у цьому відношенні інакше, ніж Лютер? [2,32]. Ставлячись досить лояльно до кальвінізму, дослідник все ж зазначає, що деякі риси цього віровчення, наприклад, релігійна нетерпимість Кальвіна і кальвіністів, заслуговують засудження [2,32]. Завершується дослідження О.Беляєва риторичними запитаннями: чи не успадкував Кальвін, незважаючи на

відхід від Риму і на опозицію папству та католицтву, саме від середньовічного католицтва інквізиторський дух і суворий віросповідний фанатизм? Чи, можливо, джерелом релігійного фанатизму і морального ригоризму Кальвіна був особистий характер цього реформатора, людини суворою і похмурою? [2, 32]

Ще одним доказом того, що православна церква наприкінці XIX – початку XX століття лояльніше ставилася до кальвінізму, аніж до інших течій у протестантстві, є праця В.Попова «Кальвін», надрукована з благословення ректора Київської Духовної академії єпископа Феодосія у 1909 році. Чого варті лише слова автора, ледь не дифірамби, що ім'я Кальвіна належить до числа найвеличніших імен релігійних діячів XVI століття і може бути поставлено не лише в один ряд з іменами Лютера і Цвінглі, але навіть і вище їх, якщо взяти до уваги, з одного боку, цілісність і довершеність системи реформаторства, а з іншого – значну кількість послідовників реформаторського віросповідання, по своїй кількості переважаючий лютеран і цвінгліан, взятих окремо [26,12]. Такої ж думки дотримується і вже згадуваний нами В.Назаревський [18,43], на відміну від Флорінського [29,1]. Створення такого життєвого типу протестантизму – реформаторства (а саме так називає кальвінізм В.Попов), як це, без сумніву, впливає з історичного вивчення реформаційних течій XVI століття, на думку автора, зумовлено двома факторами: по-перше, пізнішим вступом Кальвіна на реформаторську стежу у порівнянні з Лютером і Цвінглі, якими вже був достатньою мірою зрошений ґрунт протестантизму, а з іншого боку – видатними, рельєфними по своїй суті даруваннями Кальвіна [26,12]. Чому дослідники виділяють з-поміж усіх течій у протестантизмі саме кальвінізм? Відповідь знаходимо у тих процесах, які відбувалися всередині самої православної церкви наприкінці XIX – початку XX ст.: назрівали ідеї реформи та оновлення церковного устрою. Намагаючись показати свою силу по відношенню до інших конфесій, православна церква зверталася до досвіду кальвінізму, запозичуючи у нього традиції сильної церковної організації та контролю за моральністю мирян.

Подаючи історичну довідку про поширення кальвінізму у Європі, В.Попов наголошує на тому, що у найчистішому і досконалому вигляді його засвоїла і прийняла Шотландія, на відміну від Англії [26,68]. У Польщі ж, погоджується автор з В.Назаревським, хоча реформаторство й прививалося швидше, ніж лютеранство, але воно не пустило тут сильних коренів. Кальвін сам почав без надії дивитися на Польщу, не очікуючи тут суттєвого успіху через поверховість і легковажність польської нації [26,68]. Посилаючись на думки відомого історика Ф.Ланга, він стверджував, що релігійний характер Кальвіна є той особливий тип благочестя, від якого реформаторський протестантизм черпає свою силу і на якому утверджується в своєму устрої і до теперішнього часу [26,84].

У цьому відношенні реформаторству судилася краща доля у порівнянні з лютеранством і цвінгліанством, і Кальвін у деякому розумінні може бути названий переможцем, – учнем над своїми вчителями, які дали йому духовне багатство [26,84].

Таким чином, більшість розглянутих нами дослідників з усіх течій протестантизму виділяли кальвінізм, як завершене і цілісне ідеологічне вчення, що відбулося у великій кількості досліджень, присвячених саме цьому питанню [2;18;26].

У церковній оцінці історії Реформації простежується залежність її від конфесійної та політичної ситуації в Російській імперії: церковна історіографія чутливо реагувала на запити держави і суспільства. Церква не могла ігнорувати «виклики часу» і тому відповідала на поширення протестантизму цілою низкою публікацій, зміст яких варіювався від відверто негативних до помірковано ліберальних. Ці публікації умовно можна поділити на дві групи: публіцистичні та праці професійних істориків церкви. Відповідно дещо різною є і проблематика досліджень представників цих двох умовних груп: якщо перші головну увагу звертали на сучасний їм стан протестантизму та методи боротьби з ним, то другі зверталися до історії Реформації та її досвіду, намагаючись через історичні аналогії донести до суспільства застереження задля неповторення сценарію XVI століття.

Джерела та література:

1. Архиепископ Филарет (Гумилевский). Сличение лютеранства с православием. – Чернигов, 2003. – 36 с.
2. Беляев А. Буры и кальвинизм. По поводу книги Ю.Виппера «Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма». – Сергиев-Посад, 1901. – 32 с.
3. Бобылева С.И., Кадол А.И. «Немецкий вопрос» в России времен Первой мировой войны глазами царских сановников // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С. И. Бобылева. – Д.: РИО ДНУ, 2006. – 332 с.
4. Воронов А.Д. Народные проповедники на Западе (в Англии и Италии). // Труды. – 1864. - №1 Протестантский сейм в Альтенбурге. // Труды Киевской Духовной Академии. – 1865. – № 5 (далі Труды).
5. Його ж. Открытие памятника Лютеру в Вормсе. // Труды. – 1868. - № 6.
6. Його ж. Практические богословские семинарии в Германии. // Труды. – 1868. - № 5.
7. Його ж. Протестантский сейм в Альтенбурге. // Труды Киевской Духовной Академии. – 1865. – № 5.
8. Його ж. Третий протестантский сейм в Бремене. // Труды. – 1868. - № 7.
9. Голубкин Ю. Мартин Лютер в советской и постсоветской историографии. // Міцним оплотом є наш Бог : Студії Гете-Інституту в Києві. – Вип. 13. – К., 2000.
10. Грек Максим Слово на Люторы. // Рукопись Казанской Академии, библ. № 494.
11. Його ж. Слово о поклонении св. икон, списано против еретиков. // Рукопись Казанской Академии, библ. № 495.
12. Докучаев А.М. Краткий исторический очерк постепенного распада протестантизма на разные секты и вырождение из него рационализма. – Тамбов, 1870. – 131 с.
13. Дятлов В. Мартин Лютер в украинской и российской историографии XVI – начала XX в. // Міцним оплотом є наш Бог.: Студії Гете-інституту в Києві – Вип. 13. – К., 2000 .
14. Дятлов В.О. Російська історіографія Реформації: у пошуках історичного досвіду (друга половина - початок XX ст.). //Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану професора К.М. Ячменіхіна. - Чернігів, 1998. – 226 с.
15. Лиман С.И. Изучение Реформации и религиозных войн в трудах медиевистов Украины (1805 – первая половина 80-х гг. XIX- в.). //Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник. – X., 2005.
16. Лиман С.І. Проблеми німецької історії й історіографії в працях медієвістів українських земель Російської імперії в 1805 – 1880-ті рр.//Вісник Харківської державної академії культури. – 2004. – Вип. 14
17. Макарий епископ. О причинах произведших Реформацию и способствовавших быстрому её распространению. – Спб., 1868. – 51 с.
18. Назаревский В. Иоганн Кальвин, реформатор XVI века // Православное обозрение. – 1878,1879.
19. Никольский А. Материалы для истории противолютеранской богословской полемики северо-восточной Русской церкви, 16 и 17 столетий // Труды. – 1864. – Т.1. – Январь-февраль.
20. Острожский В. Книжица. // РИБ. – Спб., 1882. – Т. VII, стб. 690-938.
21. Пивницкий В.С. Евангелико-протестантский сейм в Бранденбурге // Труды. – 1863. – № 2.
22. Його ж. Протестантский съезд в Бармене. // Труды КДА. – 1861. – № 5.
23. Його ж. Современное состояние протестантства. // Труды КДА. – 1860, кн. IV.
24. Його ж. Церковное движение в Бадене. // Труды КДА. – 1861. – №1.
25. Пискунов А.Б. Русская либеральная медиевистика последней четверти XIX – начала XX вв. о причинах Реформации и Крестьянской войны. // Социальные отношения и политическая борьба в средневековой Германии (XI – XVI вв). Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда, 1985. – С.127–136.
26. Попов В.Д. Кальвин. – К. : Типография «Пётр Барский», 1909. – 84 с.
27. Розов И. Очерки истории церкви Римской и других христианских обществ на Западе от начала Реформации до настоящего времени, изд. 2-е. – Чернигов, 1886.
28. «Списание проти Люторов» // Русская историческая библиотека (далее РИБ). – Спб., 1903. – Т.ХІХ, стб. 47-182.
29. Флоринский Н. Согласно ли с Евангелием учил и действовал Лютер? : Изд. 3-е. – К., 1884. – 118 с.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Проблема створення єдиного Європейського простору вищої освіти потребує скоріше не критичного, а саме евристичного підходу в рефлексії знання про соціальні інститути.

Погляди відомих вітчизняних та іноземних учених у галузі соціології підтверджені не тільки теоретично, а й практично у тому, що соціальні інститути:

- є історичним явищем, результатом еволюційних процесів у суспільстві (13 – с. 200-201);
- генерують правила взаємозв'язку людей, завдяки яким одночасно й активізується, і обмежується їх діяльність та задається структура спонукальних мотивів (14 – с. 16);
- виступають головним компонентом соціальної структури суспільства, що інтегрує, координує безліч індивідуальних дій людей, упорядковує соціальні відношення в окремих сферах суспільного життя (15 – с. 227).

Історичне призначення різних соціальних інститутів реалізується у межах певного соціального простору.

Соціальна наука традиційно частіше за все вивчає функціонування соціальних інститутів у рамках національного простору, хоча існують і єдині закони створення, функціонування та розвитку ідентичних соціальних інститутів, діючих у різних країнах світу, що підтверджується аналітичною діяльністю Болонського процесу.

Активізація процесу глобалізації людського життя породжує соціально-інституціональні простори на ширших соціальних полях. Створення таких полів здійснюється в регіонально-континентальних, континентальних, регіонально-світових і світових вимірах.

Така ж ситуація властива і функціонуванню соціального інституту освіти, який свою історичну місію, цілі і завдання здійснює разом як в межах національного освітянського простору, так і світового освітянського простору.

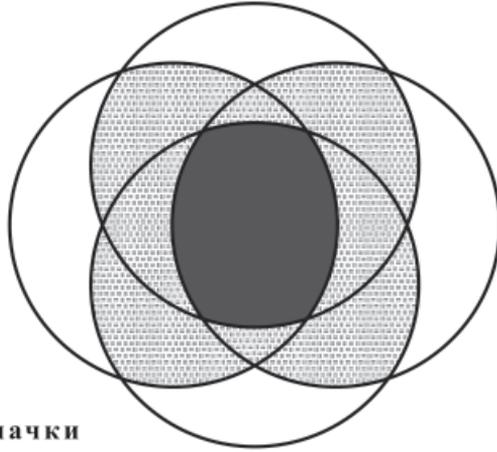
У рамках національного освітянського простору мають право на існування звужені освітянські поля, на яких реалізуються соціальні потреби в фахівцях безпосередньо для регіонів і муніципалітетів країни. Підготовка кадрів тут ведеться в навчальних закладах даних регіонів, муніципалітетів під державним та соціальним контролем зацікавлених замовників освітянських послуг з акцентом на необхідні спеціалізації, на місцеві економічні та культурні особливості, на вибірккову частину, закладену в навчальні плани і програми.

Якщо потреба кадрів на національному ринку праці деякою мірою регулюється законодавчо-нормативними актами, засобами ліцензування і акредитації спеціальностей, то на Всеєвропейському ринку праці єдиним регулятором є сам ринок праці і вільне пересування по ньому фахівців.

На Європейському ринку праці відповідно до цілей Болонського процесу обертаються фахівці-випускники всіх вищих шкіл країн Європи.

Немає можливості і сенсу малювати модуль соціальної взаємодії більш ніж сорока національних систем вищої освіти, які включені до Болонського процесу. Розглянемо структуру європейського освітнього простору з обмеженою кількістю умовних національних освітянських систем (див. мал. 1).

Як впливає з малюнка, чим більше національних освітянських полів включено в процес ділового спілкування, тобто в систему соціальної взаємодії, тим менша частина загальноєвропейського ресурсу управління впливає на кожне з них.

Умовні позначки

- автономні національні поля вищої освіти
- поля міжнаціональної взаємодії систем вищої освіти
- синергетичне поле Європейського простору вищої освіти

Мал 1. Взаємодії національних освітянських систем на Європейському просторі.

Керівникам і громадському активу меншої кількості ВНЗ різних країн простіше домовитися між собою про визнання єдиних підходів у вирішенні освітянських проблем, виробити єдині критерії ідентифікації змістовної частини підготовки фахівців. Навіть при наявності різних навчальних планів і програм можливо досягти порозуміння в сумісній діяльності навчальних закладів, яке забезпечує менші витрати ресурсів кожної із сторін.

На малюнку за прикладом взаємодії чотирьох національних полів вищої освіти демонструється створення багатопільного Європейського освітянського простору (ЄОП) і джерела додаткової сили (синергетичного ресурсу) його функціонування й розвитку.

Національний освітянський простір складається з полів, які, по-перше, не включені в систему міжнаціональної взаємодії і реалізують чисто незалежні внутрішньонаціональні потреби та інтереси; по-друге, здійснюють взаємодію на основі освітянських проектів з окремими країнами, з урахуванням стандартів загальноєвропейського значення; по-третє, виконують загальні для всіх країн Європи вимоги Болонського процесу.

В Європейський простір включені всі поля вищої освіти країн-учасників Болонського процесу. Їх партнерська взаємодія створює синергетичний ресурс Європейського освітянського простору, який, з одного боку, є джерелом збагачення кожного з національних полів, з іншого – підвищує престиж загальноєвропейського освітянського простору.

Під синергетичним ресурсом ЄОП розуміється інтегрований енергетичний потенціал, створений за результатами раціональної взаємодії освітянських полів країн-учасників Болонського процесу за принципами оптимального розподілу праці та сполучення загальноєвропейських і національно особливих чинників.

Таким чином, національний освітянський простір у межах європейської освітянської співпраці виступає полем, як і європейський освітянський простір в межах світової освітянської співпраці має бути полем всесвітнього освітянського простору.

Відомо, що соціальний інститут освіти є формою суспільного життя, який реалізує розвиток здібностей і соціалізацію індивідів, передавання ними накопичених знань, умінь та навичок з метою примноження матеріального та духовного багатства нації і створення гармонійних соціальних відносин у світовому просторі.

Джон Дьюї в творі «Моє педагогічне кредо» писав: «Я впевнений, що школа передусім є соціальним інститутом. Оскільки освіта – соціальний процес, то школа – це просто одна з форм життя суспільства, в якій всі чинники сконцентровані так, щоб найефективніше підготувати дитину до сприйняття всіх багатств її нації і використання своїх сил для суспільних цілей». (6 – с. 79).

В умовах інтеграції освіти в межах Європейського простору особливо актуальним є підкреслення відмінностей соціального інституту освіти від інших соціальних інститутів. Феноменальність його міститься у тому, що він:

- є справді соціальним інститутом, тому що в ньому реалізуються інтереси всіх без винятку соціальних груп суспільства;
- несе відповідальність за розвиток інтелекту і навчання людини професійної майстерності;
- є осередком людей, що належать до різних вікових категорій і навіть до різних поколінь;
- є центром не механічного передавання знань, умінь, навичок попередніх поколінь, а мудрого використання їх для розвитку здібностей студентів щодо створення нових знань і досвіду, спрямованих на вдосконалення суспільного життя;
- є спеціалізованою сферою самовизначення особистісних якостей викладачів і студентів як суб'єктів соціальної взаємодії в освітянському просторі. Зауважимо, що соціальна взаємодія здійснюється при наявності величезної різниці в знаннях і досвіді її суб'єктів.

Освіта виконує інститутогенну роль, впевнений російський філософ Б. Сазонов. Цей висновок він доводить на прикладі підготовки менеджерів. Освіта, вважає учений, «відслідковує ті чи інші консультаційні та дослідницькі новації у галузі менеджменту і передає це студентам у формі стандартного знання про організації в рамках такої дисципліни як менеджмент організацій». (11 – с. 172).

Базовою інституціональною функцією Європейського освітянського простору залишається *трансляція знання*. Вона усвідомлюється як провідна і реально організовується. Посилюється її географічний аспект. Від освітянської системи європейського масштабу очікується, по-перше, випередження у розвитку знання, що транслюється; по-друге, усвідомлення лідерської ролі освіти у виконанні суспільно-значущих завдань у міжінституційних зв'язках. Традиційно освіта матиме стратовий характер, виконуючи разом інтеграційну і дезінтеграційну ролі в середині однойменних стратів. В умовах складання єдиного Європейського освітянського простору дезінтеграційна міжстратова роль буде поступово втрачати силу.

У межах Європейського простору соціальний інститут освіти, незалежно від суспільно-економічного і політичного устрою та інших особливостей тої чи іншої країни-члена Болонського процесу, крім трансляції знання, виконує й інші загальні функції:

- *соціального відтворення* – репродукування насамперед соціально-професійної структури;
- *соціального переміщення* – зміни соціального статусу за посадою, кваліфікацією, соціально-класовою структурою тощо;
- *культурно-репродуктивну* – відтворення, створення, розвитку нових надбань соціальних цінностей конкретних соціальних груп суспільства, нових надбань в освітньому просторі;
- *комунікативну* – соціальної взаємодії суб'єктів освіти, взаємної соціальної сприятливості в розв'язанні проблем освіти, взаємодії соціального простору освіти з просторами інших соціальних інститутів;

- *селективну* – соціальної диференціації учнів за здібностями, професійними схильностями і ціннісними орієнтаціями;
- *соціального регулювання і контролю* – впровадження соціалізації, адаптування студентів до соціальних норм, властивих відповідним професійно-кваліфікаційним статусам;
- *інструментальну* – розробка засобів, методів, механізмів, що запобігають девіантної поведінки студентів і забезпечують впровадження нормативних вимог Болонського процесу в діяльності ВНЗ Європи.

Дії функцій соціального інституту освіти в рамках Європейського простору з найбільшою силою виявляються в розвинутих країнах. Тут вони репрезентують високоорганізовані, диференційовані, багаторівневі соціальні системи безперервного удосконалення знання і навичок, які виконують важливу функцію соціалізації індивіда, його підготовку до одержання визначеного соціального статусу і виконання відповідних ролей. За переконливими поглядами соціологів, освіта має велике значення щодо інтеграції та удосконалення соціальних систем, у відтворенні і розвитку соціальної структури суспільства, підтриманні соціального порядку і стабільності, здійсненні соціального контролю (12 – с. 261-262), зближенні національних систем освіти на Європейському просторі.

Чинником, що поєднує національні системи освіти в Європейському просторі, є єдині закономірності функціонування й розвитку соціального інституту освіти. Доктор філософських наук Ф. Р. Філіпів вважав, що соціологія освіти має своїм фундаментом закономірності функціонування і розвитку системи освіти як соціального інституту, взаємодії її підсистем одна з одною і з суспільством в цілому, передусім з його соціальною структурою, а також з виробничими, політичними, ідеологічними відносинами даного суспільства (10 – с. 89).

Зішлемося на деякі закономірності функціонування освіти як соціального інституту, що діє в Європейському просторі, а саме:

- гуманістичної сутності соціального інституту освіти;
- взаємної благосприятливості в соціальних діях суб'єктів освіти;
- діалектичної єдності навчання і виховання;
- соціалізації студентів (учнів) в процесі навчання і виховання;
- стимулювання самовдосконалення особистих якостей суб'єктів освіти;
- оптимальності в управлінні освітнім процесом.

Болонський процес є природною реакцією на об'єктивний характер гуманістичної сутності освіти. Цей закон властивий соціальним інститутам релігії, виховання, охорони здоров'я та іншим, що безпосередньо пов'язані з виявом природи людини і впливом на неї. Але в системі освіти він одержує своє повне призначення. По-перше, органічна єдність освіти і гуманізму закладена в формуванні особистої гідності громадянина, його особистісних якостей як суб'єкта соціальних дій в просторі освіти. Дія закону в Європейському освітньому просторі сприяє створенню особистості-індивіда вільного в самоорганізації, саморозвитку, самовизначенні на шляху досягнення мети соціальної самореалізації. По-друге, в освітньому просторі систематично використовуються справді гуманістичні засоби «шліфування» неповторної індивідуальності людини, введення її в реальний світ життя. Його увага акцентується на можливості вибору єдино правильної лінії поведінки, спрямованої на соціальне признание і схвалення. Творець «Великої дидактики» Ян Коменський писав: «Адже ж мудро сказав той, хто сказав, що школи – майстерні гуманності, якщо вони досягають того, що люди стають дійсно людьми» (13 – с. 116).

Болонський процес уже довів, що Європейський освітній простір як здоровий соціальний організм може функціонувати на саморегуляційному рівні тільки при умові взаємної сприятливості між Болонською робочою групою і національними установами освіти, між викладачами і студентами. Це ще одна із закономірностей, за якою здійснюється функціонування Європейського освітнього простору і яка підтверджує актуальність Болонського процесу.

Європейський освітній простір не ізольований від інших соціальних просторів на Європейському континенті. Освіта як самодостатній феномен всебічно впливає на всі соціальні, економічні, політичні і духовні процеси європейців, як і навпаки. Ця істина лежить в основі закономірностей розвитку соціального інституту освіти на Європейському просторі. Серед них найбільш аргументованими є закономірності:

- визначального впливу економіки Європи на життєстійкість освіти;
- залежності змісту і характеру освіти від змін в соціальній структурі суспільства;
- безпосереднього впливу загальноєвропейської культури на перманентне підвищення якості освіти;
- зростання вимог європейського ринку праці до змісту і рівня професійних знань і вмінь випускників ВНЗ;
- взаємної відповідальності національної державної політики освіти і вимог Болонського процесу.

Закономірності розвитку освіти на Європейському просторі свідчать про суб'єктно-суб'єктний зміст взаємозв'язку соціального інституту освіти з іншими соціальними сферами і формами розвитку Європи.

Європейський освітній простір, як і будь-який соціальний простір, має свою систему цінностей, складених із сукупності ідеалів, побажань, рекомендацій. Тому це – свідомо сформульовані імперативи, спрямовані до вольових потенцій громадськості, професорсько-викладацького складу, студентства, керівних органів країн-учасників Болонського процесу з метою не тільки створення, але й зміцнення загальноєвропейської системи вищої освіти.

За думкою відомих соціологів В. Томаса і Ф. Знанецького, соціальні цінності є настановленням на діяльність і соціальний контроль, завдяки якому стримуються, регулюються, попереджаються соціальні дії окремих груп соціальної системи. Це більш-менш ясні правила поведінки, за допомогою яких стає зрозумілим необхідність однотипності, єдиної цілеспрямованості дій представників різноманітних національних систем в єдиному соціальному просторі. Цінності не мають буття. Вони мають тільки значущість.

В Європейському освітньому просторі соціальні цінності виконують функцію настановлення всіх учасників Болонського процесу на діяльність: цілеспрямовану, консолідовану, ранжирувану за ієрархією цілей і завдань. Соціальні цінності не тотожні законодавчо-нормативним вимогам. Вони визнаються спільнотою суб'єктів Європейського простору вищої освіти як орієнтації, неформальні правила взаємодії, обов'язкові для виконання.

Ціннісні орієнтації, які забезпечують взаємсприятливість у співпраці всіх університетів Європейського простору, були визначені в Празькому комюніке міністрів вищої освіти Європи (8 – с. 28). Головними серед них є:

- довіра;
- доречність;
- мобільність;
- сумісність;
- привабливість.

Кожна із соціальних цінностей є домінуючою основою для взаємопорозуміння і прагнення до створення і використання критеріїв ідентичності в розв'язанні проблем якості освіти. У сукупності вони складають «синергетичне кредо віри», яке посилює національну складову ресурсних витрат кожного ВНЗ і веде до найбільшої ефективності у вирішенні завдань підготовки конкурентоспроможних спеціалістів.

В інформаційно-аналітичних матеріалах Міністерства освіти і науки України «Вища освіта і наука - найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку» ставиться завдання:

- сприяти захисту та зміцненню суспільних цінностей;

- забезпечувати виховання молоді в душі людських цінностей, які складають основу демократичного суспільства (2 – с. 104).

Такий підхід посилить інтеграційні процеси по всьому периметру національного поля вищої освіти і буде гарантією повноцінної участі України у Болонському процесі.

Загальнолюдські цінності відбивають інтереси всіх прошарків населення разом, незалежно від соціальної належності, виявляють моральну позицію усієї нації, усього людства. Соціальні цінності цементують інтереси і потреби конкретних соціальних груп, соціальних спільнот та їхніх представників. У контексті Європейського простору вищої освіти створюють ауру взаємопорозуміння між представниками освітніх систем різних країн.

Суб'єкти соціальних інтересів системи освіти реалізують притаманні їм соціальні цінності завдяки аксіологічно-орієнтованим принципам освіти (3 – с.26). Ця взаємозалежність та взаємозумовленість зображена на малюнку 2.

Малюнок 2 .

Реалізація соціальних цінностей через освіту.

Суб'єкти соціальних інтересів	Аксіологічно орієнтовані принципи освіти	Соціальні цінності
Особистість	суб'єктність, рівність, справедливість	свобода, рівність, справедливість
Суспільство	гуманізм, демократизм, толерантність	людяність, нормативність, відповідальність
Держава	цілісність, системність, світськість	сумісність, соборність, об'єктивність

Освітній простір будь-якого виміру повинен мати правила свого існування, які розробляються науковим співтовариством і закріплюються як відповідні норми. Без цих правил немає сенсу розмовляти про освітній простір як соціальну єдність, як соціальну систему. Такими правилами, що характеризують автономну виключність освітнього простору, є принципи його функціонування. Вони відповідають на питання як, яким чином і в чиїх інтересах організована і удосконалюється система вищої освіти. Якщо для задоволення потреб країни, то це принципи національного простору вищої освіти. Якщо для потреб Європи, то це принципи Європейського інтегрованого простору. Якщо для задоволення загальнолюдських потреб, то це принципи Всесвітнього освітнього простору.

Так, принципи функціонування національного простору вищої освіти України закладені в законодавчо-нормативних документах країни. Важливі серед них (1 – с. 49):

- доступність та конкурентність здобуття вищої освіти кожному громадянину України;
- незалежність здобуття вищої освіти від впливу політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- інтеграція системи вищої освіти України у світову систему вищої освіти при збереженні й розвитку досягнень, традицій української вищої школи;
- наступність процесу здобуття вищої освіти;
- державна підтримка підготовки фахівців для пріоритетних напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень;
- гласність при формуванні структури та обсягів освітньої і професійної підготовки фахівців.

Виконання вказаних принципів гарантується Конституцією України і освітньою політикою держави.

Первинні принципи функціонування Європейського простору вищої освіти

вже сформульовані в документах Болонського процесу (9 – с. 38). Це принципи:

- відповідальності держави за вищу освіту;
- автономності закладів вищої освіти;
- участі студентів в управлінні ВНЗ.

Більш-менш повніше розглянемо зміст основних принципів, за якими вже працює Європейський простір вищої освіти. Йдеться про такі принципи, як:

- академічна свобода;
- екстериторіальність;
- ресоціалізація;
- соціальне партнерство.

Уже згадана автономність навчального закладу не має сенсу без його відповідальності. Їх єдність створює *принцип академічної свободи* (8 – с. 24). В документах Саламанської конференції (2001 р.) розкриваються головні компоненти його змісту. Цей принцип вимагає від університетів:

- формувати стратегію своєї діяльності;
- обирати свої пріоритети у навчанні і впровадженні наукових досліджень;
- самостійно витрачати свої ресурси;
- профілювати свої програми;
- встановлювати свої критерії для прийому в університет професорів і студентів;
- утворювати ясні і доброзичливі рамки організаційного регулювання;
- домагатися достатнього фінансування.

Принцип академічної свободи підтверджує бажання європейців бачити у вищій освіті суспільне благо і відповідальність (4 – с. 101).

Важливою ознакою, яка має характеризувати глобальний процес, зокрема Болонський, є зникнення територіальності як організуючого принципу соціального і культурного буття окремої нації. Створення Європейського простору вищої освіти – це соціальний процес, у якому географічні обмеження в культурному і соціальному устрої відсутні, і при цьому люди інформовані про це. Освіта як засіб культурного обміну звільняє соціальні відносини від фізично-просторової залежності, оскільки культурні символи можуть бути вироблені де завгодно і в будь-який час, маючи характер універсального значення. В такий спосіб *принцип екстериторіальності* є природним правилом вільного розвитку вищої освіти країн Європи в єдиному просторі (5 – с. 289-291).

Уже згадувалось, що в Європейський простір вищої світи входять національні системи з різними ресурсними можливостями, організаційними установами, програмним і методичним забезпеченням, поглядами на кваліфікаційні рівні, нормами і традиціями навчання. Така реальність посилює актуальність *принципу акультурації*.

За ним здійснюється процес взаємопроникнення, взаємозбагачення і взаємовпливу звичаїв і традицій, розповсюдження ціннісних орієнтацій досконалішого значення. Завдяки йому йде інтенсивний взаємобмін досвідом освітянської діяльності, вирівнювання якісних показників навчання і виховання студентів.

Болонський процес – це новаційний крок у розвитку національних та загальноєвропейської систем вищої освіти. Він, як кожне ноу-хау, пропонує нове бачення перспектив. У цих умовах не можна ігнорувати важливий принцип функціонування і розвитку Європейського простору вищої освіти – *принцип ресоціалізації*. За його допомогою вирішуються проблеми засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх, неправильно засвоєних або зрозумілих, застарілих, або в зв'язку з переходом до кардинально інших соціальних умов.

Доказом його важливості є звернення уваги керівного складу вищої освіти України на ті чинники, які в різні періоди були започатковані вітчизняними вищими навчальними закладами в тій чи іншій формі, а згодом втратили соціальну цінність.

Ректор Вінницького НТУ академік Б.І. Мокін, виступаючи у 2004 році на Всеукраїнській нараді ректорів ВТНЗ з доповіддю на тему: «Проблема взаємовідносин вищої освіти з системою праці та Болонський процес», звернув увагу на ті складові, які забезпечили перевагу північноамериканській освітній системі на світовому освітньому просторі. Насамперед це складові, які працюють сьогодні в Європі, але з меншою ефективністю, ніж в Америці. І практично не застосовуються в Українському національному просторі освіти (7 – с. 27-30).

Перша складова. «Запозичена» у нас в післявоєнні роки минулого сторіччя – заміна у вузівських лабораторіях макетних установок на діюче промислове обладнання та запровадження практики закріплення теоретичного матеріалу на найсучасніших технологічних установках. Уряди західних держав виділили кошти на побудову при аналогах нашим спеціальним кафедрам лабораторних корпусів з високою насиченістю сучасного обладнання.

Друга складова. Матеріальне заохочення у вигляді більшої зарплати тим викладачам вузів, які паралельно працюють консультантами у промислових фірмах, допомагаючи їм втілювати в життя інноваційні проекти і разом з тим наповнювати лекції виробничим змістом.

Третя складова. Надання кожному викладачеві ВНЗ щорічних урядових грантів для поїздок на закордонні наукові конференції, на яких можна почерпнути нові ідеї.

Четверта складова. Широкий міжвузівський обмін студентами і викладачами, який розширює кордони впливу потужних наукових шкіл.

П'ята складова. Переведення 50% навчального матеріалу на самостійне освоєння студентами за умови, що кожен із них має право у будь-який час у будь-якій точці університету зупинити потрібного йому викладача і отримати від нього повноцінну консультацію.

Шоста складова. Прийом до вузів молодих людей у віці 19 років після закінчення 13-річної середньої школи, коли вже пройдено етап психологічної нестабільності, характерний для 17-літніх.

Значна перевага північноамериканської системи вищої освіти над європейською полягає в *сьомій складовій*, згідно з якою усі студенти багатьох американських вузів протягом перших трьох курсів бакалаврату разом з вивченням теоретичних засад обраної інженерної спеціальності освоюють і поглиблюють навички виконання операцій робітничої спеціальності, корельованою з інженерною, а протягом останніх двох курсів, уже магістратури, освоюють і поглиблюють навички виконання досліджень, удосконалення технологій і генерації нових ідей.

„Ми не зможемо подолати шлях до Європи без масової втрати вузів, – підкреслює Б. Мокін, – і не зможемо забезпечити навіть на українському ринку праці, в разі, якщо він стане частиною Європейського, конкурентоспроможності випускників тих наших вузів, що виживуть, якщо не забезпечимо усіх вищевказаних семи складових, що забезпечують перевагу північноамериканській освітній системі, оскільки європейські вузи, ставши на Болонський шлях, уже почали втілення і сьомої американської складової” (7 – с. 31-32).

Дія принципу ресоціалізації спрямована на створення поля взаємопорозуміння і вмілого застосування тих минулих і нових надбань, за якими підвищується синергетичний ефект міжнаціональної взаємодії заради досягнення європейською системою освіти престижного місця в світовому просторі.

Європейський простір вищої освіти має всебічно і цілеспрямовано розвиватися при наявності *принципу соціального партнерства*.

Партнерство у даному випадку є усвідомленою системою раціональної взаємодії між суб'єктами Болонського процесу. Це договір між ними про сумісне виконання таких умов розвитку вищих навчальних закладів, які задовольняють інтереси всіх сторін.

Болонський процес – інтернаціоналізована мережа інтересів студентства, викладачів, керівників вищих навчальних закладів, усіх національних систем

вищої освіти Європи. Принцип партнерства відіграє консолідуючу роль в Європейському просторі. Реалізуючись за можливостями компромісу, він не заперечує дії закону конкурентності на ринках освітніх послуг та інтелектуальної праці. Більш того, репрезентує його транспарентність, спрямованість та інноваційний характер вищої освіти, спонукає до оперативних змін в організації, змісті, формах і методах навчально-виховної роботи.

Принцип партнерства позитивно впливає на створення мотиваційних умов, спрямованих на розвиток у суб'єктів освіти різних національних формувань почуття приналежності до єдиної європейської спільноти.

Принцип партнерства забезпечує створення визначених властивостей, які необхідні для ефективного удосконалення і розвитку Європейського простору вищої освіти. Мова йде про такі властивості, як:

- відкритість Європейського простору для розширення за рахунок нових учасників;
- можливість нескінченного ускладнення завдань Болонського процесу;
- доступність: легкість і дешевизна підключення національних освітніх програм до колективної загальноєвропейської мережі знань;
- максимальна можливість створення різноманіття конфігурацій взаємодії освітніх просторів: від міжнаціональних до всеєвропейського, від європейського до міжконтинентального (взаємодія з освітнім простором Азії або Африки), від міжконтинентального до всесвітнього.

Принцип партнерства позитивно впливає на створення мотиваційних умов, спрямованих на розвиток у суб'єктів освіти різних національних формувань почуття приналежності до єдиної європейської спільноти.

Зрозуміло, що на Європейському просторі вищої освіти мають діяти принципи, які охоплюють всі сторони життя Болонського процесу. Ми звернули увагу тільки на ті, що сьогодні вже працюють.

Висновки

1. Соціальний простір, що народжується за законами глобалізації, потребує інструментального, зокрема науково-теоретичного обґрунтування. Тільки такий підхід допоможе суб'єктам Української освітньої системи визначити і гідно реалізувати своє місце в Європейському просторі вищої освіти.

2. Важливішим науковим інструментом, який забезпечує свідоме відношення до Болонського процесу, безумовно, є закономірності функціонування і розвитку соціального інституту освіти в рамках Європейського освітнього простору.

3. Знання соціальних функцій вищої освіти, як і ціннісних орієнтацій освітян, допомагають керівним кадрам, викладачам і студентам ВНЗ ідентифікувати свою діяльність, спрямовану на поглиблення якості навчання, підготовку фахівців, здатних «на рівних» конкурувати на всеєвропейському ринку інтелектуальної праці.

4. Принципи, за якими функціонує континентальний освітній простір, консолідує зусилля освітян у створенні синергетичного поля, яке посилює ресурсні можливості кожної національної системи вищої освіти, інтегрованої в Європейський освітній простір.

Джерела та література:

1. Вища освіта в Україні: Навч. посіб. / За ред. В.Г. Кременя, С.М. Ніколаєнка: К.: Знання, 2005.
2. «Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку». – К., 2005.
3. Гринкруг Л., Фишман Б. Аксиологически ориентированное образование: основополагающие принципы // Высшее образование в России. – 2006. № 12.
4. Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2003.
5. Курбатов В.И. Современная западная социология. Аналитический обзор концепции. – Ростов-на-Д.: Феникс, 2001.
6. Лукашевич Н. П., Солодков В. Т. Социология образования. – К.: МАУП, 1997.

7. Мокін Б. Що за горизонтом? – Вінниця: УНІВЕРСУМ – В, 2005.
8. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003-2004 рр.). – Тернопіль: Видавництво ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2004.
9. Основні засади розвитку вищої освіти України. – За ред. С.М. Ніколаєнко. – Тернопіль: Видавництво ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2006.
10. Рабочая книга социолога. – М.: Наука, 1983.
11. Сазонов Б.В. Методологические проблемы исследования социального института как фактора общественной консолидации. // Социальное мышление и деятельность: влияние новых интеллектуальных технологий. – М.: Едиториал УРСС, 2004.
12. Тадевосян Э.В. Социология. Учебное пособие. – М.: 1999.
13. Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984.
14. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование в экономике. – М.: НАЧАЛА, 1999.
15. Энциклопедический социологический словарь. – М., 1995.

Тетяна Дзюба

«... І ДОСЛІДАЧ, І ПУБЛІЦИСТ, І ПЕРЕВОДЧИК, І КОРЕКТОР, І РЕДАКТОР, І ЕКСПЕДИТОР!»

**(Женевські видання М. Драгоманова – з погляду
суспільно-політичного та пресознавчого)**

Політичний вигнанець, представник „Старої громади”, відряджений заснувати спеціальне друковане видання за кордоном, європейський кореспондент російських видань, вчений зі світовим ім'ям, координатор культурного й політичного руху в Галичині – таким був тодішній статус Михайла Драгоманова. Єдине, чого він не міг передбачити, це того, що вилімінований із батьківщини назавжди.

У Женеві Драгоманов протягом 1876-1877 рр. закладає українську друкарню, яка має на меті видання не лише періодики, але й публіцистичних, художніх, наукових брошур та книг. Його сподвижниками у видавничій та журналістській справі стають: С. Подолинський, О. Терлецький, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Ковалевський, згодом М. Павлик та І. Франко. Фінансову підтримку виявляє „Стара громада”, – у Києві, під виглядом пожертв на користь сербів, організовується цільовий збір коштів. Усього з'явилося друком п'ять зшитків „Громади” – першого українського невідцензурного громадсько-політичного видання, аналога герценівського „Колокола”. Вже 1878 року вийшли два перших номери збірки.

Започатковуючи цей видавничий проект, М. Драгоманов у першому числі викладав його цілі і завдання, програму. У найзагальніших рисах своє призначення „Громада” вбачала у відтворенні сьогочасного й минулого життя українців та у поширенні досвіду європейських народів, який сприяв би поступу; в популяризації принципів гуманізму, свободи – як конкретного індивідуума, так і спілок, громад, національностей.

У наступному номері М. Драгоманов доповнює концепцію видання міркуваннями про поліфонію (плюралізм) думок, огляд проблеми під різними кутами зору. Оскільки третій номер складався виключно з повісті Панаса Мирного „Лихі люди”, то подальші пресознавчі уявлення М. Драгоманова знайшли своє втілення у четвертому номері – в формі полемічних рефлексій над відгуками про попередні числа збірки у польській та російській періодиці. Останній номер, видрукований 1882 р., вміщував велику кількість статистичних даних, різноманітної інформації з України.

Саме на сторінках „Громади” (Женева: 1879. – №4. – С. 101-230) вперше видрукована фундаментальна розвідка М. Драгоманова „Шевченко, українофіли й соціалізм”.

У „теорії громадянства” експлікуються принципи, заявлені М. Драгомановим ще на початку його політичної діяльності. Великої ваги він, зокрема, надає правам

і свободі особистості, акцентує на її самоцінності, збереженні людської гідності, особистій недоторканності індивіда до суду, категорії персональної відповідальності, рівності духовних можливостей як для громадян, так і для націй, вирівнюванні культурно-освітнього розвитку жителів міста і села, покладає перетворюючу, реформуючу місію на інтелігенцію.

Українську націю М.Драгоманов називає „мужицькою”, „плебейською” (див., наприклад, його статтю „Историческая Польша и великорусская демократия”), насамперед, як націю недержавну, „обезглавлену” – позбавлену власної провідної верстви – аристократичної інтелігенції, котра повсякчас зазнавала асиміляції (втім, у такому ж статусі перебували і деякі інші європейські нації).

На Україні „нема тепер і того городского життя, яке все-таки вже завелось у Московщині, – констатував публіцист у другому номері „Громади”, – і яке все-таки пускає коріння й у села”.¹ А звідси висноував: „українські громадівці мусять стати до того, щоб поправити все те лихо, яке зробила нашим людям доля, ввірвавши наш історичний поступ на всіх боках життя: державного, громадського, господарського, розумового. Українські громадівці мусять узяти на себе страшенну працю – поправити страту нашою Україною своїх городських верств громади (інтелігенції, міщанства – великого третього стану Реформації, робітників. – Т.Д.) з їхньою наукою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сміливим виступом, словом і ділом проти всякої неволі, неправди громадської і т. ін.”²

Через поширення освітньо-наукових знань, культурних надбань – до національного самоусвідомлення українців, пробудження їх пасіонарності у питаннях політичних, соціальних, економічних, культурних. Окрім того, поступове, наполегливе всебічне вдосконалення і розвиток української людності „спинило б утікачку наших молодих людей од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й народ, й причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві”³.

Водночас М.Драгоманов ініціює видання у Львові загальноукраїнського літературно-політичного журналу „Громадський друг”, концептуального наступника збірників женецької „Громади” та львівського журналу „Друг” (1874-1877), другого періоду існування, коли до його редколегії влилися І.Франко та М.Павлик. У 1878 р. за редакцією М.Павлика з’явилося лише два числа часопису, але і ті конфісковані поліцією. Серед авторів „Громадського друга” – І.Франко, М.Драгоманов, М.Павлик, О.Кониський, Ф.Вовк, О.Терлецький.

Випуск збірників „Громади” припиняється на тлі загострення стосунків М.Драгоманова зі старогромадівцями та галицькими рутенцями, російськими народолюбцями. Однак трагічна ізоляція, моральна та фінансова криза не примусили М.Драгоманова відмовитися від подальших видавничих планів.

Ідея перетворити збірку на періодичний часопис з’явилася ще 1880 р. Тоді ж М.Драгомановим, М.Павликом, С.Подолінським і викшталтовувалася його програма, до основних положень якої увійшли, зокрема, про емансипацію жінок (надання їм рівних прав із чоловіками); свободу слова і друку, утворення товариств; автономію громад; окреслення територіальних меж України у відповідності до проживання українського населення; надання національним меншинам однакових прав з українською громадою; свободу віросповідання (тут же висловлювались сподівання, що духовний сегмент релігії анексуватимуть наука та мистецтво – література, театр, живопис, музика).

У 1881 р. коштом Сергія Подолінського⁴ видруковано два номери українського емігрантського безцензурного часопису „Громада”. Видання припинилося через матеріальну скруту.

Розлогу оцінку публікаціям „Громади” М.Драгоманов дає у „Першому листі до киян” від 8 лютого 1886 р., зазначаючи передусім, що „в цих публікаціях висказувалась в перший раз після рукописів Шевченка політично-соціально-культурна програма українська без цензури перед усім світом, європейським і

російським (...) світ таки хоч трохи та зазримічав Україну через ті публікації”⁵

Істотним є і те, що діяльність пропагандистська торувала альтернативний терористичному шлях, завдяки їй „вся жива молодіж українська не пурнула в море народовольське”⁶

Неоціненний досвід „Громади” для Галичини. Закордонна безцензурна публіцистика М.Драгоманова формувала політично-культурно-соціальний ідеал, таке завдання не під силу виконати в підросійській Україні, не маючи опозиційних видань, адже складну програму неможливо викласти натяками чи езопівською мовою.

Апелюючи до аналогії з виданнями „вольної типографії” О.Герцена, актуалізація яких відбулася не відразу, М.Драгоманов настійно проводить думку, що, можливо, опубліковане ним „в теперішню глупу ніч” і передчасне, але воно знадобиться, „коли настане ранок”, воно потрібне, щоб цей ранок настав.⁷

Чи не найбільше амбівалентних оцінок висловлено з приводу праці М.Драгоманова у щотижневику „Вольное слово”, яке друкувалося у Женеві з серпня 1881 року по травень 1883 р., спочатку під редакцією А.Мальчинського та за активного співробітництва М.Драгоманова, а з 1 січня 1883 р. під орудою самого М.Драгоманова. У газеті брали участь П.Аксельрод, І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький, М.Зібер, Л.Жебуньов, С.Кравчинський та ін.

Річ у тім, що після вбивства російського імператора Олександра II, у 1881 р. розгортає діяльність таємна контрреволюційна організація „Священна дружина”, яка сповідує тактику „кинджал за кинджал”, має на меті „вистежувати і знешкоджувати найактивніших борців, паралізувати опозиційні сили методами провокацій, шпигунства, підкупу”, „скориставшись для цього й досвідом дворів інших країн Європи”⁸

Членами „Священної дружини” стають високі царські сановники, деякі міністри. У легальній пресі інспіруються виступи щодо впровадження буржуазної конституції, у нелегальну – інтегруються провокатори (так само як і до політичних гуртків). Опоненти М.Драгоманова висловлюють підозри у тому, що „Вольное слово” виникло на замовлення міністра внутрішніх справ Росії М.Ігнат'єва, звертають увагу на сумнівне походження коштів, на які утримувалось видання.

М.Драгоманов у газеті послідовно відстоює свою попередню позицію у погляді на яacobінський централізм, який для нього втілюється наразі у яacobінстві народовольців. (Найповніше ці міркування викладені у брошурі „Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы”, видрукованій 1884 р. у Женеві, своєрідному начерку російської конституції.⁹)

Прагнучи замінити крайнощі революційні лібералізмом, М.Драгоманов заперечував терор. Ця програмна засада М.Драгоманова, виправдана з точки зору історичної перспективи, з погляду тогочасних конкретних обставин – страти оповитих героїчним флером народовольців¹⁰ та знищення їх політичних осередків, виявилась, за визнанням самого М.Драгоманова, непопулярною, не сприйнятою сучасниками. Соціалісти-демократи відреагували звинуваченнями публіциста у маневруванні між Сциллою і Харибдою, у репрезентантстві аристократії, а не народу, – „ви готові хвалити конституцію, хоч би для одної тільки шляхти, і хвалити під хитро-наївною покривкою, що і такий парламент зможе отворити народові очі і привести его до пізнання своїх прав і обов'язків”.¹¹(У цьому ідейному конфлікті, oprіч іншого, О.Забужко вбачає зіткнення поглядів аристократичної та різночинської інтелігенції).

М.Драгоманов, котрий про свою універсальну діяльність у „Вольном слове” писав: „... я й... і дослідч, і публіцист, і переводчик, і коректор, і редактор, і експедитор”¹² не вважав марними свої зусилля, зазначаючи: „Між іншим, останнім часом самі терористи російські і їх адвокати наблизилися до моєї точки зору”¹³ Як приклад він наводить промови А.Желябова та М.Суханова під час їхніх процесів, книгу С.Степняка-Кравчинського „Росія під владою царів” тощо. Суголосну драгоманівській оцінку висловив і чорнопереділець Я.Стефанович:

„Не можна заперечувати всієї життєвості знання за його пропагандою. Ні, що не кажи, а Драгоманов має за собою добрих з усієї Росії. Я розумію, звичайно, не його особу, а його політичну програму”.¹⁴

Еміграційні видання М. Драгоманова справили вплив на формування політичної свідомості українців, склали ідейне підґрунтя для утворення радикальної партії в Галичині. За характеристикою І. Франка, „Вольное слово” було, „без сумніву, обік Герценового „Колокола” перших років, найліпше, найсерйозніше з еміграційних російських видань”.¹⁵

Джерела та література, примітки:

1. Громада. – Женева, 1878. – №2. – С.121.
2. Там само. – С.122-123.
3. Там само. – С.132.
4. Батько С. Подолинського у молоді роки – поет пушкінської плеяди другої руки, у подальшому заможний київський поміщик-службовець, приятель сумнозвісного М. Юзефовича. Саме із його статків за іронією долі певний час фінансували деякі радикальні проекти. Проте під тиском урядових сановників батьки невдовзі відмовили у субсидіях синопсоціалісту. Революційними ідеями С. Подолинський захопився під впливом М. Ів. Зібера. Був особисто знайомим із П. Лавровим, К. Марксом, Ф. Енгельсом. Користувався неабияким авторитетом у представників молодіжної російсько-української колонії у Швейцарії. Позбавлення фінансових дотацій призвело до погіршення здоров'я і без того хворобливого С. Подолинського, зумовило його лікування у психіатричній клініці. Услід за нездужанням – розпад сім'ї. На вихованні у молодого чоловіка залишилось троє власних та прийомна піврічна дитина – донька емігрантки Ольги Люботович. Коли невдовзі під час епідемії померли прийомна дівчинка і рідний син С. Подолинського, у нього не виявилось коштів, щоб справити похорон. Докладніше про „одного з найбільш симпатичних людей, яких дала історія українського відродження” у ст. М. Грушевського „Місія Драгоманова”. – Україна. – 1926. – Кн. 2-3 – С. 3-28.
5. Драгоманов М. До „Старої громади” (Перший лист до киян), 8 лютого 1886. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні твори у 2-х т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 526.
6. Там само.
7. Там само. – С. 528.
8. Див. Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1991. – С. 213.
9. „Все мечтания приостановить или урегулировать социальное движение „спасительными диктатурами” и разными манипуляциями „сильной власти” или же сразу порешить социальные вопросы революционными вспышками: хитрыми заговорами, столичными восстаниями, диктатурами временных правительств или даже всего городского класса, хотя бы и всей страны, – всё это теперь становится полным анахронизмом”. (Драгоманов М. Собрание политических сочинений. – Париж. – Т. 2. – 1906. – С. 350). Лише гарантування демократичних традицій може забезпечити народи Росії, які прагнуть визволення, від „печальних десятилетий жизни под якобинской централистической диктатурой”, – прозріливо застерігав політик.
10. Слід зауважити, що серед страчених були українці з походження – Андрій Желябов, який входив до гуртка чайковців в Одесі і листувався з М. Драгомановим (у „Вольном слове” (1882. – №39-40) опублікована стаття М. Драгоманова „К биографии А. И. Желябова”, пізніше вона вийшла і окремим відбитком), Микола Кибальчич, котрий в очікуванні вироку розробляв проєкт літального апарата за 80 років до першого польоту людини в космос, виявляючи в такий спосіб останню послугу батьківщині і людству. Члену виконкому „Народної волі” росіянину М. Суханову М. Драгоманов присвятив статтю „Обаятельность энергии” (Вольное слово. – 1882. – №34).
11. Зоря (Львів). – 1882. – №17. – С. 270-271.
12. Драгоманов М. До І. Франка від 27 грудня 1882. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 480.
13. Драгоманов М. Автобіографічна замітка. 22 березня (3 квітня) 1883 р., Женева. // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. – Львів, 2001. – №119. – С. 162.
14. Цит. за Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1991. – С. 250.
15. Там само.

ЮВІЛЕЇ

Олена Ісаєнко

ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ МИКОЛИ ПЕТРОВИЧА ЛІНЕВИЧА

(До 170-річчя від дня народження і 100-річчя смерті)

Мова піде про військову людину, офіцера російської армії, головнокомандувача військ на Далекому Сході в роки російсько-японської війни 1904-1905 рр. М.П. Ліневича. Родовід Ліневичів тісно пов'язаний з Чернігівщиною. У колишньому родовому маєтку с. Чорнотичі (нині Сосницький район) і дотепер збереглися деякі могили (на жаль, понівечені) представників цієї родини.

Микола Петрович – із шостого покоління в родоводі, початок якому покладено сотником села Волинка (тепер Сосницький район) Карпом Ліневичем. 1718 року він купив землі в Чорнотичах, заклавши основу майбутньому маєтку.¹

Народився М. П. Ліневич 24 грудня 1838 року у Чернігові.² Його батько, Петро Григорович, працював столоначальником губернського правління. Подальша службова кар'єра, підвищення в чині до надвірного радника дали право на спадкове дворянство, яке було надане П.Г. Ліневичу 1854 року.³ На цей час минув майже рік, як почалася Східна війна (1853 р.), і його син Микола по закінченні Чернігівської гімназії зарахувався добровольцем у навчальний батальйон 58 піхотного Празького полку.⁴ З 1855 року Ліневич – унтер-офіцер запасного батальйону 34 Севського полку. Через рік він отримав перший офіцерський чин – прапорщик.⁵ Подальша служба була пов'язана з Кавказом. Під час Російсько-турецької війни Ліневич командував 2 Кавказьким стрілецьким батальйоном, брав участь у найскладніших військових операціях.⁶ На Кавказі він отримав свою першу нагороду – орден св. Георгія IV ступеня. У складі діючої армії минуло більше як 40 років.

1895 року в чині генерал-майора Микола Петрович отримав призначення на посаду командувача військ Південно-Уссурійського відділу Приамурського військового округу. На Далекому Сході він прослужив понад 10 років, які принесли йому і славу, і забуття.⁷

По приїзді за призначенням Ліневич оселився разом з родиною у невеличкому містечку Нікольськ-Уссурійський (тепер м. Уссурійськ Приморського краю, Росія). Тут він залишив по собі добру пам'ять не тільки серед військовослужбовців, але і цивільного населення. «Всім, що в Нікольськ-Уссурійському було найкращого, місто зобов'язане Ліневичу», - зазначають у спогадах сучасники. З ініціативи командувача було започатковано видання місцевої газети, створено ряд благодійних товариств. Доньки Миколи Петровича Ольга і Ніна зорганізували мистецькі гуртки: музичний та драматичний. Клопотаннями Ліневича для переселенців Чернігівської та Київської губерній було виділено 500 десятин лісу. Адже селяни займалися переважно вирубкою та збутом деревини, навіть отримавши земельні ділянки, коли 1900 року офіційно зареєстрували

**Головнокомандувач російської армії на Далекому Сході
генерал М.П. Ліневич (в центрі) серед командирів військових частин,
ад'ютантів та інших осіб. 1905 р.**

новоутворене село, мешканці назвали його на честь командувача – Ліневичі. Того ж року поблизу облаштувався монастир Різдва Богородиці. Його подальше існування також не обійшлося без матеріальної підтримки Ліневича, який не стояв осторонь проблем духовного збагачення місцевого населення.⁸ Коли відповідно до нового призначення Микола Петрович вимушений був залишити Нікольськ-Уссурійський, на прощання він зініціював масове висадження дерев. У цьому заході взяли участь солдати гарнізону, учні церковно-парафіяльних шкіл. За спогадами сучасників, це було справжнє свято. Особливо завзято працювали солдати, бо мали наказ: на посадженому дереві повісити ярлик із своїм прізвищем і назвою військового підрозділу. Здається зайве, але тим самим підвищувалась відповідальність за виконану справу. Так, за один квітневий день у місті облаштували бульвар з трьома алеями. Деякі дерева власноруч посадив і командувач. Уже перебуваючи в Хабаровську, він дізнався про наказ намісника російського імператора на Далекому Сході генерал-ад'ютанта Алексеєва, підписаний 26 квітня 1904 року, де, між іншим, зазначалося, що Миколі Петровичу Ліневичу присвоюється звання почесного громадянина м. Нікольськ-Уссурійського «согласно ходатайству о том местного городского общественного управления во внимание к его сердечному и заботливому отношению к нуждам обывателей».⁹

Наступна сходинка – командувач 1-го Сибірського корпусу. Сибірські стрілецькі полки Ліневича вважалися чи не найкращими військовими силами на Далекому Сході. Микола Петрович в армійському вихованні дотримувався традицій улюблених воєначальників О.Суворова та М.Скобелева. В кожному солдаті він бачив перш за все людину. Дуже вимогливий щодо військової підготовки у підрозділах, командувач не був байдужим до особистих потреб своїх воїнів.

Поza його увагою не залишались ані шпиталі, ані солдатські кухні. Ліневич особисто перевіряв їх стан. Не випадково між собою солдати називали свого командира «папашею».¹⁰

1903 року, маючи чин генерал-лейтенанта, Микола Петрович призначається командувачем Приамурського військового округу і виконуючим обов'язки генерал-губернатора Приамур'я.

Коли розпочалася російсько-японська війна (дипломатичні відносини між країнами розірвані 24 січня 1904 року), Ліневичу було 63 роки. Поміж інших його ім'я згадувалося серед претендентів на посаду головнокомандувача російської армії на Далекому Сході. Але доля розпорядилася інакше. Другорядні призначення, отримані Ліневичем, дивували навіть оточуючих. Місце головнокомандувача він посів тільки після страшної поразки російської армії під Мукденом (6-12 лютого 1905 року) і звільнення з посади генерала О. Куропаткіна.¹¹ До речі, ад'ютантом у головнокомандувача служив Павло Скоропадський, майбутній гетьман Української держави (1918 р.).¹² Новий головнокомандувач, маючи певний досвід ведення військових операцій, до останнього вірив у можливість перемоги над ворогом. Коли стало відомо про наміри воюючих держав розпочати мирні переговори, 28 травня 1905 року Ліневич відправив до Петербурга телеграму: «Не время говорить о мире после Мукденского и Цусимского сражений. Опьяненный успехами неприятель предъявит, несомненно, требования, противные чести нашего отечества. А между тем нет причины соглашаться на эти требования, когда мы не доведены до этой крайности...».¹³

Але офіційний Петербург уже готувався до підписання мирної угоди. Головнокомандувача навіть не попередили. Отже, замість битв і перемог - очікування ратифікації мирної угоди і підготовка до демобілізації військ. Старий генерал добре розумів, що собою являють армії у бездіяльному стані. Запобігаючи можливим негараздам, він видав наказ, за яким передбачалася низка важливих заходів: розселення військ у теплих приміщеннях, додаткове будівництво опалюваних куренів, забезпечення зимовим обмундируванням, у місцях зимівлі обладнання кухонь та хлібопекарень. Офіцерам ставилось в обов'язок підтримувати у військах належні дисципліну і санітарний стан. Передбачалося проведення стройових занять, призової стрільби, у вільний час - ігор для нижніх чинів. Вимагалось шанобливе, без порушення закономірностей ставлення до місцевого населення. Додатковим циркуляром Головного штабу Микола Петрович розпорядився скласти списки нижніх чинів, кому було ампутовано ногу чи руку, для виплати грошової допомоги від 500 до 1000 руб.¹⁴ І тепер, напередодні демобілізації, генерал не забував про потреби свого війська.

1-го жовтня 1905 року російський імператор підписав мирну угоду. Генерал Ліневич залишався на посаді головнокомандувача з пожалуванням військово-примирного звання - генерал-ад'ютант. Імператор нагородив його орденом св.

Штандарт Празького піхотного полку, в якому починав військовоу службу М.П.Ліневич.
(Експозиція Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського).

Володимира 1-го ступеня «в воздаяние трудов по многочисленным сложным вопросам, возникшим во время русско-японской войны, и способствованию правильному и успешному разрешению их».¹⁵

На цій високій «ноті», маючи відповідні заслугам нагороди, М.П. Ліневич міг увійти в історію. Натомість йому довелося зіткнутися з подіями, зумовленими революційним рухом, хвиля якого дуже швидко докотилася від

Могила М.П. Ліневича на Нікольському цвинтарі Олександро-Невської лаври. Петербург, 2006 р.

Петербурга до Далекого Сходу. З відчуттям високої відповідальності за стан справ у даному регіоні Микола Петрович намагався стримати вибух людського незадоволення без кровопролиття. Генерал не знехтував можливістю зустрічі з керівниками страйкарів з метою обговорення їхніх вимог. Він звернувся також безпосередньо до російського імператора, наполягаючи на пошкваленні відправки солдатів. У своєму листі головнокомандувач зауважив, що це сотні тисяч робочих рук, у більшості своїй землеробів, які мріяли дістатися домівки до весняних польових робіт.¹⁶ На жаль, гуманність Миколи Петровича і бажання порозумітися з повсталими можновладці розцінили як розгубленість. Його звинуватили в неспроможності зупинити революційний рух. У лютому 1906 року, відповідно до царського наказу, генерал-ад'ютант Ліневич відбув до Петербурга. На Далекому Сході його проводжали урочисто, натомість по прибутті до столиці проти колишнього командувача була порушена судова справа. Ліневичу закидали сам факт переговорів зі страйковим комітетом Східно-Китайської залізниці, звинувачували в деяких поступках страйкарям.¹⁷ Слідство тривало вісім місяців. Увесь цей час Микола Петрович перебував у фізичній і душевній напрузі. Його мундир прикрашали найвищі нагороди Російської імперії. А тепер він чекав на покарання за те, що не дав наказ вішати і розстрілювати страйкарів. У червні 1906 року приголомшений генерал написав заповіт. На жаль, його текст невідомий. Про що тоді думав Ліневич, залишилось таємницею. Минув час. Судову справу закрили, звинувачення зняли. Микола Петрович не залишається без уваги співвітчизників. 30 березня 1908 року він головує на звітних зборах Товариства допомоги родинам моряків та обслузі на судах, які загинули в роки російсько-японської війни. До речі, за рік це товариство накопичило 7 200 рублів і на час звіту 600 руб. вже було роздано родинам.¹⁸ Через деякий час Ліневич мав їхати до Парижа. Саме його обрали представником від міст Приамур'я для покладання вінків на могилі графа Муравйова-Амурського, колишнього генерал-губернатора Східного Сибіру.¹⁹ Але душевна рана не давала старому генералові спокою.

Отже, 15 березня (саме в дні колишнього призначення на пост головнокомандувача) 1908 року на стіл петербурзького нотаріуса Семена Харичкова було покладено текст нового заповіту. Читаючи його, складається враження, що генерал через благодійні внески закарбовував своє ім'я в історії:

10 тис. руб. – Чернігівській гімназії з умовою довічної недоторканності і затвердженням на відсотки стипендії ім. Ліневича. Стипендії для дітей виключно Чернігова або Чернігівської губернії, перш за все родичам на прізвище Ліневичі або для найбільш бідних.²⁰

5 тис. руб. – 84-ому Ширванському полку на зберігання при Тифліському

кадетському корпусі з довічною недоторканністю і затвердженням стипендії учням із офіцерських родин.²¹

5 тис. – 2-ому Кавказькому стрілецькому батальйону на зберігання при Тифліському кадетському корпусі з довічною недоторканністю і затвердженням стипендій для дітей офіцерів батальйону²².

10 тис. – Приморському обласному правлінню для утримання на відсотки школи в селі Ліневичі.

Певні кошти М.П.Ліневич призначив колишній прислузі, родичам і, зрозуміло, своїм дітям. А ще заповів дітям ікону, подаровану йому колись у Харбіні (тепер територія Китаю). Цікаво, що 1908 року в колекції історичного музею Чернігівської вченої архівної комісії зберігалася ікона XVIII ст. «із будинку Ліневича М.П.».²³ Чи не саме той то був образ? Можливо, не виконавши батьківського заповіту – поховати його в Чернігові, – діти передали на батьківщину родинну реліквію.

Микола Петрович Ліневич помер 10 квітня 1908 року. Поховали його з урочистостями в С.-Петербурзі на Нікольському цвинтарі Олександро-Невської лаври.²⁴ На труну, поміж іншими, було покладено вінок від військ Приамурського військового округу. У Владивостоці вулицю Ямську перейменували на Ліневича.

У радянській історіографії про генерала Ліневича, зрозуміло, жодного доброго слова. Вулицю знову перейменували, на Карла Лібкнехта. Надмогильний пам'ятник, який за заповітом генерала мусив би стояти 100 років, на жаль, втрачений. На могилі стоїть сучасніший гранітний обеліск. Натомість жива пам'ять. Краєзнавці Чернігівщини та Владивостока налаштовані «збирати каміння». Науковий пошук щодо родини Ліневичів триває.

Джерела та література:

1. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К.,1912. – Т.III. – 83-89.
2. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. – СПб., 1901.- Т.II. – ч.3. – С. 190.
3. Там само.
4. Черниговское слово (Далі ЧС) – 1908. - №424. – С. 2.
5. Русско-японская война. Из дневников А.Н.Куропаткина и Н.П.Линевича.- Л.,1925. – С.185.
6. Нива. – 1905.- № 11. – С. 219.
7. Ісаєнко О. Микола Петрович Ліневич.// Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип.2. – С.122-128.
8. Інформація надіслана краєзнавцем м. Владивосток Самойленком А.Н.
9. Российский государственный исторический архив Дальнего Востока (далі РДІА ДС) . – Ф.702. – Оп. 1. – Спр. 2202. За сприяння Самойленка А.Н.
10. Нива. – 1905. - №11. – С. 219-220.
11. Иллюстрированная летопись русско-японской войны. – Вип. XIV. - С. 14.
12. www.Krugosvet.ru/articles/106/1010632/1010632_al.htm.
13. Ісаєнко О. Вказана праця. – С. 124.
14. Там само. – С. 125.
15. Черниговские губернские ведомости. – 1905. -№212. – С.4.
16. Русско-японская война. Из дневников А.Н.Куропаткина и Н.П.Линевича.- Л.1925. – С.176.
17. Ісаєнко О. Вказана праця. – С. 125- 126.
18. Далекая окраина. – 1908. - № 298. За сприяння Самойленка А.Н.
19. Далекая окраина. – 1908 - №301. За сприяння Смойленка А.Н.
20. РДІА ДВ. – Ф.1. –Оп.2. – Д.1918 За сприяння Самойленка А.Н.
21. Там само.
22. Там само.
23. Каталог выставки XIV археологического съезда в Чернигове.– Чернигов, 1908. – Отдел II: Церковные древности. – С. 116.
24. Ісаєнко О. Вказана праця. – С. 126.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Людмила Маслюк, Марина Столяр

ФЕНОМЕН СВЯТОСТІ В СУЧАСНОМУ ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Пам'яті В.С. Горського

В.С.Горському належить особливе місце в українській філософії, етиці та культурології. В усі часи своєї творчої діяльності, за умов панування будь-якої ідеологічної доктрини Вілен Сергійович завжди залишався справжнім науковцем, який не спокушається ідеологічно перевтіленою, примарною актуальністю, а досліджує той чи інший феномен, глибоко осягнувши його справжнє коріння, конкретний контекст, його складну та суперечливу природу. Коли ж говорити про тему святості, до якої звернувся Вілен Сергійович ще за радянські часи, то йому вдалося на шляху дослідження цієї теми подолати не тільки численні забобони атеїстично заангажованих марксистської та постмарксистської парадигм, але й певні кліше європейської філософії в цілому. *У цій статті ми маємо на меті продемонструвати внесок В.С.Горського в розкриття теми святості в контексті європейського філософського дискурсу.*

Для порівняння почнемо з оцінки феномену святості видатним російським релігійним філософом М.Бердяєвим. Бердяєв досліджував святість через зіставлення її, з одного боку, з феноменом геніальності (преп. Серафим Саровський і О.С. Пушкін) [2, 163-180], а з іншого боку, - з ідеалом чесності, порядності [1, 74-80]. При цьому Бердяєв (услід за К.Леонтьєвим) вважав, що святість є одвічним руським етичним ідеалом, якому в західно-європейській культурі відповідає ідеал порядності. Бердяєв вважає, що корелятом святості в православній традиції є вкрай негативна стихія тотальної аморальності, тоді як в західній культурі він вбачає більш-менш рівномірну моральність, яка орієнтується на ідеал порядності. Важко сказати, чи спирається Бердяєв на конкретний історичний матеріал, чи вибудовує абстрактну схему, але цю тезу В.Горський ніколи не використовував, досліджуючи феномен святості часів Київської Русі. Реальна історія, на знання якої спирається український філософ, свідчить про те, що святість завжди сягає глибин віковичного народного благочестя. Інше вже питання, що через святих компенсується і той занепад духовності, який ми спостерігаємо за певних історичних умов. Наприклад, саме в ХІХ сторіччі, яке зазнало поширення атеїзму та нігілізму, в Росії розквітає духовна культура старчества, найяскравішим прикладом якої є оптинські старці. А ХХ сторіччя, період найстрашніших гонінь на християнство, відзначалося таким сплеском святості, якого не знає жодна попередня доба.

Що ж до розкриття опозиції «святість – геніальність», то треба відмітити, що Бердяєв є достатньо непослідовним і суперечливим. З одного боку, він відзначає, що світську діяльність Пушкіна *не можна порівняти* з духовною роботою святого Серафима Саровського. Філософ пише, що творчість генія є лише зворотною стороною гріха і релігійної немочі. Для справи ж спасіння не потрібно творчості і геніальності, а потрібна лише святість. Святість він називає творчістю, що спрямована людиною на себе. Преподобний Серафим Саровський нічого не творив, окрім самого себе, і цим преобразяв світ навколо себе. Пушкін творив велике та цінне для Росії і для світу, але себе не творив. Та творення світських цінностей, на думку Бердяєва, може і занепасти людину.

Проте філософ від думки про непорівнюваність святості і геніальності (на користь святості) переходить до прямо протилежної думки. Спочатку він пише, що в творчості генія є теж щось подібне до жертви [Див.: 2, 173], і припускає, що в жертві генія, в його творчому екстазі є *інша святість* перед Богом, інше релігійне діяння, *рівнодостойне* святості. А вже від тези про рівнодостойність святості і геніальності Бердяєв переходить до твердження, за яким геніальність визнається більш жертвною, більш цінною. По суті, Бердяєв приходиться до того, що *геніальність вища за святість*. Цей висновок безпосередньо впливає з його концепції творчості, згідно з якою саме творчість є актом прориву до трансцендентного буття, до Бога.

Своєрідною калькою бердяєвського розгляду поняття святості є позиція болгарського етика Ц.Тодорова, який зіставляє поняття святості і героїзму [Див.: 11]. Розкриваючи момент спільного між героями і святими, автор звертається до постаті Сократа. Останній, на думку Тодорова, об'єднує обидві іпостасі: героїзм і святість. Етик стверджує, що святий (як і герой) є непересічною фігурою, яка не підкоряється законам суспільства. Автор виділяє такі достатньо абстрактні характеристики святого, як самотність (не всі святі брали на себе подвиг усамітнення), відсутність турботи про вплив своїх вчинків на інших людей (але ж молитва святого якраз і є вищою формою відповідальності за людей). Однією з провідних рис святого та героя Тодоров називає оригінальність, хоча така характеристика є свідченням повного нерозуміння сутності святості з боку автора, бо святий прагне до Істини, а не до оригінальності. При цьому Тодоров абсолютно некоректно стверджує, що святий не переживає ані внутрішньої боротьби, ані страждання чи співчуття до людей. Складається враження, що етик пише не про християнську святість, а про буддистський антропологічний ідеал.

На протизагаду позиції Тодорова ми знаходимо в Горського таке: «протиставити себе світові цьому зовсім не означає зречтись людей, які в ньому живуть». Етика святих «передбачає дорогу, що веде до очищення душі не через відокремлення від людей, не через відособлення власного буття, а через покладення центру свого внутрішнього буття в світі благодатної реальності» спілкування з Богом і з іншими людьми [5, 124]. Якщо Тодоров протиставляє любов до Бога любові до людей, вважаючи ці різновиди любові несумісними, то В.С.Горський, який досліджує подвиг святих Київської Русі, пише: «Любов до ближнього не відкидається заради любові до Бога, а зливається з нею в органічну єдність. Закон любові до Бога через любов до ближнього свого» – ось та максима життя, яка визначає весь життєвий шлях православних святих [5, 135].

На відміну від традиції, що порівнює ідеал святості з ідеалами інших моральних систем та традицій, В.С.Горський аналізує ідеал святості, виходячи з його глибинного *внутрішнього* змісту, не домішуючи до свого дослідження зовнішніх оцінок та цінностей. Вілен Сергійович не відкидає методологію визначення сутності феномену через протиставлення протилежного йому за змістом морального ідеалу, але він визначає це протиставлення в межах однієї культурної, духовної традиції, що дозволяє уникнути змістовних спрощень та викривлень. *Основна антитеза, через яку філософ розкриває феномен святості, – це антитеза погорди та смиренномудрості.* Горський вважає, що в Києво-Печерському патернику

відмінність між зазначеними моральними позиціями проводиться свідомо та послідовно [3, 123-124]. Патерик розпочинається з послання Симона та відповіді на це послання Полікарпа. В діалозі Симона та Полікарпа, на перший погляд, зіставляються дві принципово різні настанови – настанови ченця, який шукає чинів та бажає легшого життя, і протилежного прагнення божественної слави, яке цурається слави мирської. Та оскільки цей діалог передається словами того ченця, який нібито дотримується першої точки зору, В.Горський (на відміну від інших дослідників тексту Патерика) прекрасно розуміє, що виставити *себе* грішником на тлі свого опонента могла тільки смиренномудра людина, для якої *негативний приклад є завжди прикладом із власного життя, а не ілюстрацією чужих вад*. При цьому Вілен Сергійович підкреслює, що мова йде про заперечення погорди, а не високої достоїнності людини.

Спільним у Горського з відомим культурологом Тойнбі в розумінні феномену святості є те, що обидва дослідники підкреслюють *виняткове значення цієї духовної компоненти для культурного розвитку*. Але якщо Тойнбі це робить цілком вільно, без будь-яких перешкод з боку певної ідеологічної традиції, то Горський працює в досить складній історичній ситуації, коли будь-яке твердження, що фактично суперечить марксистській парадигмі, можна висловити тільки спираючись на складний для розуміння та маловідомий для широкого наукового загалу культурологічний матеріал.

А.Дж. Тойнбі підкреслює, що “духовний прогрес індивідуальних душ у цьому житті фактично забезпечує значно більший соціальний прогрес, ніж який-небудь інший процес” [10, 515]. Автор приходиться до висновку, що для досягнення певної мети слід прагнути не до самої цієї мети, але до чогось ще більш піднесеного, що знаходиться за межами даної мети. Тойнбі стверджує можливість вищого гармонійного поєднання відчуття обов’язку перед Богом і обов’язку перед людьми на прикладі життій св. Антонія, котрий віддалився в єгипетську пустелю, і сиріянина св. Симеона Стовпника, який усамітнився у вежі, в ту добу, коли Римська імперія вступала в епоху остаточного розпаду. Святі, полишаючи своїх ближніх, вступали в активні відносини із значно більшим колом осіб, - пише Тойнбі. Святі “справляли на світ сильнішу дію, ніж імператор або командувач військ, бо їх спрямованість до святості через пошуки єднання з Богом була соціальною дією, привабливішою для людей, ніж будь-яке секулярне соціальне служіння” [10, 516].

Проте, незважаючи на це, достатньо адекватне розуміння святості А.Дж.Тойнбі закінчує висновком, який суперечить вищевикладеному матеріалу: “зробити духовний вихід із миру значно простіше, ніж нести у миру тягар божественної любові і брати участь у справах переображення” [10, 517]. Тобто земні справи людини визнаються більш значущими та цінними. І така теза є аксіомою в межах сучасної етичної думки. Та Вілен Сергійович не побоявся протиставити їй цілком протилежну тезу як аксіому іншої етичної парадигми. Замість безглуздої нескінченності існування Всесвіту, в якому людина виглядає нікчемною піщинкою, що мчить на страшній швидкості до смерті як остаточного пункту призначення, замість безлічі прямих ліній як слідів людських дол, що не перетинаються, Горський констатує реальність, в якій паралельні людські долі мають точку перетину – Бога. *Фактично філософ заперечує найглибшу настанову титанічного гуманізму, якою просякнута вся новітня філософія, – настанову на зовнішнє самоствердження людини*.

Якщо Тойнбі подібно до Бердяєва, починаючи з неупередженого розгляду святості, не утримується на цьому рівні, а повертається до загальноприйнятої в секуляризованій культурі схеми, що занижує сенс святості, то В.Горський розкриває глибинний духовний сенс святості, її прояви, передумови та найвищу мету. Центральним поняттям, через яке філософ розкриває сенс святості, є поняття *смиренномудрості*. Філософ визначає смиренномудрство, по-перше, як чесноту, що протистоїть гордині (неправедному самоствердженню бездуховної істоти); при цьому славолюбство розглядається як основна форма погорди. По-друге, смирення

є передумовою здобуття благодаті Святого Духа та проявом наявності такої благодаті. Смиренномудрість виявляється як міра обоження людини, як духовна антиіндивідуалістична інтенція, що «подвигає взяти на себе тягар відповідальності за гріхи цілої людськості» [5, 156]. В останній характеристиці В.С.Горський вбачає чи не найголовніший моральний урок смиренномудрості. Автор додає, що остання є внутрішньою потребою, а не зовнішньою демонстрацією, і смирення засвідчують не словами, а ділами на шляху обоження [Див.: 5, 140 – 156].

Робота В.С.Горського перегукується з поглядами відомого грецького мислителя Х. Яннараса, який розглядає проблему святості в контексті «православного екзистенціалізму». Поняття святості цей етик і богослов також виводить з духовно-аскетичної практики обоження. При цьому сенс *обоження* докорінним чином протиставляється сенсу *обожнювання*. У акті обожнювання «...перед людиною провокативно покладається екзистенціальна можливість... природньої самодостатності і автономності особи, можливість силами власної природи неодмінно визначити факт свого існування. Але таке “обожнювання” людської природи протистоїть самій істині: воно є “екзистенціональною неправдою”, фіктивною життєвою можливістю. Адже природа людини тварна і смертна. Вона бере співучасть у бутті, в “дійсному житті” лише в тій мірі, в якій виходить за власні межі, складаючи екзистенціональний факт власної неповторності. Людина отримує буття, утворює іпостась життя і долає смертність своєї природи лише тоді, коли реалізує особовий модус існування Бога” [16, 22-23]. Обоження є наближенням людини до Бога шляхом очищення від пристрастей. “Участь в боголюдському тілі Христовому, в екзистенціональній єдності спілкування святих тримається не на індивідуальних заслугах або “чеснотах”, які об’єктивно властиві індивідуі, а на покаянні, на новій позиції – довіри до Бога, - коли через Церкву християни ввіряють Христу все своє життя, хоч би яким невдалим і грішним воно не було” [16, 32].

Антитезу обоження та обоження В.Горський розглядає так само, як і Яннарас, та на відміну від останнього Вілен Сергійович не залучає до аналізу православної святості ніяких зовнішніх щодо неї філософських характеристик на кшталт «екзистенційної єдності» тощо. Яннарас намагається своєрідним чином «виправдати» православну духовність за допомогою перекладу найконцептуальніших положень цієї богословської та аскетичної традиції на мову сучасної екзистенційної філософії. Горський, навпаки, вважає духовний сенс православної етики настільки глибшим та мудрішим за сучасні філософські «дискурси», що він залишається в контексті православної мудрості як самодостатньої. Фактично він відхиляє можливість редукції вчення святих отців Києво-печерських до рівня понять сучасної філософії, які виражають пристрасне життя сучасної людини, далеке від ідеалу смиренномудрості.

Відомий західний медієвіст, автор філософської концепції гри Й.Хейзинга вважає, що впродовж усієї історії християнства: “ідеал святості не зазнав змін” [14, 198]. Крім того, “святим робили не церковно-соціальні заслуги... але дивовижне благочестя. Людина великої духовної енергії лише в тому разі знаходила славу святого, якщо діяння її були пройняті сйвом надприродного життя” [14, 199]. Таким чином, *для Хейзинги святість є прояв надприродного в житті людини, це явище трансцендентного порядку, зміст якого не залежить від конкретного культурного контексту.*

Якщо прийняти цю тезу, то її наслідком буде досить категорична вимога розглядати феномен святості виключно як предмет богословського осмислення. Що ж до Горського, то він *розглядає святість як взаємодію трансцендентного та культурного, духовного та морального, відстоюючи можливість культурологічного та етичного дослідження певних аспектів святості.* Хоча моральність, за Горським, не входить до складу поняття святості, вона мислиться, з одного боку, як сприятлива передумова, а з іншого – як наслідок святості. Богоподібність, пише Вілен Сергійович, «передбачає максимально можливу в допустимих людині

межах повноту Божественних якостей, добродієвості» [5, 164]. Отже, систему моральних чеснот Горський розглядає як наслідок обожнення. В свою чергу, обожнення досягається тільки шляхом смирення, яке передбачає «усвідомлення своєї гріховності та безсилої власної природи окремо від Бога» (Там само). Філософ додає, що обов'язковими, поряд зі смиренномудрістю, якостями є безкорисливість та послух. ... якщо покора, скромність протистоять погорді, то вдоволення малим, безкорисливість – срібололюбству, а послух – владолюбству» (Там само).

Своєрідним взаємодоповненням різних аспектів святості виступають дослідження цього феномену Павлом Флоренським та Віленом Горським.

Святість є богоподібність, пише Павло Флоренський. І в цьому сенсі вона – духовна краса, яка, на думку автора, розкривається тільки за умов правильного аскетичного життя. Аскетичну, писав Павло Флоренський, ... святі отці називали “мистецтвом з мистецтв”, “художеством з художеств”.., яке створює не “добру” людину, а “прекрасну”. І відмінна особливість святих подвижників – зовсім не їх “доброта”, яка буває і у плотських людей, навіть у вельми грішних, а краса духовна, сліпуча краса променистої, світлоносної особи, дебелий і плотській людині ніяк недоступна” [13, 99]. Отець Павло Флоренський вважає, що перша, негативна грань поняття святості – це її “невідсвітність”, вона - в світі, але не від світу. І тому, коли услід за таїнствами ми іменуємо святим багато що інше, то маємо на увазі саме особливість, відірваність від світу, від повсякденного, від життєвського, від звичайного того, що називаємо святим ... Позитивна ж сторона святості відкриває в святому реальність іншого світу...” [12].

Таким чином, якщо отець Павло Флоренський пише про святість як досконалість не етичну, а онтологічну, оскільки природа святості Божественна, то В.Горський розглядає святість саме в етичному аспекті як етику смиренномудрості, що має духовне підґрунтя.

Якщо говорити про розуміння феномену святості в європейській традиції в цілому, то треба зазначити, що основним методологічним недоліком цієї традиції є ототожнення неоплатоністичного розуміння духовності з християнською православною позицією. Боротьбу святого проти внутрішнього зла, проти пристрастей переважна більшість сучасних етиків сприймає як боротьбу проти тіла, матерії. Горський і тут дає приклад глибокого розуміння справжнього сенсу проблеми в контексті православної аскетичної. Він пише: «Тілесна краса та дужість зовсім не сприймаються як чужі образів святості. Розповідь про сповнене невсипущої праці життя Феодосія малює його як такого, що був «крепок телом и силен». Святість не заперечує тіла, плоті. Святий перемагає плотські пристрасті не заради погублення плоті, а задля її перетворення та обожнення, піднесення до Божого стану» [5,161-162].

Вілен Сергійович Горський стверджував, що «образ святості великою мірою визначав духовний розвиток українського народу впродовж усієї його історії» [5, 169]. Якщо вплив святості можна прослідкувати на всіх рівнях діяльності і спілкування (політика, освіта, наука, мистецтво), то найбільший вплив святі мали на широкі соціальні прошарки православного народу. Тому *святість, на наш погляд, саме Горський вперше розглянув як фундаментальну категорію етнетики, котра в цьому аспекті практично не досліджена.*

У сучасній етичній літературі практично відсутні імена і духовний досвід православних святих. Особливо це стосується святих ХХ століття (треба підкреслити, що за числом канонізованих святих цей час можна порівняти хіба що тільки з часом святого митрополита Московського Макарія (1542-1563). Проте відмінність цих двох найбільших епох полягає в тому, що у наш час канонізовано не близько ста (як за часів Макарія), а більше тисячі святих [7, 198]. Закріпленню такої ситуації значною мірою сприяє пострадянська академічна етика, яка аналізує переважно ті типи моральної свідомості, які не суперечать принципу плюралізму. Оскільки ж християнське розуміння святості, сенсу життя, духовної боротьби,

добра, зла та ін. неможливо адекватно зрозуміти в межах плюралістичної етики, оскільки православний ідеал святості або залишається за межами етичних досліджень, або редукується до принципово інших за сенсом духовно-етичних феноменів [Див.: 9, 9-10].

Та сьогодні вже можна сказати про певні напрацювання в тому напрямку, що був закладений Віленом Сергійовичем. Наприклад, розгляду поняття святості в контексті ісіхастської традиції присвячено багато виступів учасників міжнародної наукової конференції «Богословське і філософське осмислення ісіхастської традиції» (Київ, 21–25 вересня 2006 р.), організованої Київським релігійно-філософським товариством [Див.: 15].

Таким чином, в українській літературі пострадянського періоду вперше адекватно до предмета феномен святості з філософської точки зору досліджував саме В.Горський. Святість, на його думку, – це вищий моральний ідеал поведінки, особлива життєва позиція, що розуміється як жертвовність, що надихається цінностями “не від світу цього” [4, 13]. Автор виділяє дві найважливіші ознаки святості: це моральна досконалість і чудотворення. Основою святості В.Горський вважає смиренномудрість.

Джерела та література:

1. Бердяев Н.А. Судьба России. – М., 1990. – 256 с.
2. Бердяев Н.А. Творчество и аскетизм. Гениальность и святость. //Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства. – М., 1989. – Т.1. – Ч. 1. – С. 163-180.
3. Горський В.С. Києво-Печерський патерик. Етика смиренномудрості. // Філософська та соціологічна думка. – 1992. – № 3. – С. 119-126.
4. Горський В.С. Нариси з історії культури Київської Русі (середина XII - середина XIII ст.). – К., 1993. – 163 с.
5. Горський В.С. Святі Київської Русі. – К., 1994. – 176 с.
6. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. – М., 1990. – 396 с.
7. Макарий (Веретенников), архимандрит. Эпоха митрополита Макария // Испытания наших дней. В защиту единства. – М., 2003. – С. 197-200.
8. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова, И.С.Кона. – 6-е изд. – М., 1989. – С. 306-307.
9. Столяр М.Б. Пошуки сенсу життя в європейській культурі: дві парадигми // Вісник ЧГПУ. – Вип. 32. Філософ. науки. – Ч., 2005, С. 5-10.
10. Тойнби А. Дж. Постигание истории. - М., 1991. - С. 515-517.
11. Тодоров Ц. Героїзм і святість. // Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. – Львів, 2000. – С.61-77.
12. Флоренский П., свящ. Освящение реальности. // [http:// pravbeseda.org/library](http://pravbeseda.org/library).
13. Флоренский П., свящ. Столп и утверждение истины. – М., 1990. – Т. 1. – 490 с.
14. Хейзинга Й. Осень средневековья. – М., 1988. – 539 с.
15. Христианская мысль. Киевское Религиозно-философское общество. Вып. III. – К., 2006. – 287 с.
16. Христос Яннарас. Свобода етосу. – К., 2003. – 251 с.

Наталія Баранова

ГРА ТА МИСТЕЦТВО ЯК ЗАСОБИ ЕСТЕТИЗАЦІЇ ОБРЯДУ

Обряд у специфічній формі відображає та відтворює буття народу, властиві йому матеріальні й духовні цінності. Переважно на конкретно-чуттєвому й емоційно-естетичному рівнях він закріплює та переносить у майбутнє все краще, що накопичено дійсностію. «Без такого оформлення («обряження») духовні цінності, особливо естетичні, які існують, як правило, в абстрактному, понятійному

вигляді, не можуть стати об'єктами засвоєння, їх не можна чуттєво сприйняти й усвідомити настільки, щоб вони стали нормою поведінки людей» [4, с. 92].

Естетична значущість обрядів зумовлена присутнім у них ігровим фактором. Синкретизм гри, єдність чуттєвих образів, уява, емоції, волюві імпульси, фізичні рухи та звуки, які виражають ігровий стан, мова, яка великою мірою зобов'язана грі й у свою чергу розвиває її, – усе це і є ті підстави, з яких виникає естетичність обрядів.

А.Леонтьєв пише, що «гра не є продуктивною діяльністю, її мотив полягає не в результаті, а в змісті самої дії. Тому ігрова дія вільна від того обов'язкового боку її, який визначається реальними умовами даної дії, тобто вільна від обов'язкових способів дії, операцій» [5, с. 475].

Гра, таким чином, протиставляється дійсності, реальному життю. Межі гри й реальності, свого «Я» та ігрової ролі, правди й вигадки розмиваються.

Спираючись на дані психології, М.Марков [7], на наш погляд, переконливо довів, що гра за своїми мотивами збігається з естетичною діяльністю. Цей збіг полягає передусім у тому, що й для гри, і для естетичної діяльності спонукальним мотивом є насолода, тобто людина бере участь у ігрових діях не тому, що їй потрібно, а тому, що їй хочеться це робити. А для утилітарної та пізнавальної діяльності мотив полягає в прагненні досягти певних життєвих результатів.

Для розуміння сутності гри важливо розрізнити її суб'єктивне та об'єктивне значення. Суб'єктивне значення гри визначається її мотивом, безпосереднім спонуканням до гри, яким є отримання задоволення в самому процесі ігрової діяльності. Якщо судити про природу гри тільки за цим значенням, то легко прийти до висновку, що вона не що інше, як марна розвага.

Крім того, і в грі, і в естетичній діяльності наслідки є не поза процесом, а в самому процесі, людина отримує насолоду тому, що бавиться, а не тому, що вона, скажімо, буде мати якусь користь від цієї гри. Але об'єктивне значення гри суттєво інше, ніж суб'єктивне. Гра сприяє формуванню фізичних і духовних здібностей людини, її пізнавальної діяльності, уяви, волі, уміння володіти собою. Гра – це школа спілкування.

Ці функціональні значення гри виступають разом, дані в комплексі, пронизуючи один одного й посилюючи одне через інше.

«Отже, гра – невимушена діяльність в уявній ситуації за певними правилами. І якщо суб'єктивна ціль гри, її мотив знаходяться в самому процесі діяльності, який приносить задоволення, то об'єктивне значення ігрової діяльності заключається у формуванні й тренуванні фізичних і духовних здібностей, необхідних для здійснення інших видів діяльності й життя особистості в суспільстві» [8, с. 28].

Існує багато різноманітних концепцій ігрової діяльності. Їх чисельність зумовлена як різницею методологічних позицій, з точки зору яких визначається гра (наприклад, позитивізм чи фрейдизм), так і складністю та багатогранністю самого феномена гри та її функціональних значень.

Однією з домінантних функцій гри є розважальна. І хоча розвага як форма поведінки інша, ніж гра (людина може розважатися й спілкуванням з іншими людьми, і спортом, і мистецтвом тощо), але в розвагах також зберігається ігрове начало. Це начало у вищій мірі зберігається й у мистецтві як вільній і творчій діяльності.

Внутрішній зв'язок між грою та мистецтвом існує вже тому, що гра являє собою естетичне явище, притому естетичне відношення втілюється в грі в незвичайній мірі як об'єктивно, так і суб'єктивно. Естетичний характер гри зумовлений тим, що ігрова діяльність є діяльністю непримусово-вільною та творчою, яка охоплює всі основні духовні здібності в їх цілісності та єдності – чуттєві сприйняття та образне мислення, емоції та інтелект, волю та уяву. У грі людина духовно стверджує себе у світі, відчуває силу своїх духовних здібностей. Тому гра приносить особливу насолоду вже самим процесом своєї дії. Ця насолода споріднена з естетичним переживанням.

Гра є естетичною для того, хто за нею спостерігає. Естетична привабливість багата в чому зумовлена ігровим началом. Гра може бути прекрасна, красива, у ній є гумор, вона викликає усмішку. Але гра естетична й для тих, хто в ній бере участь. Переживання, які виникають під час гри, не тільки естетичні, але й обов'язково естетичні. Гра формує такі духовні здібності, без яких не існує естетичного світосприйняття, а саме: одухотворення неживого, здатність перевтілення в інше, віра у вигадку, – не втрачаючи при цьому відчуття реальності, бачення в речі багатства її відношень.

Гра як естетичне явище включена в естетичне переживання. «І.Кант не дарма естетичне переживання людини визначав як гру її духовних сил і здібностей» [8, с. 31]. Гра має естетичний характер тому, що естетичне відношення має характер ігровий.

Головним для людини в грі є те, що вона сама діє в цій грі, а не спостерігає її збоку. Незважаючи на умовність ігрового середовища, вона переноситься в ситуацію ігрових обставин, вірить у справжність штучної ситуації, бурхливо реагує на ігрові обставини, переживаючи та радіючи так, ніби то була сама дійсність.

Аналогічне перенесення відбувається і з читачем, глядачем, які сприймають твір мистецтва, хоча художній твір завжди має умовний характер.

Проте, як і в грі, переживання читача, слухача, що виникають під час перенесення, мають інший характер, ніж ті, що відбуваються в процесі реальних людських стосунків. Ці переживання, як показав П.Якобсон, супроводжуються усвідомленням того, що сприймається не саме життя, а його відображення. Тому під час сприйняття та відображення життя до нього не прилучаються утилітарні міркування про користь. Ось чому кожен «має можливість цілком віддатися безкорисливій насолоді... творами» [10, с. 223]. Це ж саме, як ми бачимо, характерне й для гри.

Ще одним елемент естетичної діяльності є наслідування. Воно взагалі відіграє велику роль у житті людини. Завдяки йому особистість отримує велику кількість знань, необхідних їй для життєвої орієнтації. «Наслідування, – писав Аристотель, – притаманне людям із дитинства, і вони тим відрізняються від інших тварин, що найбільш здатні до наслідування, завдяки якому набувають і перших знань» [1, с. 48]. Завдяки наслідуванню в людини формується уявлення про естетичний ідеал.

Отже, для гри важливий не лише такий психічний механізм, як перенесення, а ще й наслідування. Закріплення цих узагальнених психічних механізмів, що виникають під час гри, дає основу для формування естетичних здібностей людини. Перенесення для людини означає, що поруч із справжнім світом існує фантастичний світ, який захоплює її тим, що в ньому діяльність людського «я» не обмежена ніякими умовностями й перепонами. Наслідування, навпаки, пов'язане з пошуками якогось певного реального об'єкта або дії, відтворення яких не вимагає фантазування, але також приносить утіху тим, що пов'язане з реальною дією. Ця втіха – наслідок не лише витрачення енергії, накопиченої в організмі, а й успіху в досягненні результативної дії. Тому така дія не лишається безслідною для свідомості. Наслідки гри, дії цілеспрямовано впливають на емоційну сферу людини, породжують такі позитивні почуття, як оптимізм, веселий настрій, радість і т.п.

Отже, наслідування та фантазування – це такі процеси психічного життя людини, які є протилежними за своєю спрямованістю. Наслідування звернене до реального світу людини та приносить їй утіху від доцільного використання духовних і фізичних сил. Фантазування, навпаки, спрямоване у сферу уявлень, переносить у світ нереальний і приносить задоволення від переживання уявних подій і самозаглиблення.

Ігрова поведінка властива не тільки окремим людям, але й цілим етапам розвитку суспільства. Вона надає їм своєрідного естетичного відтінку. «Естетична, ігрова сутність поведінки, – зауважує Ю.Лотман, – полягає в тому, що стаючи Катомом, Брутом, Пожарським, Демоном чи Мельмотом і поводячи себе у

відповідності з цією взятою на себе роллю, російський дворянин не перестав одночасно бути саме російським дворянином своєї епохи» [6, с. 54].

Ігрова поведінка не випадково переплітається з мистецтвом. Вони мають дещо спільне, особливо гра й театральне мистецтво, основним елементом якого є мистецтво актора, що прямо називається грою. Художні образи часто виступають як зразки ігрової поведінки, а ця поведінка споріднена з акторським мистецтвом. Мистецтво в грі посилює її естетичні можливості, й ігрова поведінка створює нову естетичну реальність.

Ігрове начало властиве художній творчості з часів її виникнення. Але це не означає, що у філогенезі, тобто у виникненні людського роду, мистецтво виникає з гри. Відрізняючись від гри як своєрідної, якісно іншої діяльності, мистецтво за своєю природою наділене ігровим началом, яке виявляється в художній творчості.

Дійсність, яку відображає мистецтво, пронизана різноманітними проявами гри. Це перш за все ігри дітей, народні ігри, ігровий елемент обрядів. Народні форми мистецтва виростають із гри. У цей час формується ігрове ставлення до них із боку тих, хто спостерігає. «Всякий істинний культ завжди співається, танцюється і розігрується. Ми, люди нового часу, втратили чуття обряду й священної гри. Наша культура стара, зношена й надто мудрована. Та коли ми хочемо повернути собі оте чуття, ніщо так не допомагає нам у цьому, як музична чутливість. Переживаючи музику, ми переживаємо ритуал. Коли ми насолоджуємося музикою – байдуже, чи вона покликана виражати релігійні ідеї, чи ні, – сприйняття прекрасного й почуття священного зливаються в одно, і в тому злитті долається різниця між грою і серйозним» [3, с. 181].

Обряд містить такі запозичені в мистецтві моменти, які можуть служити узагальненою формою висловлювання почуттів. Сприйняття творів мистецтва, які входять до обряду, має під собою благодійне підґрунтя – почуття, які викликані певними подіями. Ці почуття, різні за глибиною та силою в різних людей, знаходять спільну для них форму вираження у творах мистецтва, які належать обряду.

Обряд, безумовно, не може ввібрати в себе твори будь-якого жанру мистецтва. Як обмежене в часі дійство він може містити музичні, хореографічні й літературні твори малих розмірів, декоративно-оформлювальні елементи.

Історія опредметнення естетичного в обряді – це постійний відбір народом кращих творів свого мистецтва. Причому ці твори, увійшовши в обряд, не залишаються незмінними, вони шліфуються від покоління до покоління в напрямку найповнішої відповідності їх тим почуттям, зовнішньою формою вираження яких вони є.

Діалектика взаємодії естетичного аспекту обряду й почуттів, які в ньому виражені, історично вела до удосконалення обох цих моментів обрядовості. «Естетичний бік обряду, поглиблюючи й посилюючи почуття, сам же викликав невідповідність між собою та почуттями, які він розвинув; єдиним шляхом, який би виправив цю невідповідність, було удосконалення естетики обряду» [9, с. 56]. Останнє приводило або до покращення художніх якостей творів мистецтва, котрі входили в обряд, або до заміни їх іншими, такими, що більше відповідають культурі почуттів, яка зростає. Велика частина народного мистецтва народилася та розвинулася саме таким шляхом. В обряді народ виступав і як творець художньої культури, і як виконавець її творів, і як її критик.

Найважливішою особливістю опредметнення естетичного в обряді було те, що воно завжди перебувало під контролем суспільного художнього смаку. «Оцінка пісні, яка входить до обряду, мало залежала від того, що комусь ця пісня не подобалася. Колективність переживань, які породжував обряд, завжди викликала засудження з боку тих, хто без достатніх на те причин не поділяв загальних почуттів» [9, с. 57]. Естетика обряду постійно вимагала спільності переживань багатьох людей, висувала цю спільність у ранг загальноприйнятого еталону художнього смаку, відтісняла на задній план суб'єктивність смаків окремих людей.

Завдяки тому, що твори мистецтва, які входять до обряду, постійно, протягом

багатьох віків шліфувалися народом у напрямку їх найповнішої відповідності почуттям, що викликані реальними подіями життя, народ зумів створити мистецтво, яке вражає силою свого реалізму, ступенем типізації та загальнодоступності емоційного сприйняття. Безумовно, усе народне мистецтво не можна звести тільки до обрядового, але витoki народного естетичного смаку ховаються саме там. Без перебільшення можна стверджувати, що включення народом творів художника-професіонала до обряду – найвища йому нагорода.

Роль естетичного аспекту обряду у формуванні художнього смаку дуже велика. Обряд не тільки посилює та поглиблює емоції, але й тісно поєднує їх із тими творами мистецтва, які служать їх вираженням. Обряд немовби репрезентує людині норму прекрасного. Примхи естетичного смаку окремої людини помітно слабшають у колективному переживанні витвору мистецтва. Тут неодмінно набуває чинності «емоційне зараження», під час якого не тільки поглиблюються та стають яскравішими почуття окремої людини, але й відбувається підкорення їх загальній емоційній тональності.

«Разом із тим не можна випускати з поля зору самостійність емоцій, які викликає життя, їх здатність забарвлювати у свої тони все, що пов'язане з ними. Це створює можливість збочення естетичного смаку. Еталоном прекрасного в мистецтві для людини може стати не тільки високохудожній твір мистецтва» [9, с. 58].

Витoki естетичного смаку завжди ведуть до глибинних зв'язків життєвих переживань із творами мистецтва, які їх виражають.

Специфічна роль обряду у формуванні художнього смаку полягає в тому, що в ньому якраз і відбуваються ці зв'язки. Етапи розвитку суспільного та власного життя, визначні події в житті країни, зміни пір року – усе це моменти встановлення нових відношень особистості до соціального й природного середовища. У ці моменти почуття людей загострені. Включення до обрядів, які оформлюють становлення кожного нового для людини відношення, творів мистецтва дає підстави для формування стійкості естетичного смаку, робить сформовані ними естетичні емоції засобом довільної оцінної реакції людини на все, що створено художниками. Естетичний смак, вихований на творах, які мають високу художню цінність, створює строгий відбір творів мистецтва, приймаючи ті з них, які співзвучні почуттям, що склалися, і відкидаючи не відповідні йому; тим самим він оберігає людину від перенасиченості її враженнями, які породжують і підтримують психологію моди в ній.

Використовуючи в обряді мистецтво як засіб формування емоцій і почуттів людини, народ емпіричним шляхом відкрив принципи цього формування, які мають непересічне значення. У процесі предметнення естетичного звертає на себе увагу органічний зв'язок залучених до обряду творів мистецтва з реальними життєвими переживаннями людей. Цей зв'язок відбувається не тільки шляхом виконання творів мистецтва, які прямо й безпосередньо розкривають смисл події, яка переживається, але й включенням в обряд символіки, яка підкреслює його тотожність.

Суттєву роль у структурі обряду відіграють «ефекти посилення», за допомогою яких обрядовим символам і діям надається соціальна значущість, створюється емоційно-психологічна тональність. Потрібно підкреслити, що соціальною значущістю наділяються не символи й обрядові дії, а ті об'єкти суспільних і міжособистісних відносин, які отримують обрядове оформлення. Основними засобами такого «посилення» в обряді виступають: урочистість ритуалу з певною його емоційно-психологічною тональністю (святковою, веселою, офіційною, траурною). І роль мистецтва при цьому дуже важлива. Воно створює певний емоційний настрій та естетичне піднесення [4, с. 104 – 105].

Люди завжди ретельно пильнували за тим, щоб естетичний аспект обряду не став засобом повсякденних розваг, що послабило б силу його емоційного впливу. Усе було підкорено місцю та часу. За такого ставлення людей сила емоційного

впливу обряду надзвичайно зростала, що приносило максимум вражень.

Мистецтво, як один із головних елементів обряду й основний засіб естетичного виховання, оспівує красу людини, її творчу роль в історії, стверджує істинну людську сутність. Мистецтво в структурі обряду є своєрідним будівельним матеріалом, за допомогою якого досягається святкова емоційно-психологічна тональність, створюється певний художній фон, який відтіняє та доповнює соціальну значущість обрядового дійства. Відіграючи в цьому дійстві практичну роль, твори мистецтва сприймаються як самостійна естетична цінність.

Значного впливу на естетичну функцію обряду набуває естетичний ідеал. «Формуючи яскравими засобами мистецтва високі суспільні ідеали, допомагаючи пізнавати та сприймати навколишній світ за «законами краси»... обрядовість здійснює потужний вплив на людину, стверджуючи в ній справжню людську сутність» [4, с. 96].

Перехід обряду в гру, а обрядової поезії – у художньо-загальний процес спостерігається як на окремих творах, так і на цілісних обрядових комплексах. Складні святкові й сімейні ритуали – обряди новорічні, купальські, весільні та ін. – були своєрідними театральними виставами, які мали певний сценарій і містили в собі велику кількість поетичних творів, що здійснювали не тільки магичну, але й ігрову, розважальну функцію. Із послабленням, а потім і майже повним забуттям магичного смислу обрядів ці елементи виступали на перший план, поповнюючися за рахунок необрядових творів. Домінантною функцією всього дійства ставала естетична, і воно сприймалося вже як розвага, веселе святкове гуляння. Велику художню цінність представляли різні пісні, ігри, гумор, що входили в ці обряди. Багато чого з цього може бути використане під час проведення масових свят і гулянь, і в наш час надає їм різноманітності й особливого колориту.

Обряди завжди виконують одночасно дві ролі. З одного боку, вони є специфічним способом відображення, закріплення та відтворення соціальних і духовних цінностей, світосприйняття; з іншого – це святковий, надбудований емоційно-естетичний бік самої життєдіяльності певного народу, своєрідна соціально-культурна форма його спілкування. І тим-то обряд і відрізняється від усіх інших форм спілкування, що він найкраще віддзеркалює почуття та емоції людей.

Соціальна типологія обряду істотно відрізняється від будь-якого іншого театралізованого дійства. Завдання обряду не полягає в суто розважальності або повчанні. Його мета – сформувати спільне почуття.

Смислове ядро обряду міститься не в його сценарії, а в тому емоційному переживанні, яке він викликає. Важливою є не єдність смислу, а єдність переживання, що формується в процесі обрядових дій.

Символічна репрезентація історії, пропонована обрядом, намагається трансформуватися в якість універсально-космічне дійство. Сама історична подія має постати як утілення космічних сил, що у своїй стихійній несвідомості зумовлюють появу нової космічної субстанції. Ця субстанція має чуттєво-надчуттєвий характер, вона утворюється з мільйонів розрізнених “Я”, що зливаються в єдине “Ми”. Таке перетворення окремого “Я” в космічне “Ми” викликає ілюзію душевного піднесення, почуття причетності кожного індивіда до космічного витвору.

“Ми” виступає основою кожної символічної репрезентації, причому не як якась проста єдність, а “Ми” організоване, творче, активне [2, с. 153].

Отже, обряд як безпосередній спадкоємець найдавніших форм людської культури доніс до наших днів естетичні уявлення минулих поколінь. Виражаючи рівень свідомості й світовідчуття людей, він зберігає в кожному історичному епоху значення первинної художньої переробки сукупного чуттєво-практичного досвіду та є складним естетичним і соціальним явищем. До нього входять твори, різні за часом і за жанром, починаючи з найпростіших мовних формул і закінчуючи складними поетичними формами. Об’єднує всі ці твори спільна, основна для них

ознака: усі вони тісно пов'язані з магічними діями, складала з ними єдиний ритуальний комплекс, виконували єдину функцію.

Обряд – утілення єдності минулих і теперішніх генерацій. Він дає можливість відчутти час як єдине ціле, побачити переддень історії в його ціннісному вимірі.

Обряд, відображаючи певні моральні норми та естетичні ідеали народу, виховує, передає від покоління до покоління зібраний і художньо узагальнений досвід.

Обряд покликаний відтворювати й підсилювати почуття колективної ідентичності, надавати набір значущих символів. Він робить традицію видимою, відчутною, живою, оскільки служить засобом опредметнення естетичного, яке формується як аксіологічне відношення, що виникає з практично-утилітарного, але не зводиться до нього, а становить новий рівень взаємовідношення людини й навколишнього світу.

Джерела та література:

1. *Аристотель*. Об искусстве поэзии. – М.: Гослитиздат, 1957. – 183 с.
2. *Бурлачук В.* Традиція, ритуал, свято як система соціального відчуження. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 147 – 164.
3. *Гейзінга Й.* Homo Ludens: Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – 250 с.
4. *Зоц В.А.* Эстетическая функция обрядности и ее атеистическое значение // Традиции. Обряды. Современность. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1983. – С. 92 – 106.
5. *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики. – Изд. 3-е. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 576 с.
6. *Лотман Ю.* Статьи по типологии культуры. – Тарту: Тарт. ун-т, 1973. – 95 с.
7. *Марков М.* О некоторых закономерностях процессов эстетической деятельности. // Вопросы эстетики. Вып. 1. – М.: Искусство, 1958. – С. 9 – 16.
8. *Столович Л.Н.* Искусство и игра. Сер. “Эстетика”. – № 6. – М.: Знание, 1987. – 63 с.
9. *Суханов И.В.* Обычай, традиции и преемственность поколений. – М.: Политиздат, 1976. – 216 с.
10. *Яковлев Е.Г.* Эстетическое как совершенное // Филос. науки. – 1987. – №5. – С. 46 – 56.

Олександр Чорний

ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТНЬОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УКРАЇНІ

Сьогодні філософія освітнього менеджменту в Україні, на нашу думку, залежить від ґрунтовної підготовки і перепідготовки вчителів українських шкіл, які є рушійною силою всього педагогічного процесу. Саме вчителі закладають у молодих людей любов до освіти і науки та допомагають зробити перший крок у науково-дослідній роботі. Проблема підготовки майбутнього вчителя завше була ключовою в науково-педагогічних та суспільно-політичних дискусіях. Вона є однією з головних і для сучасної України. Нині модною стає теза про те, що у нас забагато педагогічних вузів. Ця теза напряду пов'язана з Чернігівщиною, де працюють два державних університети, котрі теж готують педагогів.

Серйозність проблеми підтверджується і тим фактом, що школи міста Чернігова повністю забезпечені педагогами, а тому більшість випускників вузів поповнюють ряди безробітних на біржі праці. Проте всупереч даному твердженню в сільських школах Чернігівської області відчутна нестача педагогічних кадрів. Розглянемо проблеми, котрі хвилюють усіх викладачів: професорів, доцентів, асистентів, вчителів шкіл, а також студентів педагогічних вузів у різних площинах. Адже всі ми, викладачі і студенти, – це перш за все люди зі своїми долями, плюсами й мінусами, позитивними та негативними рисами, але, незважаючи на це, повинні якісно забезпечувати педагогічний процес і заохочувати в учнів та студентів любов

до науки. Кожен викладач, як і кожен студент, відчуває потребу в увазі до своєї роботи державного керівництва, саме підтримка держави та допомога ділом і словом прискорить вирішення проблем в освітянській галузі.

В Україні здійснюються кроки щодо забезпечення прискореного, випереджального інноваційного розвитку освіти, а також створюються умови для самоствердження та самореалізації особистості протягом життя. Систему концептуальних ідей і поглядів на стратегію та основні напрями розвитку освіти визначає Концепція розвитку освіти в Україні на 2006-2010 роки. Стан справ у галузі освіти, темпи та глибина перетворень не задовольняють потреби суспільства. Актуальними завданнями залишаються збереження і поширення кращих традицій національної системи освіти, забезпечення доступності здобуття якісної освіти для всіх громадян та входження вітчизняної системи освіти в освітній і науковий простір Європи[1, 7].

В умовах, коли ми адаптуємо свою філософію освіти до кращих західноєвропейських зразків, рухаючись до Болонського вектора освіти, необхідно розробити систему моніторингу теперішніх і майбутніх потреб педагогів і науковців та окреслити їм чіткі завдання для подальшої праці в умовах цього процесу. Детальний аналіз стану та план головних напрямків розвитку шкіл, ліцеїв, училищ, технікумів та вузів Чернігівщини дозволяє нам зробити висновок, що наші навчальні заклади сьогодні перебувають у стані боротьби за виживання, як і більшість навчальних закладів України. Тому головним завданням, яке гостро стоїть сьогодні перед навчальними закладами, є перехід з режиму виживання в режим системного розвитку. Для цього необхідно зробити все можливе не лише для ресурсного забезпечення та розвитку матеріально-технічної бази шкіл, ліцеїв, училищ, технікумів та вузів, а й для матеріального заохочення вчителів шкіл і викладачів училищ, технікумів та вузів. Саме через посилення державної та соціальної підтримки вчителів шкіл та викладачів училищ, технікумів та вузів можна досягти вищої якості середньої, спеціальної, технічної та вищої освіти. Адже за низької заробітної плати знижується престиж педагога на всіх рівнях його педагогічної діяльності.

Ми не ставимо завдання виявити недоліки в підготовці українського педагога та його слабкі сторони, а хочемо прослідкувати позитивні та негативні фактори в площині переходу вищої школи України до підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів.

Проблема диференціації рівнів підготовки педагогічних кадрів хвилює багатьох абітурієнтів, також ця проблема зачіпає і тих спеціалістів-педагогів, які працюють сьогодні в школах України. Адже нині не розроблено закону, який би регламентував оплату праці згідно з дипломами (бакалавра, спеціаліста, магістра).

Власники даних дипломів належать до категорії людей з вищою освітою, тому формально є "рівними". Хоча реально на бакалавра треба вчитися чотири роки, на спеціаліста – п'ять, а на магістра – шість років. Саме через це про "рівність" освіти в даному випадку дискутувати немає сенсу, залишається лише "чекати рішення" Міністерства освіти і науки України.

Центральною проблемою громадян з вищою освітою в Україні сьогодні є суперечність між оплатою праці. Адже нині люди з середньою та вищою освітою отримують, як правило, однакову заробітну плату. Тут доцільно звернутися до досвіду інших країн. Згідно з твердженням міністра освіти США Річарда У.Райлі: "Вища освіта в США сьогодні дає більше переваг, ніж будь-коли. У 1970 році прибуток середньостатистичного молодого американця з дипломом бакалавра був на двадцять чотири відсотки вищий, ніж у того, хто мав лише диплом середньої школи. Станом на 1998 рік "премія за вищу освіту" виросла до п'ятдесяти шести відсотків. Для молодих американок вона збільшилася від вісімдесяти двох відсотків до ста у 1998 році. Це означає, що у Сполучених Штатах молоді жінки з вищою освітою заробляють удвічі більше, ніж їхні ровесниці, які ніколи не відвідували коледж. До того ж усе більше студентів приходять прямо із середньої

школи в коледж. Лише за період 1992-1998 років їх відсоток виріс з 62 до 66 відсотків”. [2,5]

Україна сьогодні сповідує дещо інший підхід до проблеми оплати праці громадян з вищою освітою, особливо це стосується вчителів, лікарів, працівників культури, котрі отримують заробітну плату з державного бюджету і на оплату праці яких депутати Верховної Ради кожного року забувають “закласти” в бюджет відповідну суму. Повчальним у даному випадку є західний досвід. Адміністрація Клінтона в 1998 р. запропонувала інвестувати один мільярд доларів для освіти з метою підвищення якості підготовки вчителів Сполучених Штатів Америки та забезпечення учням і вчителям всіх необхідних можливостей для успіху.

Тут можна зауважити, що Україна - не Америка, і ми дуже бідні у фінансовому відношенні, проте сьогодні українська освіта не може керуватися певними мотивами, які вже є відсталими для XXI століття. Початок XXI століття як для західної системи вищої освіти, так і для української характерний тим, що у світогляді наших і зарубіжних науковців та студентів головну роль грають чотири напрямки:

1. Збільшення кількості міжнародних обмінів;
2. Розширення застосування навчальних технологій та дистанційної освіти;
3. Створення умов для вивчення студентами хоча б однієї іноземної мови та ознайомлення з іноземними культурами;
4. Обмін з іншими країнами інформацією про досягнення у сфері освіти.

Викладачі і студенти всієї планети саме в цих напрямках вбачають інтернаціональність знання. Тому очевидно, що прийняття розумних рішень у галузі освіти сьогодні допоможе нам побудувати цивілізоване суспільство.

Система вищої освіти України безпосередньо пов'язана з ціннісними орієнтирами, визначеними у суспільному житті, через це ми орієнтуємося на західний тип вищої школи. Але кожне оновлення у вищій школі (бакалавр, магістр), звичайно, супроводжується, як зауважує Е.Помиткін, “болісними процесами руйнування стереотипів мислення, і, можливо, з цих причин упровадження інноваційних технологій спочатку викликає негативну реакцію, яка теж є похідною консервативної частини людської психіки. Проте подібна реакція має свій корисний аспект, оскільки дозволяє новому, прогресивному практично довести своє право на існування”[3,3].

Система вищої освіти, яка склалася в нашій країні, потребує суттєвого аналізу з метою підвищення значущості громадян, котрі мають дипломи бакалавра, спеціаліста, магістра. Українська держава повинна провести диференціацію в оплаті праці, власників даних дипломів. Саме така постанова питання допоможе студентам сконцентрувати свої зусилля для досягнення вищого ступеня вищої освіти (магістра) як ціннісно-сміслової та фінансової орієнтації людини.

Для вищої освіти України ще з XVII століття (Києво-Могилянська колегія) завжди була характерна відкритість, поліфонічність культури, що значно збагачувало скарбницю її багатовікових надбань. Тому ми повинні поєднати у вищій школі України західний підхід та адаптувати його до наших умов і традицій. Тоді для нас актуальним буде побажання Е.Помиткіна про те, що перехід до освіти майбутнього – це перш за все перехід до прогресивної філософії, основні положення якої стануть головним орієнтиром на шляху наповнення нової системи освіти справді новим змістом. [3,4]

Для філософії освіти в Україні характерний екзистенційний підхід до становлення особистості і отримання нею вищої освіти. Тому наступною проблемою, яка потребує вирішення, є реформа системи підвищення кваліфікації вчителів. Вона повинна працювати на розвиток системи освіти, саме через це наша держава мусить ставитись до вузів, які працюють у даній галузі, не за залишковим принципом.

Сьогодні більшість інститутів підвищення кваліфікації вчителів перебуває у скрутному фінансовому стані і через це не можуть повною мірою надати допомогу

педагогу, щоб він міг творчо працювати в школі. У зв'язку з цим системі підвищення кваліфікації важко проводити перепідготовку працівників освіти, які мають дипломи магістра, спеціаліста, бакалавра. Специфічні труднощі у вузах з підвищення кваліфікації виникають при підготовці вчителя як менеджера освіти. Адже в майбутньому, коли кожна школа буде боротися за те, щоб саме до неї батьки віддавали своїх дітей, кожен вчитель повинен проявляти якості менеджера освіти.

Система підвищення кваліфікації вчителів може виконати свої функції лише за дієвої підтримки Міністерства освіти і науки України, рішення якого повинні бути спрямовані на підвищення соціальної значущості праці вчителя. Сьогодні низька суспільна оцінка праці вчителя пов'язана з такими чинниками, як низька оплата праці, соціальна незахищеність, перевантаженість навчальною та виховною роботою, мізерна кількість вільного часу. Координальне вирішення цих проблем забезпечить авторитет вчителя і педагогічної професії загалом, як це було в 80-х роках ХХ століття. У педагогічні вузи йтимуть найпідготовленіші випускники шкіл, бо престиж професії вчителя є важливим орієнтиром під час вибору її кращими учнями школи. Хоча зараз авторитет професії, зокрема професії вчителя, визначається не стільки змістом праці, скільки соціальним становищем осіб, які володіють нею.

Джерела та література:

1. Ніколаєнко С.М. Стратегія розвитку освіти України: початок ХХІ століття. – К. Знання, 2006. – 253с.
2. Річард У.Райлі. Нарис сучасного стану освіти в США.// США:Суспільство та цінності (електронний журнал держдепартаменту США). Червень 2000 р. – 72 с.
3. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти. – К.: ІЗМН, 1996.– 164 с.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Віктор Довбня

●

ТЕОРЕТИЧНИЙ “ПОРТРЕТ” УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

[Рецензія на книгу Шевченка В. І. “Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ)”. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2007. – IV, 244 с. – Наклад 300 прим.]

Вітчизняне філософське співтовариство вперше отримало багатопланове дослідження української філософії, автором якого є викоосвічений фахівець, принципова й неординарна особистість – Володимир Ісакович Шевченко. На жаль, книга побачила світ, коли її автора вже не було серед живих. Ця обставина спонукає рецензента до особливої виваженості в оцінках і судженнях, водночас надає можливість сказати те, що не було сказано за життя наставника.

Насамперед підкреслимо, що професор В. Шевченко, вивчивши масив філософських і близьких до філософії публікацій, які були створені протягом історії України, запропонував нарис теорії української філософії на основі її історії, адаптований до потреб викладання філософії у вищих навчальних закладах. Отже, предметом теоретико-методологічних роздумів ученого постала українська філософія як вчення про засади мудрого способу спільного життя українців у власній державі серед народів і держав світу.

Безумовно, вихід у світ цієї книги українського мислителя В. Шевченка, що адресована студентам, магістрантам, аспірантам, викладачам філософії, є значною подією не тільки для Чернігівської філософсько-антропологічної школи, яку він відродив наприкінці ХХ на початку ХХІ століть, але й для науки, системи освіти всієї України. Як людина, яка має певне відношення до філософії, можу стверджувати: Володимир Ісакович із поставленим завданням блискуче справився. Йому вдалося показати у своїй книзі, що саме через історію філософії можна вести зацікавлений діалог про найгостріші проблеми української філософії.

Інша справа, що праця В. Шевченка передбачає вдумливого читача, що “дружить” із філософією. Не секрет, що таких читачів серед студентів і аспірантів не так уже й багато. Підстави для такого висновку є. Наприклад, викладання на сьогодні української філософії обмежується десятком вищих навчальних закладів, серед кількох сотень існуючих. Тому професор В. Шевченко цілком має рацію (незважаючи на те, що після смерті вже пройшов деякий час, писати про Вчителя в минулому, повірте, непросто) стверджувати, що вивчення української філософії ще не стало повсякденним моментом функціонування української культури і національної системи освіти України.

Водночас мислитель сповнений оптимізму, тому що перші кроки до цього

зроблені. Серед них і публікація таких книг, що допомагають “виростити” читача, дають можливість зацікавитися філософією. Хоча ніде правди діти, ще багато книг із філософії написані так, що не лише не зацікавляють у предметі, а навпаки, відвертають читача від “любви до мудрости”. Книга Володимира Ісаковича насичена власними роздумами, аналітичними концепціями та ідеями, вона захоплює того, хто думає над її текстом.

Зауважимо, що створення книги – надзвичайно складне і завжди важке завдання, тим більше, що хвороба дошкуляла Володимиру Ісаковичу все більше і більше. Перш за все слід відзначити дуже ясну форму викладу, чіткість думки і дохідливість усього того, що автор хотів сказати своїм читачам. І ще одна цінність книги – простота викладу. Будь-яке складне питання автор намагається викладати так, щоб воно було доступне не тільки аспірантам, яким ця книга у першу чергу адресована. Це та особливість, якою володіють люди, які досконало знають той чи інший предмет. Якщо людина має лише дотичне відношення до досліджуваної проблеми, то на простоту викладу не варто сподіватися, а без глибокого знання предмета дослідження справжню книгу важко написати.

Друге, що впадає в око, коли читаєш книгу, – це нове прочитання здавалось би давно відомих істин. Перший розділ “Любов і мудрість як ознаки людської спільноти” надзвичайно нестандартний, він вводить у предмет філософії, і Володимир Ісакович, спираючись на світову й українську філософську думку, подає власну інтерпретацію того, що ми власне називаємо філософією. Автор веде розмову не про традиційне тлумачення філософії як осягнення всезагального світового зв'язку і створення про нього знання. Не претендуючи на остаточну істину, термін “філософія” конституюється у В. Шевченка не в якості “любви до мудрости” й означає не зв'язок кохання (Ероса) із мудрістю (Софією) або парування (Афродіти) і мудрості. Посилаючись, природно, на Піфагора, Платона, він подає своє, уточнююче визначення філософії як *“потяг людини до пізнання й осмислення засад життєтворчості і світоустрою, а значить, основ і умов, на які спирається існування людської спільноти, та участь особи у способі її існування”* (С. 31-32).

Загалом цілісність викладу, обґрунтований і логічний перехід від одного розділу до іншого являє собою суттєву особливість даної книги. Імпонує також ще і жвавість викладу. Для пояснення достатньо складних проблем використовуються і дуже яскраві приклади. На автора цієї рецензії, зокрема, справило враження, як у книзі викладена проблема **не-філософії**. Володимир Ісакович проводить наступний оригінальний мисленневий експеримент: він показує, що філософія ще в часи існування радянської України безпідставно була віднесена до “ідеології”. Як приклад, він наводить нормативно-правові документи Української незалежної держави, в яких знайшло своє опосередковане відтворення таке розуміння філософії. Зокрема Конституцію України, в якій стверджується (стаття 15), що суспільне життя ґрунтується на засадах ідеологічної багатоманітності: “Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова”.

Таким чином, В. Шевченко, розвиваючи думку відомого дослідника історії української і російської філософії перших десятиріч ХХ століття Г. Шпета, показує, що всі нефілософські або ідеологічні тлумачення дійсності, які виходять за межі змісту мудрості, мають назву “філодокси”, тобто любові до вигадок. Обстоюючи дану точку зору, учений схильний філософію все-таки розглядати як “дружбу (любов) з мудрістю”, зміст якої не збігається з жодною версією (трактовою) змісту ідеології. Парадокс, на погляд В. Шевченка, полягає в тому, що засвоїти філософію під час навчання або самостійного її вивчення неможливо. Він показує, що вивчення філософії як навчального предмета не дає студенту чи аспіранту ні почуттів, ні розуму, ні мудрості. Тому, що почуття і розум у кожного з них уже є, а *мудрість набувається в ході життя* (С. 69). Але філософія як навчальна дисципліна, допомагає впорядкувати й удосконалити розум, активізувати і збагатити почуття, вказати на умови, виконання яких сприятиме зростанню в

мудрості. Зрештою, В. Шевченко аргументовано доводить, що *вивчення курсу філософії дає можливість зрозуміти людині, що вона – людина* (С. 69).

Варто зазначити, що такого роду оригінальний спосіб викладу матеріалу привертає увагу студентів, змушує думати, допомагає зрозуміти, наскільки актуальні поставлені в книзі проблеми.

Продовжуючи аналіз, перейдемо до третього розділу книги, який має назву “Українська філософія та її особливості”. Розглядаючи особливості вітчизняної філософії, В. Шевченко торкається питання її хронологічних меж. Питання про початки філософствування в Україні, тобто про те, коли й як зароджувалася філософська думка на українських землях, є й на сьогодні дискусійним. Крім того, проблема формування української філософії є однією із ключових для становлення, розвитку та існування самої філософії як “дружби” з мудрістю. І в цьому контексті є досить оригінальним вирішення питання, що пропонує В.Шевченко, пов’язуючи його з іменами Анахарсія Скіфського, Біона Борисфеніта (Дніпровським або Наддніпрянцем), Сфером та іншими мислителями.

Інакше кажучи, В. Шевченко привертає увагу вчених, які філософську основу “українського” вбачають не в “грецькому”, “латинському” чи “європейському” впливах, а в *тяглоті* соціокультурного процесу в Україні. У такий спосіб він реабілітує думку, висловлену українським істориком філософії Ю.Липою в першій половині ХХ століття, про те, що українська філософія має давню підставу, закладену ще до нової ери, але надає їй нового звучання. Нове, зокрема, проявляється в тому, що філософська думка в Україні, за В. Шевченком, – це і філософія скіфів, філософія у грецьких полісах давньоукраїнського Причорномор’я, філософія готів, а також ті елементи філософії, які використовували проповідники різних версій християнства, ісламу та іудаїзму.

Таким чином, В. Шевченко розширює хронологічні рамки формування української філософії, стверджуючи, що вона формується задовго до появи Київської Русі. Особливо вражає читача зіставлення у часі першого філософа давньої України Анахарсія Скіфського, який жив у VI столітті до н. е., і першого грецького філософа Фалеса, життя і творчість якого теж припадає на VI століття до н. е.

Книга В. Шевченка репрезентує основні досягнення сучасної української філософської думки і водночас відкриває перспективи розробки її нових проблем. Вважаємо, що вихід праці В. Шевченка “Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії” є дуже своєчасною. Вона, безперечно, стане настільною книгою не лише для аспірантів, але й професорсько-викладацького складу, який забезпечує викладання дисципліни “Історія філософії України”.

Рецензована книга до певної міри підбиває підсумки того, що вже зроблено в області методологічного обґрунтування історії української філософської думки. На наш погляд, вихід цієї книги являє собою свого роду конституюючий крок у становленні теоретико-методологічних підстав для сучасної історії української філософії.

Актуальні ідеї В. Шевченка, викладені в четвертому розділі рецензованої книги, про людину та її світотворчу функцію. Спираючись на джерельну базу української філософії, зокрема “Ізборник ” Святослава 1073 року, В. Шевченко витлумачує людину як *живу, розмовляючу і смертну істоту, здатну творчо-продуктивно діяти* (С. 103). Учений бере до уваги сформульовані в “Ізборнику” загальнонародові ознаки людини, які виявляються через протиставлення всьому тому, що не є людиною. На думку рецензента, позиція дослідника в цих питаннях виражена й точна: без ностальгії і самовихваляння, зі знанням деталей і відмінностей різних шкіл у вітчизняній філософії він стверджує мовоцентричне тлумачення людини та антропоцентричну інтерпретацію світу.

Одночасно з визначенням людини як розмовляючої і мислячої істоти В.Шевченко, спираючись на філософську думку Київської Русі, українських філософів наступних епох, розробляє розуміння людини як “малого світу” або

“мікрокосму”. Розгляд людини як “мікрокосму”, а також розуміння її як “словесної” і “художньо-творчої” істоти, сучасний український мислитель доповнює тлумаченням її як соціокультурної істоти. Актуалізація соціокультурного підходу до людини дослідником пов’язується з розробкою філософських проблем у Києво-Могилянській академії й особливо із філософією М. Гоголя, а пізніше – П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка та інших українських мислителів.

Таке збалансоване ставлення до різних шкіл у вітчизняній філософії історично точне й виправдане. Надзвичайно важливо, що В. Шевченко показав, як інтерпретація людини як соціокультурного мікрокосму загострювала проблему національно-культурної самобутності українців і логічно підводила до теми створення Української держави. Крім того, евристична цінність антропоцентричної концепції автора книги полягає в тому, що вона не лише систематизує вже відомі знання про людину в українській філософській думці, але й направляє дослідження ще існуючих у цих знаннях “білих плям”, уключаючи їх розгляд у світлі нелінійної науки, у тому числі в контексті синергетики.

Гносеологічна проблематика для В. Шевченка є провідною в його історико-філософських дослідженнях. Підтвердженням цієї думки може слугувати той факт, що Володимир Ісакович кандидатську і докторську дисертації присвятив саме проблемам і розвитку концепції пізнання. Не випадково, що в рецензованій праці п’ятий розділ “Пізнання дійсності” не лише найбільший за розміром, але й водночас насичений глибокими логіко-історичними міркуваннями.

Особливість пізнавальної діяльності в житті людини, з точки зору В. Шевченка, полягає в тому, що вона функціонує на “роздоріжжі” знання і незнання. Неоднозначність знання як істини, віри та правди викликає колізії при функціонуванні пізнавального процесу. Тому автор книги намагається через проблематику філософської рефлексії над пізнавальною діяльністю людини висвітлити й актуалізувати проблематику сучасної рефлексії над пізнанням дійсності. Учений не просто приділяє достатню увагу проблематиці пізнавальної діяльності в житті людей, їхнім пізнавально-творчим здібностям, як вони представлені в історії української філософської думки, але детально й ґрунтовно розглядає особливості теоретичного й практико-пізнавального освоєння дійсності.

Намагання В. Шевченка розширити розгляд практико-пізнавального освоєння дійсності, включивши до нього інтелектуально-почуттєве та естетико-почуттєве освоєння, заслуговує на увагу та є, на думку рецензента, одним із достоїнств цієї праці. Установки, реалізовані в рецензованій книзі, здатні адекватно орієнтувати і викладача, і аспіранта, і студента розуміти багатовимірність істини, долати однобічність сучасної “спеціалізованої” людини, допомагають сформулювати істинне, правильне і правдиве знання дійсності.

Шостий розділ рецензованої книги присвячений аналізу світу, його устрою і перетворення. Тут В. Шевченко підкреслює необхідність нових світоглядних орієнтирів сучасного цивілізаційного поступу, спертих на вітчизняну філософську думку. Справді, дуже багато буде залежати від того, яким чином історія української філософії буде представлена в системі підготовки аспірантів. Чи буде вона формувати в аспірантів потребу у філософському осмисленні світоустрою як невід’ємного елемента певного типу культури, чи обмежиться описом функцій процедури верифікації у формуванні єдності думки членів наукового співтовариства.

Потрібно підкреслити, що В. Шевченко порушує одну з найскладніших проблем не лише української, але й зарубіжної філософської думки – проблему світоперетворення. Складність полягає в тому, що навколо цієї проблеми нагромадилося чимало філодоксичних гадок та ілюзій, що набули значущість святих і непорушних забобонів, які розповсюджені і в сучасному українському науковому середовищі. Спираючись на давньоукраїнські тексти, учений у словопоняття “перетворення” вкладає розуміння зміни чи оновлення або того, що існує само по собі, або того, що було створене кимось раніше. У результаті під

перетворенням розуміється *“переважно або спонтанна зміна якихось речей без втручання людей (самоперетворення), або ж мався на увазі фізично-трудоий вплив людини, знову-таки, на певні фізично присутні у світі речі та їхні зв’язки”* (С. 228).

Таким чином, В. Шевченко, осмислюючи світоустрій та його перетворення, вдається до особливого типу філософсько-методологічної рефлексії. Суть його полягає в тому, що автор книги основну увагу приділяє зв’язкам філософського дослідження із соціокультурними основами, об’єднуючи логіко-методологічний, соціологічний, культурологічний та історико-науковий аналіз в єдину систему. Основні акценти переносяться на опис перш за все соціокультурних і ціннісних передумов формування філософського знання та вибору стратегій наукового дослідження.

Створенням вчення про поступ, на думку В. Шевченка, українська філософія набула рис відносної завершеності. Автор книги аргументовано доводить, що українська філософія розробила і включила в себе відповідно вчення про людину і пізнання світу, про начала і структуру світу та його перетворення, які утворюють засади кожної національної філософії. Розробка цих тем української філософії, зрозуміло, не завершена, і багато аспектів вітчизняної філософії ще потребують свого неупередженого дослідження. Книга В. Шевченка, на погляд рецензента, є достатньо успішною спробою такого дослідження.

Але вона не побачила б світ без тієї групи людей, які доклали немало зусиль, щоб після смерті її автора був реалізований його задум. Тому хотілося б висловити глибоку вдячність директору Науково-дослідного інституту українознавства, відомому в Україні мовознавцю й громадсько-політичному діячу, академіку П. Кононенку, упоряднику книги О. Ярошинському, співробітникам цього інституту Ю. Фігурному та О. Мельниченку, котрі здійснювали її технічне забезпечення. Завдяки їхнім шляхетним зусиллям ми можемо тепер долучитися до наукових здобутків творчої думки визначного українського філософа Володимира Ісаковича Шевченка, професійна й наукова діяльність якого ще практично не досліджена.

Чи вдасться вітчизняним дослідникам, насамперед його учням і послідовникам, намалювати цілісну мапу філософії В. Шевченка?

Для цього потрібно долучитися до першоджерел, до витоків філософічного мислення В. Шевченка. Сьогодні, коли світ побачив фундаментальну працю *“Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії”*, слід йти далі й видати факсиміле його рукописів, перевидати *“Концепцію пізнання в українській філософії”*, *“Філософію: історія і сучасність”* тощо, у найкоротший термін повинні з’явитися поетичні твори мислителя, щоб кожен дослідник мав змогу долучитися до цілісного й недоторканого оригіналу. Сподіваємося, що це справа найближчого майбутнього.

Водночас варто зауважити, що бездумні апології В. Шевченка будуть дорівнювати його безпідставній ганьбі. Маємо на увазі наш бездумний потяг до ідеологічних стигматів, зовнішньо протилежних за змістом, але практично однакових за формою. Тому треба мати своєрідний та особливий хист до зняття таких протилежностей, щоб не перетворитися із плином часу та за певних умов у справжнісіньких філістерів.

Наголошуючи на цьому, потрібно, мабуть, ознайомити широке коло читачів *“Сіверянського літопису”* з автором рецензованої книги, хоча б із найхарактернішими штрихами біографічного змісту.

Відзначимо передусім важливі факти у біографії В. Шевченка – місце народження – селище Макарів на Київщині (1940 р.) та роль Чернігова у творчому житті мислителя (1974-2006 рр.). У Макарові пройшло його дитинство в роки Другої світової війни й підліткове становлення – у важкі повоєнні часи, тут він здобув середню освіту, сюди в батьківську хату пролягав його шлях після початку трудової біографії як робітника в Києві, повернення після п’ятирічної служби у

збройних силах СРСР, куди він привіз свою наречену – майбутню дружину, тут народилися його син і донька, працював директором Макарівського будинку культури, звідси пролягла дорога до столичного університету на філософський факультет. Одним словом, Макарів – мала батьківщина філософа, куди він завжди тягнувся, з якою підтримував постійний зв'язок.

Другою батьківщиною для В. Шевченка стане Чернігів, куди він потрапив після успішного завершення навчання в аспірантурі Київського державного університету імені Тараса Шевченка. У столиці Сіверського краю повною мірою розквітне талант ученого-педагога, розкриються риси характеру, зокрема вміння тримати удари долі.

Річ у тім, що В. Шевченко, закінчивши аспірантуру, підготував дисертаційне дослідження: “Проблема конкретно-історичного суб'єкта пізнання в марксистсько-ленінській філософії”, але через конфлікт його наукового керівника з головою спеціалізованої наукової ради воно не було допущене до захисту. Працюючи у Чернігівському філіалі Київського політехнічного інституту, він знайшов у собі сили почати все спочатку. Незважаючи на обставини життя, він напише, по суті, другу кандидатську дисертацію на тему “Філософсько-соціологічний аналіз пізнання” і цього разу успішно її захистить (1978 р.), отримає вчене звання доцента. Під час роботи у Чернігівському державному педагогічному інституті ім. Т. Г. Шевченка підніметься на вищу сходинку – захистить докторську дисертацію “Концепції пізнання в українській філософії (логіко-історичний аспект)” (1993 р.) і стане професором.

Характерно, що наукове визнання В. Шевченко отримає у перші роки незалежності України, коли багато хто із філософів, і не тільки філософів, просто-напросто розгубився. Чернігівський мислитель, маючи потяг до наукових досліджень, неабиякі організаторські здібності, гуртує навколо себе насамперед молодих викладачів філософії і пропонує заглибитись у пізнання думки діячів філософсько-літературного кола Чернігово-Сіверщини кінця XVII – початку XVIII століть. Так започатковувалася Чернігівська філософсько-антропологічна школа, яка згодом запропонує Україні та світу оригінальні теоретично-світоглядні розробки, розпочне плідне дослідження філософської думки Чернігово-Сіверщини. Із-під його пера виходять десятки наукових розвідок, присвячених дослідженню творчості мислителів Лівобережної України – Лазаря Барановича, Данила Туптала, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Іоанна Максимовича, Іоанікія Галятівського та інших.

Отримавши наукове визнання, В. Шевченко входить до складу ряду спеціалізованих учених рад (Інституту вищої освіти АПН України, Науково-дослідного інституту українознавства, Дніпропетровського національного університету), співпрацює в редакційних колегіях вітчизняних часописів “Філософія освіти”, “Українознавство”, “Сіверянський літопис” тощо. Незважаючи на стан здоров'я, що весь час погіршувався (інфаркт слідував за інфарктом), Володимир Ісакович був незмінним активним учасником цілої низки міжнародних, національних і регіональних науково-теоретичних та науково-практичних конференцій.

Під час обговорення різних світоглядних проблеми Володимир Ісакович не раз відверто зізнавався в тому, як його єство “рветься” до столиці, де пройшли студентські роки, вирував дух науки, без якої вже не уявляв свого життя. Тут на думку спадають слова Михайла Ковалинського, учня Г. Сковороди, коли, мовлячи про життя свого вчителя, вихованець писав: “Україну предпочитал он Малороссии за воздух и воды. Он обыкновенно называл Малороссию матерью потому, что родился там, а Украину – теткою, по жительству его в оной и по любви его к ней” (Ковалинский М. И. Жизнь Григория Сковороды // Сковорода Г. С. Світ ловив мене, та не впіймав. – Харків: Фоліо, 2006. – С. 33). Поняття батьківщини у Г. Сковороди було дещо відмінним від загальноновизнаного, бо про державність України в його часи вже не прийнято було говорити.

Сьогодні, коли державність України стала доконаним фактом, розуміння Материзни або Батьківщини, за В. Шевченком, є запорукою існування спільноти, тобто сім'ї, роду, етносу, нації, народу. *"Вітчизна, а не "економіка", – стверджує український мислитель, – є конкретно існуючою основою життя спільноти. Батьківщина тим міцніша, чим більше спільнота вклала в неї своїх сил і хисту. Завдяки творчості людей соціокультурна значущість Батьківщини зростає, а її збереження стає нормою поведінки кожного члена спільноти. Земля поселення не тільки годує, а й приймає людей у своє лоно після завершення життєвого шляху. Тому світорозуміння людини нормативної спільноти визначається історією Батьківщини, котру утворюють дійсні чи легендарні природні події, праця попередників та власна участь у бутті спільноти"* (С. 16). Саме таку участь у бутті українського народу й брав автор книги "Дружба з мудрістю" – визначний історик філософії, теоретик-методолог, державобудівний практик.

Василь Слалчук

ВІРШІ НА ПІСКУ

**Дзюба Сергій. У липні наших літ. Збірка віршів. - Ніжин:
Видавництво "Аспект-Поліграф", 2006. - 152 с.**

Читачі не звикли до ідилій, їхній життєвий простір - пастка, до якої вони загнані часом, звичка до тотального протистояння живе у кожному з нас, нами рухає готовність відстоювати себе, тому дехто може відчувати себе дискомфортно, втрапивши до благодатного художнього світу Сергія Дзюби. Отож, аби з перших кроків не травмувати не звиклого до гармонійного буття читача, розпочнемо біографію ліричного героя з того місця, де вона традиційно закінчується, - цвинтаря, цебто помістимо читача у типові обставини (хіба реальний світ не є кладовищем людського духу?), хоча усі ці похмури метафори та алюзії нам ні до чого, цвинтар прекрасний тим, що має здатність налаштувати на екзистенційний лад навіть не дуже схильну до філософських роздумів людину. Отож: "Я пережив себе: відмучився, відпив... / Так тихо поховав - ніхто і не помітив", так воно зазвичай і буває, однак там, де у решти розпочинається поминальний обід, у ліричного героя починається ідилія: "Добре мені: / красиво цвіте портулак / на моїй могилі". Точніше не починається, а продовжує тривання. Смерть у цьому світі - лише інша форма існування, один із його вимірів, смерть - життя навиворіт, така собі вдяганка, в якій обидва боки - лицьові. "Дадуть тобі смерть - проживи її так, як хотів: / Жадано і ніжно, мов дівчину в шлюбну хвилину". І життя, і смерть зводяться до любові.

Історія ліричного героя Сергія Дзюби це - історія чи то вигнання, чи то покинутості, цю історію можна переказувати у багатьох варіантах. "Це сталося. Знов! Без мене відчалив ковчег", рятуються люди, рятуються звірі, поет залишається. "Це - просто дощ, а Ти - така красива! / Таку Тебе створив для мене день. / Я знав Тебе, сто років знав до зливи...". Поява Жінки розставляє все на свої місця, власне, зовні все зостається незмінним, єдине - Жінка привносить у цей світ смисл, він набуває ознак раю. Координати художнього світу Сергія Дзюби - це координати раю. "Де рай - там мить, а мить - це тільки гріх, / Який вже є, який колись ще буде...", гріх тут спіткає на кожному кроці: "Хотіти - гріх, і не любити - гріх, / І гріх любити неталановито!"

Талант любові - це навіть більше, ніж поетичний талант, в ієрархії талантів - він перший. Любов - основа художнього світу Сергія Дзюби, вона є початком усього,

вона усім рухає. Любов - це форма вічності. Чоловік і Жінка - дві (у своїй єдності) форми вираження цієї вічності. "Серед моря і риб / кохаємось, / теплі та ніжні, / востаннє. / Потім станемо / морем і рибою, та прийматимем / інших коханців / з холодного берега", звичайно ж, ці "інші коханці" - це ті ж самі Чоловік і Жінка: "Я бачив нас обох: її, на тебе схожу, / І нібито мене - лиш через десять літ. / Мов хтось наворожив чи зараз тут ворожить, / Що наші двійники з'являються на світ". У цьому зв'язку цілком природною видається наступна формула кохання: "Це коли вірші, / вуста і віра, а жити не хочеться - / від щастя". Така ось парадоксальна логіка щастя. Утім, нічого дивного. Уже (чи ще) Гете намагався зупинити "прекрасну мить", витявши її із кінострічки часу, наче кадрик.

У реальному світі Чоловікові та Жінці нема місця з їхньою любовною ідилією, отож вигнання/втеча до раю неминучі. Рай - це територія любові. Але не зона, тому Чоловік і Жінка у своєму раю ніколи не бувають абсолютно вільними від агресії світу, надокучливості людей та підступності змія, який безперестанку міняє образ, посягаючи на єдність і цілісність Чоловіка й Жінки, проте драматизм загального буття лише підкреслює особисту ідилію Вічних Коханців.

Ліричний герой - поет, для якого життя - сон, і який інколи виборсується з цього сну, щоб записати вірші. Оце просинання, ходіння за віршами у потойбіччя, за межі сну/життя, кожен раз це - "смертельний номер": перетворення на янгола. Поет у моменти виявлення своєї поетичної суті - завжди трохи янгол, а поет із художнього світу Сергія Дзюби - янгол у повній мірі, оскільки у цьому світі нема половинчатих мір: абсолютний Чоловік у коханні до Жінки, він настільки ж відданий поезії, позаяк поезія - це і шлях до Жінки, і засіб її возвеличення, бо тільки поетична мова здатна адекватно відобразити красу Жінки в усіх її виявах та нюансах. "Люблю лишати вірші на піску - / В які світи їх хвиля забирає?", - бо тільки вірші на піску рівноцінні слідам Жінки, які вона залишає на тому ж таки піску. Щоб заявити про себе, не просто виявити власну присутність, а позначити собою світ, Жінці достатньо лише ступити на пісок. А доводиться займатися домашніми справами, ходити на роботу, з якої Чоловік чекає її "як із війни"...

Поетичний світ Сергія Дзюби - це світ казки, тут янголи та привиди зустрічаються так само часто, як і люди, цей багатомірний світ не має кінця й краю, а якщо й дістанеться хтось кінця, то кінець той буде обов'язково щасливим, бо добро тут завжди перемагає. Оскільки творець цього світу Сергій Дзюба - однозначно добрий поет і добра людина, у його "душі - нічого, крім любові та віршів..."

Чоловік і Жінка - як дві душі в одному тілі, а життя - лиш шанс взаємного пізнання. Поезія - спосіб...

м.Луцьк,
грудень 2007 р.

Олена Лєтєошкіна

“СПІШІТЬ ЛЮБИТЬ. ЖИТТЯ ТАКИ МИНАЄ...”

Віктор Терлецький. Кохані славетних. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006.

“ В любові, як і в ненависті можуть бути з'єднані найрізноманітніші почуття: і страждання, і насолода, і радість, і сум, і страх, і сміливість, і навіть гнів та ненависть”, - так писав Костянтин Ушинський про найвище почуття, яке не обійшло стороною жодну людину на Землі.

Книга члена Національної спілки письменників України, лауреата премії ім. Івана Огієнка В.В.Терлецького із м. Шостки Сумської області “Кохані славетних” саме про це. В ній висвітлюються сторінки життя жінок північно-східного регіону Сумщини, які були здебільшого вірними та люблячими

дружинами, матерями, гідними подругами, гарними помічницями та порадиницями.

Замість авторського слова Віктор Терлецький пропонує читачеві “розповіді про жінок, які в усі часи несли, несуть і в сьогодніє велике свято почуття кохання, яке не знає міри і кордонів, яке звеличує душі і, по суті, керує світом”.

Заслужують на увагу всі 20 нарисів, написаних рукою талановитого майстра слова. Кожен містить авторські роздуми, узагальнення, доленосні факти, зібрані у процесі багатолітнього пошуку та різноманітних розвідок.

Нове видання Віктора Терлецького розраховане не тільки на істориків, краєзнавців, літературознавців. Воно повинне захопити кожну небайдужу людину, яка спізнала кохання. Автор не закручує гострих сюжетів, не перевантажує нариси зайвими фактами, іменами та прізвищами. Все глибоко обмірковане, має високий ступінь доказу та правдивості, йде від самої душі небайдужої до чужої долі людини.

У книзі багато зворушливого, несподіваного, раніше не відомого з життя видатних історичних постатей України - поетів, письменників, художників та інших творчих особистостей, які, кожен по-своєму, нелегко прокладали шляхи-доріжки до своїх коханих. На це жінки, здебільшого, відповідали їм вірним коханням, допомогою, сміливо несли разом з ними по життю тягар різноманітних випробувань.

А мовиться у книзі про Єфросинію Ярославну, дочку галицького князя Ярослава Осмомисла, вірну дружину новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, котра своїм “плачем” на сторінках давньоруської пам’ятки “Слово о полку Ігоревім” уславила літописний Путивль. У сімейному житті Ярославни з Ігорем панували любов та шана. Саме Ярославна, така далека і водночас дуже близька для нашої пам’яті, відкриває імена тих 19 коханих жінок, славетних чоловіків, про яких доведеться довідатися читачеві.

Серед них Олена Василівна – дружина Василя III Івановича, мати російського самодержця Івана IV, який за свою небачену жорстокість набув у народі прізвисько Грозний. Після смерті свого чоловіка Василя III Олена (у дівочтві Глинська) керувала Московською державою. Як зауважує автор видання, є дані, що у 20-х роках XVI ст. родина Олени мешкала у Путивлі, який на той час увійшов до системи “засічних мереж” на південних околицях Московії.

У цьому новому творчому доробку Віктор Терлецький приділяє чимало уваги жінкам, які були пов’язані з життям українського гетьмана Івана Степановича Мазепи: Марія Магдалина Мазепа – мати гетьмана, 19-річна Мотря Кочубей, руки якої наполегливо домагався 65-річний Іван Степанович, і мати Мотрі (дружина В.Л.Кочубея) – Любов Федорівна, яка іменується в нарисі українською Марфою Посадницею.

З цією епохою – імператора Петра I та українського гетьмана Івана Мазепи - також пов’язане ім’я ще однієї цікавої особи “ясновельможної пані гетьманової” Анастасії Марківни Скоропадської (нарис «Ясновельможна пані гетьманова»), вдови колишнього генерального бунчужного Костянтина Голуба. Анастасія Марківна була на 25 років молодша за гетьмана Івана Ілліча Скоропадського, коли він, залишившись удівцем, побрався з нею. Як зазначає автор: “То була вельми незвичайна жінка. Вродлива, енергійна, часом норавлива. Впродовж усього їх спільного подружнього життя вона мала великий вплив на чоловіка. Недарма ж у народі побутовали такі прислів’я: “Іван носить плахту, а Настя булаву”, “Іван теля пасе, а Настя булаву несе”.

Настя Скоропадська при житті свого чоловіка брала значну участь у вирішенні політичних питань, постійно дбала про матеріальні здобутки своєї сім’ї. Поховано Н.М.Скоропадську (1730 р.) в одному склепі з чоловіком у трапезній церкві Гамаліївського монастиря, яким вона опікувалася при житті.

Дуже зворушливо автор подає нариси “Попередниця декабристок”, “Та в старощах ще краще полюбились”, “Жизнь в душе моеї проснулася”, “Починається нова доба в моїм житті”, “Я прекрасно пам’ятаю вас”. Ці нариси про справжніх жінок, які, на жаль, не завжди отримували відповідну любов своїх чоловіків, про жінок, гідних пам’яті поколінь. Але хто ж вони?

Попередницею шанованих уже не одним поколінням жінок-декабристок Марії Волконської та Катерини Трубецької була Єлизавета Рубановська. Вона побралася

з відомим письменником, родово коріння якого пов'язане з Глухівщиною, автором славнозвісного твору «Путешествие из Петербурга в Москву» Олександром Миколайовичем Радіщевим, який відбував покарання “за вольнодумство и дерзкое сочинение своё” в далекому сибірському острозі. Єлизавета була рідною сестрою дружини О.М.Радіщева Анни Василівни, яка 1783 р. несподівано померла.

У далекий суворий край, зневажаючи усі труднощі важкого шляху та усвідомлюючи свою нелегку долю на поселенні, до Олександра Радіщева приїздить Єлизавета і привозить з собою молодших дітей письменника. Ця вольова жінка замінила Радіщеву померлу дружину, давала йому творчу наснагу.

Вірною та самовідданою дружиною, яка “в старощах ще краще полюбила”, була для Пантелеймона Куліша його дружина Олександра Михайлівна (в дівочтві Білозерська), котра увійшла в історію української літератури під псевдонімом Ганна Барвінок. На жаль, по-справжньому оцінив її Куліш тільки в останнє десятиріччя свого життя.

Перекладач, приятель та колега по перу П.Куліша Іван Пулюй так зафіксував один момент:

“В розмовах наших брала участь і дружина Куліша, та все з ніжністю і розвагою, кладучи кожне слово на золоті терези. Я любувався її, незвичайним у жінок, патріотизмом і благородним почуттям до літературної праці свого чоловіка”...

Так було за життя П.Куліша. Коли його не стало, Олександра Михайлівна дбала про збереження матеріалів, видання творчого здобутку письменника.

“Жизнь в душе моей проснулась” – нарис про життєвий шлях видатного педагога К.Д. Ушинського і його незрівняної та люблячої дружини Надії Семенівни Дорошенко. Вона походила з роду, який в XVII ст. дав Україні двох гетьманів – Михайла та Петра Дорошків. Народилася Надія Семенівна (1831 р.) на х.Богданівка Глухівського повіту Чернігівської губернії. Два роки, після гімназії, навчалася у Київському інституті шляхетних дівчат. А потім все своє життя присвятила дітям - Павлу, Вірі, Надії, Костянтину, Володимиру, Ользі. Її шлюб з Ушинським був міцним та щасливим. Почуття їх, вириваючись з куточків душі, часто лягали на папір. Життя Надії Семенівни не обминули родинні трагедії: рано пішов з життя коханий чоловік, а потім сини Павло та Володимир. Не дуже вдало склалася доля сина Костянтина, який після революції мріяв виїхати за кордон, але не встиг (помер у Києві). Після смерті батьків та братів Ушинських їх доньки та сестри дуже страждали і померли в еміграції.

У нарисі “Починається нова доба в моїм житті” мова йде про особисте життя І.Я.Франка і його дружини Ольги Федорівни Хоружинської, яка була нашою землячкою. Народилася в с. Борках, яке входило до Лебединського повіту Харківської губернії. Але згодом (у 1923 р.) увійшло до Роменської округи. Дитячі роки минули у бабусі в с.Тимофіївці (Лебединського району). До переїзду в Київ, де зустрілася з І.Я.Франком, вчилася в Харківському інституті шляхетних дівчат.

О.Хоружинська, як засвідчує В.Терлецький, була далеко не першим любовним захопленням І. Франка. До цієї зустрічі він був заручений з Ольгою Рошкевич. Але коли його заарештували і він відсиджував у в'язниці дев'ять місяців, Ольга вийшла заміж за іншого.

Сучасний біограф письменника Роман Горак вважає, що О. Рошкевич була в житті І.Франка єдиною, “без котрої не уявляв собі свого майбутнього”.

Побралися вони, коли О.Хоружинська одержала диплом учителя. Вона володіла французькою, німецькою та англійською мовами, гарно грала на фортепіано. І на все їхнє спільне життя стала для письменника вірною дружиною, народила трьох синів і дочку. Водночас була для чоловіка порадицею, помічницею у літературних справах.

А що ж І. Я.Франко? Натхненно і повсякчас працював він над своїми творами; залишивши величезний творчий доробок і, будучи «співцем кохання і настроїв», закохувався в нових і нових жінок. Його романи дійшли до дружини, з якою письменник, як “з освіченою” обвінчався в Києві “без любові, а з доктрини”. Ї

серце не могло знести зради. Наприкінці свого життя О.Ф.Франко збожеволіла.

Не можна без уваги і зацікавленості читати нарис “Я прекрасно пам’ятаю Вас” про міцну дружбу та повагу жінки до чоловіка – випускниці Глухівського вчительського інституту Ірини Коваль до випускника цього ж вузу, художника кіноекрана Олександра Довженка. Ця невмируща дружба пройшла з ними крізь багато років. Останні роки життя Ірини Коваль минали у Глухові, у тихому будиночку за Спасо-Преображенською церквою. Якимось на одному з ювілейних вечорів глухівського вузу письменник Сергій Плачинда зацікавився стосунками Ірини Андріївни з Довженком. На що старенька вчителька відповіла: “Знаєте, добродію, ми з ним навіть не цілувались...”

Що було у їх взаєминах? Захоплення один одним чи сердечна повага? На це автор нарису дати відповідь затрудняється. Але дуже доцільно наводить слова відомого російського критика Дмитра Писарева: “Свідома повага завжди міцніша захоплення”.

Не можна обійти нарис “Дружини глухівських дворян”. Усього на 12 сторінках В.Терлецький зумів розповісти про деякі сторінки шлюбного життя родів Туманських, Міклашевських, фон-дер Брігенів, Шапоріних, Гербелів, Кочубеїв, Скоропадських. Відомості про життя в цих родинах збиралися по крихтах, аналізувалися. Щось вдалося зібрати, а дещо чекає свого часу.

Останній нарис цього видання “Глафіра з роду Лазаревських”. У ньому мова ведеться про єдину та короткочасну зустріч Глафіри Андріївни Огієвської (Лазаревської) з Т.Г.Шевченком у м. Кролевіці, яка відбулася 25 серпня 1859 року. Однак поет отримав від цієї зустрічі велике задоволення та духовну втіху. Наступного року йому вдалося здійснити третє видання своїх творів під попередньою назвою “Кобзар”. Один примірник з автографом через брата Глафіри Івана Лазаревського (саме він запросив тоді, 1859 р., поета до Кролевіця) Шевченко передав його сестрі. Подарунок мав лаконічний напис “Глафире Матвеевне Огиевской на память. Т.Шевченко”.

Залишається поставити крапку. Але враження від прочитаних сторінок не дають спокою. Це не просто нариси, це – занурення у таємниці людських душ, закоханих сердець... І багаті, і славетні можуть не тільки любити, але й боротися за це почуття, страждати, втрачати, знаходити. А взагалі, вони такі ж самі, як і ми, - звичайні люди, яким ніщо людське не було чужим.

Отже, книжкова полиця поповнилася ще одним цікавим виданням. З цього приводу хочу побажати Віктору Володимировичу Терлецькому міцного здоров’я, творчої наснаги і Золотого пера майстра слова. А читачеві, до рук якого потрапить ця книга, хотілося б навести рядки з вірша поета-аматора, нашого земляка з Бурині В.М.Осадчого з побажанням:

*«Спішіть любити!
Бо тінь життя минає...
І, може, за хвилину або дві
Ми зникнемо, як все завжди зникає –
І нас ніхто не знайде у пільмі!
Спішіть любити!
Бо, може, нас не стане.
Спішіть любити, бо щастя не знайти.
Спішіть любити!
Бо, може, це востаннє –
Востаннє у короткому житті!»*

ЕКОНОМІКА

Борис Чемісов

●

ПРОБЛЕМИ МІГРАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У СИСТЕМІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РЕГІОНУ

Постановка проблеми. Скорочення чисельності населення України, загострення демографічної ситуації зумовлюють необхідність дослідження цих процесів як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Важливою складовою державного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів є регулювання процесу відтворення населення з урахуванням особливостей міграційних процесів, які відбуваються в регіоні, регіональних відмінностей у віковій структурі та демографічній обстановці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розробці теоретичних та методологічних аспектів аналізу міграційного руху, тенденцій демографічних процесів та їх регіональних особливостей присвячені праці багатьох науковців, зокрема А. Баланди, Д. Богині, Т. Драгунової, І. Курило, Ю. Муромцевої, О. Позняка, С. Пиріжкової, М. Романюка, В. Стешенко, С. Стеценко, О. Хомри та інших.

Особливої актуальності набувають дослідження факторів зміни чисельності сільського населення, впливу міграційних процесів на зрушення у його віковій структурі, виявлення чинників, які зумовлюють формування сучасної демографічної ситуації у сільській місцевості.

Метою статті є аналіз впливу міграційного руху на зміну чисельності сільського населення та його вікову структуру, а також тенденцій демографічних процесів у сільській місцевості Чернігівського регіону та виявлення чинників, які породжують ці тенденції. В даному випадку дослідження носить прикладний характер і розглядається як один з аспектів передпланових досліджень при складанні програм соціально-економічного розвитку регіонів.

Виклад основного матеріалу. Чисельність населення Чернігівської області, починаючи з 1950 року, зазнала значних змін. Аналіз показує, що до 1965 року відбувалося його зростання, а в наступні роки кількість населення області почала зменшуватися. Якщо на 1.01.1965 року нараховувалось 1591,2 тис. чол., то на 1.01.2007 року – 1151,9 тис. чол., тобто менше на 439,3 тис. чол., або на 27 %. При цьому тенденції зміни чисельності міського і сільського населення різні.

Так, міське населення області зростало до 1995 року, а потім почало поступово скорочуватись. Зміна чисельності населення в сільській місцевості носить складніший характер. З 1950 року по 1953 рік відбувалось його зменшення, з 1953-го р. по 1958 рік спостерігалось деяке зростання. З 1958 року скорочення сільського населення набуло сталого характеру. Станом на 1.01. 1958 року чисельність населення в сільській місцевості становила 1234 тис. чол., а на 1.01.2007 року – 451,2 тис. чол., тим самим відбулося його зменшення на 779,8 тис. чол. (на 63 %).

Особливо різко тенденція зменшення сільського населення проявилась починаючи з 1965 року, що спричинило скорочення загальної чисельності населення саме з цього року.

Постійно знижувалась питома вага населення сільської місцевості в загальній чисельності. В 1950 році вона дорівнювала 83 %, в 1965 році – 70 %, а на початок 2007 року сягала 39,2 %.

Зменшення чисельності сільського населення було зумовлено перш за все міграцією його за межі Чернігівського регіону. Значний вплив мала також внутрішня міграція сільських жителів у міста та селища Чернігівської області. А з 1970 року додався ще один чинник – зменшення сільського населення за рахунок природного скорочення (перевищення кількості померлих над кількістю народжених).

З 1965 року по 1980 рік зменшення населення в сільській місцевості за рахунок міграційного скорочення становило щорічно 15-18 тис. осіб. З цієї кількості в міста мігрувало 5-10 тис. осіб. З 1980 року по 1991 рік кількість сільських мешканців, що виїжджали із сільської місцевості, поступово зменшується внаслідок загального скорочення сільського населення. Так, за період 1980–1988 роки щорічне зменшення за рахунок сальдо міграції становило вже 10-12 тис. осіб, а з 1989 року по 2006 рік скоротилося до 2,3 тис. осіб.

Аналіз міграційних потоків за період з 1980 по 1989 роки свідчить про те, що основна маса сільських мігрантів виїхала за межі Чернігівської області (54,5 %). З них найбільша кількість – у м. Київ та Київську область, а також у сусідні Сумську та Гомельську області.

Найбільшу питому вагу (55%) серед переселенців з сільської місцевості склали особи у віці 16-29 років. Вікова структура сільських мігрантів у 1988 році мала такий вигляд: особи працездатного віку - 71,3 %, особи, молодше працездатного віку, – 16,7; пенсійного віку – 12 %. З числа всіх, котрі виїжджали з сіл, на жінок припадає 50,2 %.

У зв'язку з цим постають два питання: які причини відпливу населення з сільської місцевості і чому половина вибулих виїжджає за межі Чернігівської області?

Для з'ясування другого питання спеціального обстеження не проводилось. Є тільки дані досліджень, які були проведені в 1970 році обчислювальним центром Держплану УРСР по виявленню мотивів міграції населення в цілому, включаючи і міське [4, с. 98]. Як показало це обстеження, з 12 мотивів, через які населення виїжджає з Чернігівської області, найбільший відсоток припадає на наступні чотири:

- незадоволення житловими умовами;
- незадоволення характером роботи та умовами праці;
- неможливість підвищити освіту;
- незадоволення заробітною платнею.

З огляду на ці мотиви можна припустити, що однією з причин відпливу сільського населення за межі Чернігівської області був і є недостатній рівень промислового розвитку малих міст, відсутність у них вільних робочих місць, великі труднощі з придбанням житла і слаборозвинута соціально-побутова інфраструктура. Оскільки обласний центр Чернігів і два середніх міста – Ніжин та Прилуки не в змозі були прийняти усіх переселенців із сільської місцевості та забезпечити їх необхідними умовами життя, а малі міста в цьому відношенні мали та мають ще менші можливості, значна кількість сільських мігрантів виїхала за межі області.

У 1974 році згідно із завданням Держкомпраці було проведено вивчення причин виїзду жителів із сільської місцевості і ускладнення демографічної ситуації в ряді районів області (Ічнянському, Прилуцькому, Срібнянському, Талалаївському). Результати, отримані під час обстеження цих районів, не втратили своєї актуальності і в наш час.

Анкетне опитування молодих робітників, які виїхали з села в місто, показало,

що найбільший відсоток припадає на такі причини виїзду з сільської місцевості:

- бажання отримати спеціальність у місті;
- незадоволення умовами проведення культурного відпочинку;
- не знайшлося у селі роботи до душі;
- не задовольняло побутове, торговельне, медичне обслуговування;
- бажання продовжити освіту.

На питання, при яких умовах вони згодні повернутися в село, майже половина (49 %) молодих робітників дала негативну відповідь і написала, що ні за яких умов не бажає повертатись до села.

Серйозною причиною відпливу молоді з сільської місцевості є також батьківська орієнтація до виїзду дітей з села (сімейна профорієнтація).

Керівники колгоспів, які були також опитані, вважали, що працюючих в сільському господарстві людей не задовольняє, в першу чергу, відсутність квартирних зручностей міського типу, робота підприємств загального харчування і медзакладів, підприємств побутового обслуговування, транспортний зв'язок з містами і райцентром, можливості культурного відпочинку, а також режим роботи і характер праці, забезпечення паливом, робота торговельних підприємств, рівень оплати праці.

Значне відставання рівня розвитку соціальної сфери в сільській місцевості відігравали і відіграють суттєву роль у відпливі населення з сільської місцевості. За даними обстеження облстатуправління, на початок 1988 року з усіх сільських населених пунктів 38% не мали закладів охорони здоров'я, 62% - будинків побуту та комплексних приймальних пунктів, 71% - лазень, 27% - клубних закладів. У колгоспах області була найнижча в республіці забезпеченість робітників санітарно-побутовими приміщеннями.

Гострою проблемою сьогодення в сільській місцевості області є демографічна ситуація. Безумовно, на зміну характеру відтворення населення впливає ряд об'єктивних чинників: підвищення вимог до людини, її кваліфікації, особистих якостей, що сприяє розповсюдженню планування дітей в родині. Саме цим можна пояснити загальне зниження народжуваності як міського, так і сільського населення. Але в сільській місцевості процес падіння народжуваності посилюється особливостями вікової структури, яка сформувалась під впливом міграційного скорочення населення.

Про погіршення вікової структури сільського населення області свідчать наступні дані. У 1989 році в порівнянні з 1979 роком питома вага вікової групи сільського населення у віці, старшому за працездатний, збільшилася на 9,3 процентного пункта. У 2007 році частка цієї вікової групи досягла 38,9 %, у той час як у міських поселеннях області вона дорівнювала 22,1 %. Така вікова структура населення у сільській місцевості не забезпечує його простого відтворення. Процес «старіння» сільського населення відбувається набагато швидше, ніж міського.

Як наслідок міграційних процесів і погіршення вікової структури сільського населення, народжуваність у сільській місцевості області постійно знижувалась як в абсолютному, так і відносному вимірі. В 1950 році кількість народжених на 1000 сільських жителів становила 22,4; в 1980 році – 10,0; в 1990 році – 8,4; в 2006 році – 7,3. Рівень смертності сільського населення, навпаки, підвищився. В цих же роках на 1000 сільських жителів він становив: 1950 рік – 9,7; 1980 рік – 17,8; 1990 рік – 20,3; 2006 рік – 30,3. Починаючи з 1970 року смертність жителів села стала перевищувати народжуваність, і з цього часу почалося зменшення сільського населення і за рахунок природного скорочення. А з 1991 року зменшення чисельності сільських жителів області за рахунок природного скорочення почало перевищувати його зменшення за рахунок від'ємного сальдо міграції. У 2006 році природне скорочення у сільській місцевості становило 10,6 тис. осіб, а міграційне скорочення – 2,3 тис. осіб.

Порівняння загальних демографічних показників Чернігівської області з показниками інших областей України свідчить, що вона має найнижчий рівень

народжуваності (8,1) і найбільший коефіцієнт смертності (21,1).

Якщо звернутися до даних вищезгаданого анкетного обстеження 1974 року, основними причинами, які перешкоджають мати в сім'ї більше однієї дитини, молоді матері, котрі проживали в сільській місцевості, вважали:

- важко одночасно працювати і вести домашнє господарство;
- нема на кого залишити дитину;
- не задовольняють житлові умови.

Між іншим, 87 % опитаних молодих матерів, що проживали у селах, бажали мати в сім'ї 2 -3 дитини, і тільки 6,2 % - одну дитину. Ці причини актуальні і в наш час.

Висновки. Дослідження особливостей міграційного руху сільського населення Чернігівського регіону вказує на його суттєвий вплив щодо формування загальної чисельності населення Чернігівського регіону і демографічної ситуації на селі. Відплив з 1958 року жителів з сільської місцевості, який набув особливої інтенсивності з 1965 року, спричинив саме з цього року зменшення загальної чисельності населення області. Внаслідок переважання серед сільських переселенців осіб у віці до 30 років відбулися негативні зрушення у віковій структурі сільського населення, які привели до збільшення питомої ваги вікової групи у віці, старшому за працездатний, і у 2007 році її частка досягла майже 40 %. Процес «постаріння» сільських жителів став серед інших головним чинником погіршення демографічної ситуації у сільській місцевості. Народжуваність постійно зменшувалась, смертність навпаки – підвищувалась, і з 1970 року рівень смертності почав перевищувати рівень народжуваності. А з 1991 року зменшення чисельності сільських жителів області за рахунок природного скорочення почало перевищувати його зменшення за рахунок скорочення міграційного.

Джерела та література:

1. Народне господарство Чернігівської області. Статистичний збірник. – Київ: Статистика, 1972. – 274 с.
2. Народное хозяйство Черниговской области. Статистический сборник. – Чернигов: Статистическое управление Черниговской области, 1967. – 391 с.
3. Населення Чернігівської області. Демографічний щорічник. – Чернігів: Голоуправління статистики у Чернігівській області, 2007. – 147 с.
4. Оникієнко В.В., Поповкин В.А. Комплексное исследование миграционных процессов. – М.: Статистика, 1973. – 157 с.

---

*Діана Бондаренко,
Валентина Гливенко*

БІОЛОГІЧНІ АКТИВИ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ОБЛІКУ

З 1 січня 2007 року набув чинності П(С)БО 30 «Біологічні активи» (НМФУ від 18.11.2005 р. № 790), який визначає методологічні принципи формування в бухгалтерському обліку інформації про біологічні активи, про одержані в процесі їх біологічних перетворень додаткові біологічні активи та сільськогосподарську продукцію, а також передбачає розкриття інформації про них у фінансовій звітності. Він передбачає регулювання обліку сільськогосподарських активів, не визначеного іншими стандартами, і суттєво змінює методологію формування в бухгалтерському обліку інформації про них.

Для практичної реалізації норм П(С)БО 30 Мінфін розробив Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку біологічних активів, затверджені наказом

МФУ від 29.12.2006 р. N 1315. П(С)БО 30 та методрекомедації № 1315 застосовують підприємства, організації та інші юридичні особи всіх форм власності (крім банків та бюджетних установ) щодо сільськогосподарської діяльності з використанням таких термінів:

- **Біологічний актив (БА)** - тварина або рослина, яка в процесі біологічних перетворень здатна давати сільськогосподарську продукцію та/або додаткові БА, а також приносити в інший спосіб економічні вигоди.

- **Біологічні перетворення** - процес якісних і кількісних змін БА.

- **Сільськогосподарська продукція (СПП)** - актив, одержаний у результаті відокремлення від БА, призначений для продажу, переробки або внутрішньогосподарського споживання.

- **Поточні біологічні активи (ПБА)** - БА, здатні давати сільськогосподарську продукцію та/або додаткові БА, приносити в інший спосіб економічні вигоди протягом періоду, що не перевищує 12 місяців, а також тварини на вирощуванні та відгодівлі.

- **Довгострокові біологічні активи (ДБА)** - усі БА, які не є ПБА.

- **Додаткові БА** - БА, одержані в процесі біологічних перетворень.

Норми цих документів застосовуються підприємствами для:

- визнання, первісної оцінки під час надходження, оцінки на дату балансу, розкриття інформації про БА у фінансовій звітності;

- первісної оцінки СПП (при оприбуткуванні);

- відображення фінансових результатів від первісного визнання СПП та додаткових БА та від зміни справедливої вартості БА.

Проте дія цих документів не поширюється на с/г продукцію, продукти її переробки, а також БА, які не стосуються с/г діяльності.

З 1.01.07 р. сільгоспактиви діляться на довгострокові і поточні, рослинництва і тваринництва, ті, що обліковуються за справедливою і первісною вартістю. Крім цього, серед ДБА виділяють ще і незрілі. Тобто в обліку виділяють шість груп ДБА та три - ПБА, використовуючи при цьому активні рахунки 16 «ДБА» і 21 «ПБА»:

- ДБА – субрахунки 161, 162 (багаторічні насадження, що плодоносять), субрахунки 163, 164 (робоча і продуктивна худоба), субрахунки 164, 165 (незрілі ДБА);

- ПБА – субрахунок 211 (ПБА рослинництва), субрахунки 212, 213 (ПБА тваринництва).

Першочергово всі витрати з придбання або вирощування ДБА відображають за дебетом субрахунку 155 «Придбання (вирощування) ДБА».

Аналітичний облік БА ведеться у вартісному та кількісному вираженні в розрізі вибраних і затверджених наказом про облікову політику підприємства об'єктів обліку. Приклади об'єктів обліку БА наведено в додатку 1 до Методрекомедацій № 1315.

З набуттям чинності П(С)БО 30 порядок відображення фактичних витрат на вирощування СПП та на утримання БА не змінився. Як і раніше, такі витрати, тепер їх називають витрати, пов'язані з біологічними перетвореннями БА, відображають на рахунку 23 «Виробництво» згідно з П(С)БО 16 та Методрекомедаціями № 132.

Не змінився також порядок оприбуткування на баланс БА, придбаних за плату, безоплатно отриманих або внесених до Статутного капіталу, тобто вони оцінюються за первісною або справедливою вартістю.

Проте з 1 січня 2007 року змінився порядок первісної оцінки СПП (зерно, коренеплоди, молоко, приріст живої маси, вовна тощо) та додаткових БА (приплід, саджанці, живці тощо). При оприбуткуванні СПП та додаткові БА оцінюють за справедливою вартістю, зменшеною на очікувані витрати на місці продажу. До витрат з продажу належать:

- комісійні винагороди посередникам і торговим агентам;

- біржові збори;
- податки і мито, яким обкладаються операції з продажу.

До витрат з продажу не належать транспортні та інші види витрат, пов'язані з доставкою активів до місця продажу.

Справедливою вартістю БА є ціна активного ринку (ринкова ціна). Якщо існує декілька активних ринків, то береться ціна того ринку, на якому підприємство передбачає продавати БА. Для визначення ціни аналізують цінові пропозиції постійних покупців та заготівельних організацій на БА і ціни підприємств регіону, які продають подібні БА.

Якщо на дату балансу немає активного ринку, то як справедливу вартість БА можна використовувати:

- останню ринкову ціну операції з такими БА;
- ринкову ціну на подібні активи;
- ціну, що враховує додаткові показники, які характеризують рівень цін на БА.

Нові правила обліку БА вимагають на кожну дату проміжного (31 березня, 30 червня, 30 вересня) та річного балансу (31 грудня) відображати їх за справедливою вартістю за вирахуванням очікуваних витрат на місці продажу.

Некондиційні СГП та додаткові БА (за відсутності активного ринку на такі активи) можна оцінити, виходячи з ринкових цін на подібні кондиційні з коригуванням на рівень якості та придатності до використання (зернові відходи оцінюють за вартістю в них повноцінного зерна);

Побічну СГП (солому, гичку, стебла кукурудзи) за умови відсутності для неї активного ринку можна оцінити за нормативними витратами на збирання, транспортування, переміщення, скиртування та іншими витратами, пов'язаними із заготівлею цієї продукції.

Якщо справедливу вартість неможливо визначити, оцінка ДБА здійснюється згідно з П(С)БО 7, а оцінка ПБА — згідно з П(С)БО 9, тобто ДБА у виняткових обставинах оцінюються за первинною вартістю за вирахуванням накопиченої амортизації, а ПБА — за первинною вартістю.

БА, первісною вартістю яких є фактична собівартість, обліковуються в такій оцінці до першої дати балансу, на яку можливо визначити їх справедливу вартість.

Якщо ж на чергову дату балансу ще неможливо визначити їх справедливу вартість, то вони продовжують оцінюватися за цією первісною вартістю в такому порядку:

- ДБА — за первісною вартістю за вирахуванням суми зносу (за період з дати визнання і до дати балансу). Для оцінки та розрахунку суми зносу застосовують норми П(С)БО 7. При цьому амортизація нараховується тільки на ДБА, справедливу вартість яких визначити неможливо і які відображаються за первісною вартістю.

- Незрілі ДБА до досягнення продуктивного віку на субрахунку 166 у сумі витрат, понесених на їх закладку та вирощування при подальшому переведенні їх до відповідної групи зрілих ДБА.

- ПБА тваринництва— на субрахунку 213 за первісною вартістю до періоду, в якому стає можливим визначити їх справедливу вартість.

- ПБА рослинництва (технологічний процес створення яких не завершено) залишаються у складі незавершеного виробництва до можливості визначення справедливої вартості та оцінюються за виробничою собівартістю відповідно до П(С)БО 16 і відображаються як сальдо рахунка 23.

Підприємство розробляє свою методику визначення справедливої вартості і фіксує це в наказі про облікову політику підприємства.

З прийняттям П(С)БО 30 сільгоспвиробники, крім фінансових результатів від реалізації, визначають доходи (витрати) від:

- зміни оцінки БА на чергову дату балансу,
- первісного визнання СГП і додаткових БА.

З 1.1.2007 р. для відображення в бухгалтерському обліку результатів від таких операцій у Плані рахунків передбачено нові субрахунки:

- 710 «Дохід від первісного визнання та від зміни вартості активів, які обліковуються за справедливою вартістю»;
- 940 «Витрати від первісного визнання та від зміни вартості активів, які обліковуються за справедливою вартістю».

При переоцінці БА на чергову дату балансу дохід (Кт 710) з'являється в тому випадку, якщо справедлива вартість БА на поточну дату балансу перевищує вартість на дату попереднього балансу. Якщо ринкова ціна знизилася, то виникають витрати (Дт 940).

На різницю між фактичними витратами (витратами на біологічні перетворення) та оцінкою за справедливою вартістю оприбуткованих СГП і додаткових БА також відображають доходи (Кт 710) або витрати (Дт 940)

Кореспонденція рахунків від таких операцій представлена у додатку 2 до Методрекомедацій № 1315.

При реалізації СГП і ПБА дохід від реалізації відображається в загальному порядку на субрахунку 701 згідно з нормами П(С)БО 15 «Дохід». До собівартості реалізації (Дт 901) списується вартість цих активів, за якою вони відображаються в обліку на дату реалізації. За ДБА задіяні відповідно субрахунки 742 і 972.

Джерела та література:

1. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затверджена наказом МФУ від 30.11.1991 р. № 291.
2. П(С)БО «Витрати», затверджене наказом МФУ від 31.12.1999 р. № 318.
3. П(С)БО «Основні засоби», затверджене наказом МФУ від 27.04.2000 р. № 92.
4. П(С)БО 30 «Біологічні активи», затверджене наказом МФУ від 18.11.2005 р. № 790.
5. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку біологічних активів, затверджені наказом МФУ від 29.12.2006 р. № 1315.
6. Методичні рекомендації з планування, обліку та калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств, затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 18.05.2001 р. № 132.

Олександр Кохась

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ НАСЛІДКІВ РЕФІНАНСУВАННЯ В УПРАВЛІННІ ДЕБІТОРСЬКОЮ ЗАБОРГОВАНІСТЮ

Формування ринкових відносин в Україні характеризується значним уповільненням платіжного обігу, що спричиняє збільшення дебіторської заборгованості. У зв'язку з цим важливим завданням фінансового менеджменту є ефективне управління дебіторською заборгованістю.

Метою управління дебіторською заборгованістю є визначення оптимального її розміру і забезпечення своєчасної інкасації боргу.

Дебіторська заборгованість поділяється на такі види: дебіторська заборгованість за товари, строк оплати яких минув; дебіторська заборгованість за векселями отриманими; дебіторська заборгованість за розрахунками та інша поточна дебіторська заборгованість.

Найбільшу частку становить дебіторська заборгованість за відвантажену продукцію (понад 80 % загального обсягу дебіторської заборгованості). Тому управління дебіторською заборгованістю на підприємстві пов'язане з оптимізацією дебіторської заборгованості за розрахунками за реалізовану продукцію. На Заході

вважається, що рівень дебіторської заборгованості в активі балансу 3 % є її критичною межею.

Розвиток ринкових відносин та інфраструктури фінансового ринку дозволяє використовувати в практиці фінансового менеджменту ряд нових форм управління дебіторською заборгованістю – її рефінансування, тобто прискорене переведення в інші форми оборотних активів підприємства: грошові кошти та високоліквідні короткострокові цінні папери [3, с. 150-151].

Основними формами рефінансування дебіторської заборгованості, які використовуються сьогодні, є:

- факторинг;
- облік векселів;
- форфейтинг та спонтанне рефінансування дебіторської заборгованості [5, с. 200].

Дослідженням даної проблематики були присвячені праці вчених *І.О.Бланка, Л.Д.Буряка, В.В. Ковальова, А.М. Поддєр'югіна, І.О. Спіцина, Я.О. Спіцина, С.Ф.Биконі* та ін.

Факторингові операції з'явилися на основі комерційного кредиту, який надається продавцями покупцям у вигляді відстрочки платежу за продані товари. Зміни вимог до розрахунків з точки зору прискорення обороту коштів викликали необхідність для постачальників шукати шляхи вирішення проблем з дебіторською заборгованістю. Даний вид рефінансування є порівняно новою ефективною системою покращення ліквідності та зменшення фінансового ризику при організації платежів [6, с. 286].

Комерційні банки, розвиваючи ці операції, доповнюють їх елементами бухгалтерського, інформаційного, рекламного, збутового, юридичного, страхового та іншого обслуговування клієнтів (конвенційний факторинг), дозволяючи при цьому скоротити штат фірми-виробника, але ставлять її в повну залежність від себе [4, с. 359].

Виконуючи факторингові операції, банк стягує плату з клієнта (постачальника), яка складається з двох елементів: плата за управління, ведення обліку, страхування від появи сумнівних угод тощо. Розмір плати визначають як відсоток від річного обороту постачальника. У більшості країн він коливається в межах від 0,5-3 %. За наявності регресу (форма факторингу, яка передбачає ризик неплатежу клієнту банку, якщо платник відмовляється від сплати) робиться знижка на 0,2-0,5 %. Плата за облік (дисконтування) рахунків-фактур становить 0,1-1 % річного обороту постачальника; плата за облікові операції здійснюється банком у сумі засобів, які надано постачальнику достроково. Вартість зовнішньоторгового факторингу (форфейтинг) вища від внутрішнього, оскільки витрати компаній за межами своєї країни значно вищі, а розмір плати залежить від країни імпортера [7, с. 63].

Облік векселів, виданих покупцями продукції, являє собою фінансову операцію з їх продажу за визначеною дисконтною ціною, яка встановлюється в залежності від їх номіналу, строку погашення та облікової вексельної ставки. Облікова вексельна ставка складається з середньої депозитної ставки, ставки комісійної винагороди, а також премії за ризик за умов сумнівної платоспроможності векселедавця. Зазначена операція може бути здійснена тільки з переказним векселем (траттою) [3, с. 152].

Форфейтинг являє собою фінансову операцію щодо рефінансування дебіторської заборгованості з експортного товарного кредиту шляхом передання (індосаменту) переказного векселя на користь банку зі сплатою йому комісійної винагороди. Комерційний банк бере на себе зобов'язання щодо фінансування експортної операції шляхом сплати за обліковим векселем, який гарантується наданням авалю банку держави імпортера. Для того, щоб зменшити ризик можливих втрат у разі неповернення частини боргу, банк вимагає значну знижку з ціни (дисконт). Розмір цього дисконту виступає ціною рефінансування дебіторської заборгованості за допомогою форфейтингу. Найчастіше форфейтинг

використовується під час експортних операцій і дає змогу експортеру негайно отримати грошові кошти через облік векселів. По суті, форфейтинг об'єднує елементи факторингу і обліку векселів [3, с. 153].

Спонтанне рефінансування є найпоширенішою формою прискорення розрахунків і полягає в наданні знижки за дострокову сплату покупцем платіжних документів. Розмір установленої знижки з ціни продукції є ціною спонтанного рефінансування для підприємства-продавця у випадку, якщо покупець скористається наданою знижкою. Умови надання цінової знижки за прискорення розрахунків записують у скороченому вигляді. Так, наприклад, запис «3/10, нетто 30» означає, що покупець продукції отримає 3 відсоткову знижку з ціни, якщо розрахується з продавцем протягом перших 10 днів після поставки продукції за умови максимального терміну відстрочення платежу 30 днів. У випадку відмови від знижки, покупець повинен здійснити повну оплату протягом 30 днів з моменту виписки платіжних документів. Поширеною схемою надання комерційного кредиту є кредитні умови «10/1, нетто 30», тобто 10-відсоткову знижку з ціни покупець може отримати, якщо негайно розрахується за продукцію за умови максимального відстрочення платежу на один місяць [5, с. 200].

Враховуючи сказане вище та внутрішній оборот по товарних операціях на рівні країни, хотілося б приділити головну увагу саме факторингу з його явними/неявними перевагами та недоліками.

По-перше, необхідно зазначити переваги використання факторингових операцій: розв'язання проблем грошових потоків, поповнення оборотних засобів на підприємстві за допомогою операцій факторингу;

по-друге, фінансування без спеціальних вимог до забезпечення: банк страхує свій ризик, контролюючи потоки дебіторської заборгованості клієнтів. На підставі обсягу і характеру таких потоків він приймає рішення про розмір та умови фінансування;

по-третє, прямий зв'язок кредитування з обсягом продажу. Факторинг є гнучкою формою фінансування, оскільки авансування клієнта здійснюється пропорційно обсягу його продажу, що зменшує ризик недовиробництва та перевиробництва;

насамкінець, звільнення підприємств від виконання невластивих функцій: факторинг звільняє компанії від необхідності самостійно вести рахунки партнерів і здійснювати кредитний контроль за погашеною заборгованістю, а самі підприємства зосереджують увагу на веденні власного бізнесу [7, с. 63].

Зрозумілим стає те, що факторингова операція дає змогу підприємству-продавцю рефінансувати частину дебіторської заборгованості щодо наданого покупцеві кредиту, скоротивши тим самим операційний та фінансовий цикли.

До недоліків факторингової операції, на перший погляд, слід віднести лише додаткові витрати продавця, пов'язані з продажем продукції, а також втрати прямих зв'язків продавця продукції з покупцем у процесі здійснення платежів. Але чи насправді це так?

Проведемо нескладні аналітичні розрахунки на прикладі (дані умовні): підприємство продало комерційному банку право на стягнення дебіторської заборгованості на суму 500 000 грн. Розмір установленої банком комісійної плати дорівнює 2,5 % від суми боргу. Банк надає підприємству кредит у формі попередньої оплати 85 % від загальної суми боргу під 10 % річних. Середній рівень процентної ставки на ринку грошових ресурсів (короткостроковий кредит) 19,5%. Середній період інкасації дебіторської заборгованості – 35 днів, що вище за нормативний термін (30 днів), середній рівень рентабельності активів підприємства – 24,5 %.

Хід розв'язку: комісійна плата становитиме – 12 500 грн.; сума процентів за кредит – 4 131 грн.; загальна сума витрат на рефінансування – 16 631 грн.; ціна рефінансування дебіторської заборгованості у процентах становитиме – 3,91 %.

Отже, на перший погляд, витрати на рефінансування дебіторської

заборгованості за допомогою факторингу повністю покриваються за рахунок прибутку, оскільки відсотки витрат за факторинговими операціями менші середнього рівня рентабельності активів (3,91 % < 24,5 %). Крім того, проценти витрат, які пов'язані з факторинговими операціями, менші процентів за кредит (4 % < 19,5 %). Але це тільки на перший погляд, бо плата за рефінансування дебіторської заборгованості у відсотках береться в розрахунок на 35 днів і становить 3,91 % за відповідний період, тобто на рік дана сума коштуватиме 40,2 %, що вже більше ніж 19,5 %, які на відповідний термін 35 днів за умов звичайного банківського кредитування становитимуть 1,89 %. До того ж слід додати 15 % резерву – гроші, що не підуть в обіг доти, поки боржник не сплатить усі борги за рахунками-фактурами. В даному випадку переплата є очевидною, але якщо брати звичайний банківський кредит під фінансування дебіторської заборгованості для підтримання балансу між оборотними активами і пасивами, втрачена вигода генерується наростаючим підсумком. По-перше, втрати від миттєвої сплати за рахунками-фактурами і, по-друге, кредит, який коштує 26,5 % річних. Що призводить до збільшення терміну вже не тільки операційного циклу (за умови, якщо б підприємство мало дебіторську заборгованість), а й фінансового – кредит треба сплачувати, а мобільні кошти від наступних вдалих угод йдуть уже не на реінвестування, а на сплату основної суми та суми процентів за кредит. З огляду на це факторинг є вигідним як для продавця, так і для кредитної організації (банку), оскільки разом зі збільшенням оборотів прямо пропорційно збільшуються обсяги факторингового фінансування. Такої динаміки не має жодне кредитування з огляду на ефект інвестиційного (банківського) мультиплікатора. Також при визначенні оплати за факторинг слід виходити з прийнятого сторонами процента за кредит і середнього терміну перебування коштів у розрахунках. При розміщенні документа продавця в картотеку покупця вся сума пені також є доходом факторингу. В даному випадку були розглянуті відносини виробничо-збутової сфери мікрорівня з можливими наслідками.

Перейдемо до другого комплексного напрямку в даному дослідженні. А саме, уступка вимоги кредитором іншій особі регулюється ст. 197-200 гл.14 Цивільного кодексу України (далі – Кодекс). За ст. 197 Кодексу уступка вимоги кредитором іншій особі передбачає перехід до набувача вимоги прав, що забезпечують виконання зобов'язання. Тобто операція з переуступки першим кредитором прав вимоги боргу третьої особи другому кредитору з попередньою або наступною компенсацією вартості такого боргу першому кредитору (факторинг) передбачає передачу прав власності на такі права, і тому зазначена операція вважається операцією з продажу товарів. Товарами вважаються матеріальні та нематеріальні активи, а також цінні папери та деривативи, що використовуються у будь-яких операціях, крім операцій з їх випуску (емісії) та погашення. Під матеріальними активами маються на увазі основні фонди та оборотні активи у будь-якому вигляді, що відрізняється від коштів, цінних паперів, деривативів та нематеріальних активів.

Право вимоги боргу (дебіторська заборгованість) платника податку не відноситься до основних фондів, нематеріальних активів, цінних паперів або деривативів. При класифікації матеріальних активів як оборотних слід керуватись відповідними нормативно-правовими актами з питань бухгалтерського обліку. За п. 4 загальних положень Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 2 «Баланс», затвердженого наказом Міністерства фінансів України 31.03.99 р. № 87, оборотні активи – це грошові кошти та їх еквіваленти, що не обмежені у використанні, а також інші активи, призначені для реалізації чи споживання протягом операційного циклу чи протягом дванадцяти місяців з дати балансу. При цьому, згідно зі змістом статей до вищезазначеного Стандарту, довгострокова дебіторська заборгованість вважається необоротним активом, а інша дебіторська заборгованість – оборотним активом [2].

Враховуючи вищезазначене, уступка вимоги недовгострокового боргу

вважається продажем товару. Це не стосується уступки вимоги довгострокового боргу.

Операція з уступки платником податку – кредитором прав вимоги боргу іншій особі вважається продажем товару. Кредитор, який уступив вимогу боргу іншій особі і передав їй документи, що свідчать про право зазначеної вимоги, повинен збільшити валовий дохід на суму доходу, одержаного від зазначеної операції (уступки права вимоги боргу), крім первісного кредитора (особи, у якої виникла дебіторська заборгованість у результаті відвантаження продукції (товарів, робіт, послуг). Дохід, одержаний платником податку від продажу вищезазначених прав, відображається в Декларації про прибуток підприємства, а кошти (вартість інших видів компенсації), одержані останнім кредитором у результаті погашення дебітором заборгованості, включаються до складу його валового доходу (крім первісного кредитора). Цей дохід відображається в податковій звітності аналогічно відображенню доходу, одержаного в результаті уступки вимоги боргу іншій особі.

Принципово новою для договору факторингу є норма про недійсність заборони відступлення права грошової вимоги або його обмеження. Зміст цього в тому, що передача грошової вимоги є дійсною незалежно від наявності домовленості між клієнтом та боржником про заборону відступлення права грошової вимоги або його обмеження. Такий підхід різниться від загальних засад цивільного законодавства, які з-поміж іншого передбачають свободу договору. Дане правило властиве виключно договору факторингу.

Використання цього правила не повинно стати причиною порушення інтересів боржника за основним зобов'язанням, який під час укладання договору не тільки не передбачає можливості відступлення права грошової вимоги, але і не бажає цього. У разі наявності домовленості між клієнтом та боржником про заборону або обмеження відступлення права грошової вимоги клієнт не звільняється від зобов'язань або відповідальності перед боржником у зв'язку із порушенням клієнтом цієї умови. В даному випадку клієнт не звільняється від зобов'язань або відповідальності перед боржником у частині виконання покладених на нього зобов'язань та має відшкодувати боржнику всі збитки, які йому було завдано у результаті відступлення права грошової вимоги з порушенням умови про заборону або обмеження відступлення.

Також важливим положенням щодо факторингових операцій є умова договору факторингу щодо відступлення фактором права грошової вимоги третій особі. Таке відступлення не допускається, якщо інше не встановлено договором факторингу. Тобто, якщо клієнт вважає за можливе відступлення права грошової вимоги третій особі, тоді це необхідно зазначити у договорі факторингу [8].

Отже, зі сказаного випливає те, що операції з факторингу – це й додаткові кошти для держави у вигляді суми податків. Недолік лише в тому, що кредитор несе частину збитків у вигляді сплати податку (крім первісного кредитора). Але в силу вступає ефект податкового мультиплікатора, що створює достатні умови, на своєму рівні, для нормального функціонування предикативних елементів капіталізації. Правові колізії при даному виді рефінансування також є окремим відчутним тягарем.

Враховуючи досить жваву динаміку та спектр послуг, які охоплює факторинг, можна зробити висновок, що, незважаючи на недоліки з приводу переоплати для продавця, сплати податку для покупця з рахунків-фактур (векселів або цінних паперів), переваги є очевидними – зменшення кредитного платіжного ризику, своєчасна інкасація дебіторської заборгованості, можливість планувати платіжний оборот, прискорення оборотності оборотного капіталу та ін.

Проте, виходячи з пріоритетності цілей фінансово-господарської діяльності підприємства на окремих стадіях його розвитку, оптимальною може бути й інша політика щодо управління оборотним капіталом. Вибираючи стратегію кредитування як самого підприємства, так і підприємством інших суб'єктів господарювання, необхідно знайти бажане співвідношення між рівнем

рентабельності та ліквідності, обсягом продажу та оборотністю обігових активів, оптимальним залишком грошових коштів та комісійною платою за факторинг [5, с. 206,207], інформаційною базою та запропонованими ідеями. Головним чинником тут має бути етап планування заборгованості за методом оптимізації фінансових рішень щодо управління дебіторсько-кредиторською заборгованістю – розроблення альтернативних варіантів розрахункових операцій та їх наслідків. На допомогу цьому має прийти інститут рефінансування, зокрема – факторинг.

Джерела та література:

1. Цивільний кодекс України (офіційний текст) № 435 – IV від 16.01.2003 р.
2. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку «Баланс» від 31.03.1999 р. із змінами, що внесено згідно з наказом Міністерства № 131 від 14.06.2000 р., № 304 від 30.11.2000 р.
3. Бланк І.А. Финансовый менеджмент: Учебный курс. – К.: Ника-Центр, Эльга, 2002. – 528 с.
4. Коноплицький Володимир, Філіна Ганна, „Це – бізнес”: Тлумачний словник економічних термінів. – К.: МСП „Альтерпрес”, 1996. – 448 с. іл.
5. Финансовий менеджмент: Підручник / Кер. кол. авт. і наук. ред. проф. А.М. Поддєрьогін. – К.: КНЕУ, 2005. – 536 с.
6. Ходаківська В.П., Беляєв В.В. Ринок фінансових послуг: теорія і практика: Навчальний посібник. – Київ: ЦУЛ, 2002. – 616 с.
7. Биконя С. Інститут факторингу в умовах переходу до економічного зростання // Персонал. – 2006. – № 2.
8. Беляєва Є.В., Чернишова Є.А. «Можливості подальшого розвитку факторингових операцій в Україні». // Materiály IV mezinárodné vedecké-praktické konferencie «Vedecký prístup evropského kontinentu – 2007». – Díl 2. Ekonomický vedy: Praha.: 2007. s. 53-55.

Тетяна Довга

●

РОЛЬ МОТИВУВАННЯ У ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ

Ефективність виробничо-господарських та управлінських процесів визначається передусім людьми, які втілюють у життя цілі соціально-економічної системи, виконують прийняті рішення. Менеджерів завжди цікавили мотиви, що спонукають людину до праці за чужими завданнями. Актуальність цієї проблеми наростала з розширенням особистих свобод, перетворенням працівника в часткового підприємця, внаслідок чого традиційні заходи стримування і пригнічення переставали спрацьовувати. Тому в системі функцій менеджменту особливо важливим є мотивування [5; ст. 272].

Свідома діяльність індивіда на виробництві і в управлінні ґрунтується на системі мотивів, які мають психологічну основу і зумовлюють його поведінку в соціальному оточенні: сім'ї, трудовому колективі, соціальній групі, суспільстві [5; ст. 273]. Будь-якій людині, чи то управлінцю, чи то виконавцю, на роботі чи вдома для одержання бажаних результатів необхідно бути мудрим і обізнаним у питаннях мотивації. З питаннями мотивування до дії людина стикається протягом усього життя, а тому метою написання даної статті є акцентування уваги на значенні мотивації та спонукування до глибшого вивчення даного питання з наступним впровадженням у практичній діяльності.

Проблеми мотивування цікавили вчених протягом усієї історії економічної науки. Майже кожен економіст у своїх дослідженнях приділяв увагу мотиваційним проблемам, зокрема наукова економічна думка поповнилася працями таких вчених-економістів, як Ф.Тейлора, Е.Мейо, М.Вольського, Г.Цехановецького, В.Герчикова, Г.Муррея, Л.Портера, Е.Лоулера, Дж.Адамса, Е.Лока.

А що ж, власне, розуміють під поняттям «мотивування»? Мотивування – вид

управлінської діяльності, який забезпечує процес спонукання себе та інших працівників до діяльності, що спрямована на досягнення особистих цілей і цілей організації [3; ст. 156].

Від зародження організації і до середини XIX ст. основним у мотивуванні був метод «багата і пряника». У першій чверті XX ст. науковці і практики менеджменту звернулися до психологічних аспектів мотивування. Сучасна філософія менеджменту основою мотивування вважає не примушування, а мотиваційні регулятори, побудовані на врахуванні психологічних особливостей людини. Вони є стрижнем багатьох прагматичних теорій (моделей) мотивування [5; ст. 274].

Світова економічна думка створила близько десяти теорій психологічного мотивування, які можна класифікувати на теорії змісту і теорії процесів мотивування (рис. 1).

Рис. 1. Класифікація теорій мотивації [3; ст. 158]

Теорії змісту намагаються пояснити, що в індивіді або в його середовищі формує і зберігає певну поведінку (спосіб дій). Теорії процесів, навпаки, намагаються з'ясувати, як формується, спрямовується чи змінюється певна поведінка [5; ст. 275].

Однією з найважливіших мотиваційних теорій є теорія матеріального стимулювання праці. Вона полягає в тому, що люди в результаті виконання вимог, які висуваються до них організацією, отримують певні матеріальні зиски, які підвищують їх добробут. Вони можуть бути прямими (грошовий дохід) або непрямими, які полегшують отримання певних прямих (додатковий вільний час, який дозволяє заробити в іншому місці).

Основними формами грошових доходів, які пов'язані з трудовою діяльністю, є заробітна плата, підприємницький прибуток, різного роду виплати та пільги. Звичайно, заробітна плата залежить від посади, кваліфікації, стажу роботи, кількості та якості праці. За формою вона може бути погодинною, що залежить від кількості витраченого часу, і відрядною, яка визначається обсягом виконаної роботи. У свою чергу в межах форм виділяють системи заробітної плати. Використання тієї чи іншої форми або системи заробітної плати з метою стимулювання залежить від характеру трудових операцій, технологічних процесів, сфери діяльності працівників тощо [4; ст. 178]. Рівень заробітної плати за сферами діяльності в Україні ми можемо прослідкувати, звернувшись до табл. 1.

Таблиця 1

**Середня номінальна заробітна плата
за видами економічної діяльності у 2007 р.
(в розрахунку на одного штатного працівника, грн.)**

Вид діяльності	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень
Всього	820	823	898	901	962	1053	1110	1096	1079	1119
С/г, мисливство та пов'язані з ним послуги	406	399	468	537	560	601	718	692	667	689
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	882	940	1146	971	975	1070	1087	1054	1151	1096
Рибальство, рибництво	470	470	622	594	639	610	665	651	849	972
Промисловість	1054	1029	1190	1150	1244	1236	1295	1378	1316	1378
Добувна промисловість	2038	1869	1978	1992	2932	1964	2366	3250	2233	2266
Переробна промисловість	961	951	1122	1076	1116	1181	1213	1250	1238	1317
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	1141	1119	1225	1191	1239	1233	1293	1299	1354	1345
Будівництво	996	949	1001	1059	1117	1180	1312	1336	1401	1544
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	654	652	706	718	744	755	790	799	793	819
Діяльність готелів та ресторанів	543	547	583	620	645	644	696	658	746	701
Діяльність транспорту та зв'язку	1058	1160	1051	1135	1136	1174	1148	1266	1277	1346
Фінансова діяльність	1323	1339	1621	1343	1639	1791	1786	1683	1902	1664
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	807	821	889	914	995	1115	1101	1079	1077	1055
Державне управління	1232	1261	1433	1391	1507	1649	1717	1756	1615	1651
Освіта	739	743	748	779	824	1146	1192	954	987	1045
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	630	625	645	672	719	808	868	870	815	858
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	647	645	686	684	730	809	908	832	851	872

З даних табл. 1 з'ясуємо, що найменшу номінальну заробітну плату отримують працівники, задіяні у сільському господарстві та мисливстві, а найбільшу – у добувній промисловості.

Окрім основної заробітної плати, важливу роль у справі стимулювання

продуктивності праці відіграє додаткова у формі різноманітних доплат за професіоналізм, кваліфікацію, які мають в основному компенсаційний характер. Часто заробітна плата може бути неявною, тобто існувати у вигляді різноманітних пільг, які на практиці значно збільшують доходи суб'єкта [4; ст. 179].

Дослідження свідчать, що за умови володіння достатніми ресурсами 20 % людей взагалі не бажають працювати. Решта – 36 % готові працювати за умови цікавої роботи; 36 % - аби уникнути нудьги і самотності; 14 % - через страх загубити себе; 9 % - тому, що праця приносить радість. Лише 12 % людей як основний мотив діяльності вважають гроші, в той час як до 45 % віддають перевагу славі; 35 % - задоволенню змістом роботи, а близько 15 % - владі [4; ст. 169].

Система соціально-психологічних, економічних та організаційних факторів у поєднанні з особливостями розвитку сучасних економічних відносин визначає такі принципи матеріального стимулювання праці:

- оптимальне поєднання централізації та самостійності підприємств у матеріальному стимулюванні праці;
- забезпечення випереджувальних темпів зростання продуктивності праці порівняно з темпами зростання заробітної плати;
- диференціація заробітної плати за групами працівників, умовами праці, трудовими досягненнями, регіонами тощо;
- забезпечення можливості підвищення заробітної плати за виконання престижних робіт, тобто найбільш відповідальних, важливих і потрібних трудових процесів у національній економіці, галузі, на підприємстві, в цеху тощо в певний період часу;
- забезпечення перспективи зростання заробітної плати протягом усієї трудової діяльності на кожному робочому місці;
- забезпечення зростання заробітної плати в міру підвищення ефективності виробничо-господарської діяльності [3; ст. 168].

За даними, наведеними у табл. 2, можемо прослідкувати за темпами підвищення заробітної плати в Україні у 2007 році. Що стосується Чернігівської області, то за представленими даними вона посідає одне з останніх місць.

Таблиця 2

**Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2007 році
(в розрахунку на одного штатного працівника, грн.)**

Назва регіонів	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень
Україна	1112	1142	1230	1224	1277	1368	1421	1398	1426	1475
Автономна Республіка Крим	1002	1007	1062	1081	1150	1250	1311	1303	1299	1333
Вінницька	822	851	887	916	953	1064	1114	1069	1093	1176
Волинська	825	835	870	892	942	1054	1098	1065	1083	1118
Дніпропетровська	1229	1240	1477	1402	1453	1448	1520	1474	1489	1543
Донецька	1280	1330	1405	1402	1464	1561	1582	1584	1649	1655
Житомирська	830	856	904	913	972	1116	1112	1071	1118	1143
Закарпатська	884	925	964	987	1016	1119	1176	1143	1183	1204
Запорізька	1166	1186	1268	1295	1309	1391	1474	1434	1473	1521
Івано-Франківська	988	997	1039	1067	1138	1231	1285	1279	1246	1294
Київська	1117	1149	1241	1234	1285	1384	1438	1436	1448	1492
Кіровоградська	865	891	912	943	982	1068	1155	1106	1109	1190
Луганська	1119	1138	1203	1222	1278	1319	1386	1380	1387	1445
Львівська	953	997	1063	1047	1109	1203	1258	1240	1265	1312
Миколаївська	1007	1012	1109	1122	1127	1219	1282	1244	1258	1287
Одеська	1061	1061	1102	1090	1165	1257	1274	1247	1270	1320
Полтавська	1025	1072	1094	1122	1151	1231	1317	1280	1321	1356
Рівненська	907	954	1058	1055	1056	1142	1189	1157	1173	1213
Сумська	913	928	966	988	1057	1094	1186	1189	1150	1213
Тернопільська	760	788	820	833	867	1007	1018	964	988	1044
Харківська	1029	1078	1123	1129	1173	1254	1317	1292	1330	1365
Херсонська	826	854	891	912	954	1072	1092	1044	1078	1113
Хмельницька	831	857	924	944	972	1091	1100	1076	1103	1153
Черкаська	879	924	953	970	1018	1117	1155	1121	1148	1218
Чернівецька	859	876	911	947	979	1091	1131	1096	1116	1130
Чернігівська	820	823	898	901	962	1053	1110	1096	1079	1119
м. Київ	1865	1911	2115	2040	2122	2302	2374	2353	2410	2526
м. Севастополь	1065	1100	1160	1163	1227	1315	1373	1340	1392	1413

Якщо звернутись до даних табл. 3, то можемо побачити, що в кожному регіоні є певна заборгованість з виплати заробітної плати. Тож керівникам у такій ситуації необхідно застосовувати інші види мотивування.

Таблиця 3
Заборгованість із виплати заробітної плати за регіонами у 2007 році (млн.грн.)

	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень
Україна	806,4	894,9	897,9	880,8	835,0	828,9	840,7	802,5	769,8	732,1
Автономна Республіка Крим	48,3	49,8	50,6	50,8	49,6	50,1	45,2	44,6	44,7	44,7
Вінницька	30,5	32,9	32,5	31,8	31,1	29,6	28,6	27,6	27,0	27,1
Волинська	3,6	5,0	5,2	5,2	4,5	4,2	4,1	3,3	3,3	3,2
Дніпропетровська	47,3	48,0	46,3	43,0	42,6	42,6	41,5	42,6	42,3	44,5
Донецька	178,3	196,8	202,1	205,2	185,5	189,0	205,3	199,5	175,3	175,2
Житомирська	25,1	26,9	27,6	25,7	25,5	24,6	21,8	22,1	21,2	20,6
Закарпатська	2,2	3,3	2,9	2,7	3,4	3,5	4,0	3,9	4,1	3,7
Запорізька	27,6	31,3	32,3	32,4	29,9	28,7	27,9	25,8	24,9	24,9
Івано-Франківська	6,2	8,4	8,2	6,6	7,6	6,2	6,2	5,8	5,5	6,0
Київська	21,4	23,6	23,4	21,7	22,2	20,6	22,8	22,5	22,4	22,3
Кіровоградська	36,9	39,8	39,7	38,2	37,5	37,4	36,7	36,3	37,0	34,8
Луганська	81,5	90,7	97,6	103,3	91,8	82,6	84,4	82,5	75,8	72,7
Львівська	30,4	34,2	32,8	30,2	29,6	29,8	36,2	32,9	28,7	29,1
Миколаївська	24,9	27,9	23,9	20,9	17,1	19,7	19,1	17,1	16,0	15,8
Одеська	28,2	31,9	30,4	28,6	25,8	26,2	23,4	23,1	22,8	22,6
Полтавська	17,2	18,4	16,3	14,3	14,1	13,9	12,8	12,1	11,4	12,0
Рівненська	8,4	9,4	9,6	10,3	10,1	9,5	8,8	9,0	8,7	8,1
Сумська	25,6	27,4	28,8	27,3	28,2	28,7	28,4	27,3	27,5	24,2
Тернопільська	22,4	22,9	23,1	20,4	19,8	18,2	16,6	16,4	16,7	16,6
Харківська	51,1	66,9	64,7	68,4	65,8	68,9	76,8	69,9	80,0	52,7
Херсонська	11,3	12,3	12,9	12,3	11,9	12,4	11,8	12,7	15,1	12,7
Хмельницька	32,4	32,4	32,1	29,5	29,3	28,6	26,3	23,8	21,0	19,9
Черкаська	21,3	23,8	24,0	23,3	22,5	22,9	22,8	19,9	18,6	19,4
Чернівецька	3,6	4,8	4,8	4,8	4,8	5,6	4,9	4,2	3,8	3,9
Чернігівська	11,8	14,1	15,0	13,3	13,1	12,5	11,9	8,6	7,9	7,4
м.Київ	7,4	9,6	9,3	8,6	9,7	11,0	10,2	8,1	7,0	7,0
м.Севастополь	1,5	2,4	1,8	2,0	2,0	1,9	2,2	0,9	1,1	1,0

Цікавим видом мотивації є непряма економічна мотивація. Її конкретними формами є: скорочений робочий день або подовжена відпустка, які покликані компенсувати підвищені фізичні або нервово-емоційні витрати організму (наприклад, на транспорті, гірничих роботах, у сфері освіти тощо); гнучкий графік, який робить режим роботи зручнішим для людини, що дозволяє їй додатково займатися іншими справами; надання відгулів за частину зекономленого при виконанні роботи часу. Але усе це поки що не отримало у вітчизняній практиці достатнього поширення.

До неекономічних методів мотивацій відносяться організаційні та моральні. Організаційні методи включають у себе мотивацію цілями, залученням до участі в справах організації, збагаченням праці. До моральних методів стимулювання належать, перш за все, визнання, яке може бути особистим та загальним [4; ст. 182]. Д.Карнегі говорить, що якщо ви бажаєте вплинути на когось, не завдавши йому образ і не викликавши в нього обурення, створіть людині добру репутацію, і вона намагатиметься відповідати їй [2; ст. 131].

Щодо специфічних методів мотивації, то ними є похвала і критика. Похвала повинна йти слідом за будь-якими гідними діями виконавців і навіть за найдрібнішими результатами, отриманими ними, але обов'язково конкретними і такими, що сприяють досягненню цілей організації.

Критика, тобто негативна оцінка оточуючими недоліків у роботі, повинна бути, перш за все, конструктивною, стимулювати дії людини, спрямовані на їх усунення і показувати на їх можливі варіанти. До правил її здійснення належать: доброзичливість, яка створюється за рахунок послаблення звинувачувального акценту, внесення елементів похвали, поважного ставлення до особистості людини, яку критикують; висловлювання зауважень у непрямій формі; аргументованість; відсутність категоричних вимог щодо визнання помилок; підкреслення можливості усунення недоліків і демонстрація згоди прийти на допомогу. Будь-яка критика

повинна сприйматися як форма допомоги зі сторони в справі усунення недоліків, тому людина, яку критикують, не повинна ображатися на критику. Працівник повинен визнати недоліки та виправити помилки [4; ст. 183].

Знову звернемося до Д.Карнегі, який говорить, що перш ніж ви хочете вказати людині на її помилки, почніть з похвали. У своїй книзі «Як здобувати друзів і впливати на людей» він наводить приклад про Бенджаміна Франкліна¹, який замолоду був нетактовним, а згодом став поводитися з людьми так дипломатично й винахідливо, що був призначений послом у Францію. В чому полягала таємниця його успіху? «Я ніколи нікого не засуджую, – говорив він. – Я кажу людям тільки те добре, що про них знаю» [2; ст. 16].

Інший приклад він наводить з Чарльзом Швабом², який говорив так: «Найбільшим своїм досягненням я вважаю вміння підтримувати в людей ентузіазм. Є лише один спосіб розвитку найкращих рис людини – це визнання її здібностей і заохочення. Ніщо в світі так згубно не впливає на людську психіку, як критика з боку керівництва. Я ніколи нікого не критикую. Щоб людина добре працювала, потрібен стимул. Я заохочую її, а не вишукую помилки, і хвалю того, хто мені подобається, хвалю від щирого серця» [2; ст. 21].

Керівник повинен володіти системою стимулів зовнішнього впливу, які зумовлюють виникнення у співробітників позитивних мотивів до праці, тобто вміти спонукати людей і заохочувати до роботи те, що вам потрібно. Серед різноманітних стимулів, що спонукають працівника добре працювати, немає універсальних. Люди по-різному реагують на різні стимули, і навіть в однієї людини реакція на однакові стимули не завжди однозначна. Людина звикає до них і перестає реагувати, тому менеджер повинен володіти арсеналом мотиваційних засобів і постійно його оновлювати, тобто створювати мотиваційне поле для співробітників [5; ст. 281].

Знаменитий американський філософ професор Джон Дьюї³ вважав, що наймогутнішою спонукуючою людської природи є «прагнення власної значущості». Прагнення власної значущості надихало Діккенса писати безсмертні романи, а Крістофера Рена – створювати свої симфонії в камені. Це прагнення спонукало Рокфеллера накопичувати мільйони. Подібні причини змушують носити наймодніший одяг, їздити в автомобілях останньої моделі [2; ст. 18].

А що ж спонукає пересічного громадянина краще виконувати роботу на користь іншої людини чи країни? Наостанок звернемося до опитування, наведеного професором М.М. Ермошенком у навчальному посібнику «Менеджмент». Із кожних 100 опитаних при наступних умовах краще б працювали (припускалось декілька відповідей):

- 48 – вищий прибуток;
- 25 – кращі шанси для кар'єри;
- 25 – більше самостійності;
- 23 – кращі шанси для дітей;
- 22 – довша відпустка;
- 22 – більший вплив;
- 22 – цікава діяльність;
- 21 – коротший робочий день;
- 21 – гнучкий робочий графік;
- 16 – більше визнання;
- 13 – надійніше робоче місце;
- 13 – інший стиль управління;
- 11 – краще забезпечення в старості;
- 11 – кращий робочий клімат [1; ст. 81].

Людський фактор в організаціях є одним із пріоритетних, що спонукає до вивчення особливостей та мотивів поведінки працівників. При цьому основним завданням сучасних менеджерів є створення на підприємствах дієвих систем матеріального і нематеріального стимулювання, які б відповідали реаліям середовища функціонування організацій, враховували б ієрархію потреб працівників та чинники впливу на процес винагородження.

Джерела та література:

1. Єрмошенко М.М., Єрохін С.А., Стороженко А. Менеджмент: Навч. посібник/За заг. ред. д.е.н., проф. М.М. Єрмошенка. – К.: Національна академія управління, 2006. – 656 с.
2. Карнегі Д. Як здобувати друзів і впливати на людей / Пер. з англ. В.М. Грузина. – К.: Молодь, 1990. – 168 с.
3. Кузьмін О.Є., Мельник О.Г. Основи менеджменту: Підручник. – К.: Академвидав, 2003. – 416 с.
4. Осовська Г.В., Копитова І.В. Основи менеджменту. Практикум: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. – 581 с.
5. Хміль Ф.І. Основи менеджменту: Підручник. – К.: Академвидав, 2005. – 608 с.
6. www.ukrstat.gov.ua

---

1 Франклін Бенджамін (1706-1790) – американський політичний діяч і дипломат, просвітитель, учений; брав участь у підготовці Декларації незалежності.

2 Шваб Чарльз (1862-1939) – сталевий магнат, воєнний промисловець.

3 Дьюї Джон (1859-1952) – психолог, педагог, філософ-ідеаліст, автор нової версії прагматизму, названої ним інструменталізмом.

Олена Семченко

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КЕРІВНИЦТВА ТА ЛІДЕРСТВА У ПИТАННЯХ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ОРГАНІЗАЦІЄЮ

Проблеми сьогодення, пов'язані з питаннями лідерства, ефективного управління та раціонального використання влади вимагають глибокого вивчення феноменів лідерства та керівництва. Як відомо, ефективне управління сприяє стабільності і порядку, розв'язанню різноманітних проблем, пов'язаних з життєдіяльністю, а такі поняття, як лідерство і керівництво, безперечно, тісно пов'язані з процесом управління. Саме тому управління, лідерство та керівництво стають об'єктами досліджень багатьох учених.

Актуальність цієї проблематики зумовлена як необхідністю розширити галузь сучасних досліджень у сфері лідерства та керівництва, так і підняти рівень професіоналізму та ефективності сучасних керівників. Адже керівник повинен вміти ставити завдання, визначати засоби досягнення мети і методи контролю, управляти думкою колективу. Проблеми лідерства є ключовими для досягнення організаційної ефективності. Керівник повинен бути лідером і вміти мотивувати працівників на повноцінну роботу та досягнення високих результатів.

Лідерство - це мистецтво, вінець управлінської діяльності. Його значимість в існуванні організацій та їх управлінні дуже вагома та суттєва. На сьогодні існує багато різних компаній, організацій та установ, які функціонують у різних сферах економіки, але чи всі вони є процвітаючими, прибутковими та мають сталий дохід? Одноставна відповідь – ні. Одні організації досягають успіху та інтегрують, виходячи на світовий ринок, чи розширюють сферу діяльності, тим самим збільшуючи свій капітал, але ж є компанії та організації, які перебувають у занепаді чи ще гірше на грані банкрутства. На мою думку, головна причина криється в ефективному та динамічному керівництві, в талановитих і вмілих робітниках та правильно обраному стилі керівництва [1].

Проблеми лідерства ключові для досягнення організаційної ефективності. З одного боку, лідерство розглядається як наявність певного набору якостей, притаманних тим, хто успішно впливає на інших, з іншого, лідерство - це процес несилового впливу у напрямку досягнення організацією своїх цілей. Для того, щоб складна організація ефективно виконувала свої завдання, необхідно забезпечити виконання всіх функцій управління. Лідерство є тим видом

діяльності, який пронизує всю систему управління. Неможливо ефективно виконувати функції планування, організації, мотивації і контролю, якщо немає ефективного керівництва і лідерів, здатних заохочувати інших працівників, позитивно впливати на них і вести за собою, тим самим досягаючи сприятливих кінцевих результатів [5].

Тема лідерства опрацьована науковцями достатньою мірою, але досконаліше розвинена та розроблена зарубіжними фахівцями. Це такі представники, як Р. Танненбаум, І. Вешлер і Ф. Масарик, Пітер Друкер, Ф. Фідлер, В. Врум, Ф. Йеттон, М. Мескон, П. Херсі і К. Бланшард. Вони створили моделі та висунули теорії, які отримали світове визнання і утвердили себе як правдиві та науково обгрунтовані ідеї. Українські та російські вчені Ф. Хміль, Р.М. Пушкар, Н.П. Таранавська, О.М. Гірняк, П.П. Лазоновський, М. Д. Виноградський, В. О. Сухомлинський, російський професор Л. Д. Кудряшов, В. Лозниця, Д. Виханський, В. Веснін теж внесли вклад у розвиток теорії лідерства.

За останні 50 років в теорії і практиці менеджменту проблема співвідношення ефективності управління і лідерства є однією з ключових. Будь-який менеджер, стурбований ефективністю своєї роботи, повинен прагнути стати лідером. Навіщо? Чому? Що означає - бути лідером? Відповіді на ці запитання дають соціальна психологія, філософія, педагогіка, економіка. У класичному менеджменті лідерство - це здатність впливати на індивідуумів і групи людей, щоб спонукати їх працювати для досягнення мети [4].

Проте, незважаючи на достатнє вивчення проблеми і схожість у розумінні значення лідерства для менеджменту, досі ряд питань залишається дискусійним. Як повинен поводитися керівник, який є лідером? Які стилі поведінки лідера найефективніші в управлінні? Яку роль грають особисті якості і ситуація? Чи може успішний менеджер не бути лідером? Чи можна обгрунтувати лідерство, як найважливіший чинник ефективного менеджменту? Це складні і важливі питання, відповіді на які можна отримати, лише розглянувши природу лідерства, розібравшись у системних підходах до визначення значущих чинників ефективного лідерства.

Лідерство можна назвати одним з унікальних феноменів політичного і суспільного життя, пов'язаним із здійсненням владних функцій. Воно є неминучим у будь-якому цивілізованому суспільстві і пронизує всі сфери життєдіяльності.

Лідерство згуртовує спільні зусилля людей протягом значного часу для реалізації загальної мети. Обов'язковою умовою лідерства є наявність влади в конкретних формальних або неформальних організаціях, а також лідерство має важливе значення для розробки методів ефективного керівництва. Лідерство є специфічним типом управлінської взаємодії, що заснований на найефективнішому поєднанні різних джерел влади і спрямований на заохочення людей до досягнення загальних цілей. З одного боку, лідерство розглядається як наявність певного набору якостей, які приписуються тим, хто успішно впливає на інших, з іншого боку, лідерство - це процес наполегливої діяльності у напрямі досягнення групою або організацією своїх цілей [8].

Центральною фігурою будь-якої групи або організації є сам керівник. Ефективність керівництва визначається "індивідуальним підходом", тобто можливістю успішно вирішувати основні проблеми людських стосунків: уміння реагувати на непередбачувану поведінку підлеглих, подолання інформаційного "голоду" у колективі, чітке формулювання вимог до співробітників, встановлення з ними надійного зворотного зв'язку, здатність побачити та відрізнити хороше від поганого, правду від неправди, оскільки люди далеко не завжди правильно інтерпретують події і не завжди говорять те, що думають. Такі керівники ставлять перед собою завдання дати людям можливість достатньо заробляти, отримувати задоволення від своєї праці, брати участь в управлінні організацією, створювати умови для самостійного вирішення проблем. У цій повазі до особистості людини виявляється вища суть гуманізму управління.

Більшість людей не помічають відмінності між поняттями “лідерство” та “керівництво” і вважають, що, перебуваючи на керівній посаді, ця особа автоматично має владу над підлеглими і є лідером колективу. Формально це так. Однак на практиці співвідношення цих трьох складових частин управлінського впливу надзвичайно різноманітне, оскільки воно формується під впливом багатьох чинників, до яких належать тип організації, її масштаби, напрям діяльності, місце в ієрархії управління, особистісні риси керівника та інше.

“Лідерство” як тип управлінських відносин відрізняється від поняття “керівництво”. Керівництво та лідерство є двома відмінними, але взаємодоповнюючими системами, кожна з яких має свої функції та характерні види діяльності, причому обидві є необхідними складовими управління будь-якої організації [2].

Поняття “лідер” в порівнянні з поняттям “керівник” є більш містким, оскільки охоплює риси особистості як керівника, так і лідера, а це означає, що керівник, який володіє якостями лідера, може здійснювати вплив на працівників з метою запровадження змін в організації, виходу на вищий, якісно новий рівень.

Не будь-який керівник використовує лідерство в своїй поведінці. Продуктивний керівник не обов’язково є ефективним лідером і навпаки. А успіх в управлінні не компенсує поганого лідерства.

Сучасний керівник повинен адаптувати свій стиль управління для конкретної ситуації, оскільки найефективніші керівники - це ті, які уміють поводитися по-різному - залежно від вимог реальності.

Однією з головних проблем формування творчих здібностей сучасних керівників є розвиток їх лідерських якостей і обізнаності в мистецтві управління. Саме із творчо обдарованих фахівців можна сформувати вкрай потрібний Україні корпус професійних керівників-лідерів, менеджерів виробничої сфери. Зазвичай лідером вважають керівника, здатного ефективно впливати на інших і з яким бажає співпрацювати більша частина колективу.

Керівник стає на чолі організації в результаті формалізації відносин у ній (делегування повноважень). Натомість лідерами стають не з волі організації, а завдяки особистому авторитету, харизмі та багатьом особистим якостям індивіда, насамперед – творчим здібностям. Керівник організації – це людина, яка одночасно є лідером і ефективно управляє своїми підлеглими. Його мета – впливати на інших людей так, щоби вони виконували роботу, доручену організацією. Отже, лідерство – це здатність людини (менеджера) чинити ефективний вплив на окремі особистості й групи, спрямовуючи їхні зусилля на досягнення цілей організації [3].

Пізніші дослідження у сфері лідерства показали, що в ефективності керівництва вирішальну роль можуть відіграти додаткові, ситуативні чинники: потреби і особисті якості підлеглих, характер завдання, вимоги і вплив середовища, інформація та ін. Крім того, ефективного керівника-лідера з-поміж інших вирізняє певна система якостей: творча обдарованість, високий рівень інтелекту, харизматичність, ініціативність, упевненість у своїх силах та ін. [4, с. 60].

Сфера впливу неформального лідера може виходити за адміністративні межі формальної організації. Чинники, що визначають можливість стати лідером, такі: вміння користуватися владними повноваженнями, професійна компетентність, організаційні здібності, високі моральні якості, харизматичний вплив та інші якості і можливості. Особливо важливою складовою психологічної структури особистості лідера є спроможність раціонально використовувати надану владу.

Практика показує, що жоден чинник не забезпечує більшу вигоду і користь для організації, ніж ефективне лідерство. Лідери потрібні для визначення цілей і завдань для організації, координації, забезпечення міжособових контактів з підлеглими і вибору оптимальних, ефективних шляхів вирішення тих або інших проблем. Очевидно, що організації, де є явні лідери, можуть досягти всього цього набагато швидше, ніж організації без лідерів.

Аналіз природи лідерства підтверджує, що воно виникає з певних потреб людей та їх об'єднань, які і покликані задовольняти лідери.

Бути керівником і бути лідером в організації – це не одне і те ж. Керівник у своєму впливі на роботу підлеглих і побудову стосунків з ними перш за все використовує і покладається на посадову основу влади і джерела, що її живлять. Лідерство як специфічний тип відносин управління ґрунтується більше на процесі психологічної дії. Цей процес є набагато складнішим, таким, що вимагає високого рівня взаємозалежності його учасників. На відміну від управління лідерство припускає наявність в організації послідовників, а не підлеглих. Власне відносини «начальник – підлеглий», властиві традиційному погляду на управління, замінюються відносинами «лідер – послідовник».

Очевидно, що на практиці не спостерігається ідеального дотримання цих двох типів відносин управління. Дослідження показують, що значна група менеджерів багато в чому володіє лідерськими якостями. Проте зворотний варіант зустрічається в реальному житті рідше.

Компетентний менеджер здатний організувати ефективну діяльність формальних груп і управляти нею. Неформальний лідер може створити і управляти неформальною групою. І лише формальний лідер, що володіє мистецтвом ефективного лідерства, може оптимально управляти як формальними, так і неформальними групами [7].

Сучасна теорія менеджменту приділяє підвищену увагу питанням лідерства в організації. Цій тематиці присвячується чимала кількість досліджень і публікацій.

Людина, охоча стати лідером, повинна володіти певними якостями, які в різних ситуаціях повинні бути різними. Вважається, що лідерських якостей можна навчитися. Завдяки цим якостям людина може придбати авторитет, і співробітники визнають її лідером.

Лідер виконує безліч соціальних ролей, кожна з яких вимагає наявності конкретних знань, навиків. Серед проблем, які перебувають у компетенції лідера, основними є: твердження і розвиток певного типу організаційної культури; побудова ефективної комунікації в організації; формування робочих груп та управління ними; управління конфліктами; побудова коаліцій і розвиток партнерських відносин; своєчасне реагування на динаміку зовнішнього середовища та управління змінами.

Ефективність управління безпосередньо пов'язана з оптимальним використанням ресурсів організації при вирішенні насущних проблем і її здатністю гідно зустріти вимоги найближчого майбутнього (з розрахунку на нові досягнення). У стабільній ситуації ефективність функціонування організації може бути забезпечена менеджментом без урахування відносин лідерства.

Але в нестабільних умовах, постійній готовності до змін відповідно до нових обставин і запитів, ефективність організаційної діяльності залежить від потенціалу лідерства.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що технологія керівництва повинна відповідати викликам ситуації, що склалася, творчо насичуватися рисами будь-яких стилів, які роблять лідерство ефективнішим. При цьому саме творча спрямованість керівника є основною передумовою його високих лідерських якостей.

Джерела та література:

1. Виноградський М.Д., Виноградська А.М., Шкапова О.М. Менеджмент в організації: Навч. посіб. для студентів екон. спец. вузів. – К.: «КОНДОР», 2002. – 654 с.
2. Завадський Й. С. Менеджмент: Підручник. – Т.2. – К.: УФІМБ, 2002. – 511 с.
3. Поршнев А.Г., Ефремов В.С. Менеджер XXI века. Кто он / Менеджмент в России и за рубежом.- № 4. - 1998.
4. Таранавська Н.П., Пушкар Р.М. Менеджмент: теорія та практика. Підручник. – Тернопіль: Карт-бланш, 2003. – 486 с.
5. Управління персоналом: Навч. посібн. / М. Д. Виноградський, С. В. Беляєва, А. М.

Виноградська та ін. — Е.: ЦУЛ, 2006.

6. Управлінська еліта та її роль у державотворенні // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — К.: — Вип. 1. — 2000.

7. Шекшня С.В. Управление персоналом современной организации. - М., 1996.

8. Юшин В. П. Руководство по интенсивному развитию организаторских способностей руководителя. — Луцк.: МП «Зоря», 1998.

Руслан Лавров

ОЦІНКА МІЖСЕКТОРНИХ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПЕРЕМІЩЕНЬ ВИРОБНИЦТВА КАРТОПЛІ В УКРАЇНІ

У статті викладено узагальнюючі результати дослідження впливу міжсекторних і територіальних переміщень виробництва картоплі на загальний економічний стан розвитку галузі картоплярства в Україні та сформульовано конкретні пропозиції щодо виходу із ситуації, яка склалась на внутрішньому ринку картоплі.

Постановка проблеми. Відродження високопродуктивної галузі картоплярства та подальший розвиток ринку картоплі в Україні потребують вирішення цілого комплексу надзвичайно складних і важливих проблем як практичного, так і наукового рівня.

Відсутність ефективного науково обґрунтованого економічного механізму формування й забезпечення функціонування ринку картоплі призвела до збільшення кількості та частки дрібних низькотоварних операторів ринку, невідрегульованості взаємозв'язків між його суб'єктами, повної локалізації регіональних ринків, значної різниці між роздрібними та закупівельними цінами, гальмування ринкових процесів через підвищення рівня самозабезпеченості бульбою населення тощо.

З цих позицій оцінка впливу міжсекторних та територіальних переміщень виробництва картоплі в Україні на загальний економічний стан галузі картоплярства набуває значної актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питанням розвитку картоплярства завжди приділялась велика увага з боку вітчизняних вчених та спеціалістів. Зокрема, деякі аспекти перспективного розвитку галузі висвітлено в роботах А. Бондарчука, І. Бугаєвої, Ю. Верменка, М. Власенка, В. Колтунова, В. Кононученка, В. Куценка, А. Кучко, М. Молоцького, П. Оверчука, А. Осипчука, А. Подгаєцького, В. Сидорчука, П. Теслюка, О. Шпичака та інших.

Невирішені питання загальної проблеми. Разом з тим сучасні тенденції міжсекторного та територіального переміщення виробництва картоплі в Україні в умовах реформування аграрного сектора країни вивчені недостатньо. Потребують наукової оцінки основні причини структурних зрушень у виробництві картоплі та їх наслідки для розвитку регіональних ринків.

Мета статті. Метою даної наукової статті є дослідження процесів структурної перебудови галузі картоплярства, аналіз наслідків впливу міжсекторних і територіальних переміщень на картоплепродуктивний підкомплекс та виявлення основного кола проблем, які потребують негайного вирішення у зв'язку з трансформаційними змінами.

Виклад основного матеріалу. У нашій країні картоплярство залишилося чи не єдиною галуззю агропромислового комплексу, в якій обсяги виробництва істотно не змінилися, хоча і відбулося переміщення площ посадок на невеликі ділянки. Так, якщо в Україні у 1991 р. картоплю вирощувало 8484 великотоварних сільськогосподарських підприємства, то у 2006 р. — всього 401 (в зоні Степу — 105,

Лісостепу – 173, Полісся – 123), або 4,7% порівняно з їх кількістю у 1991 р. Відповідно зменшилось виробництво картоплі в цьому секторі й майже повністю перемістилось у приватний сектор господарств населення (табл. 1).

Як бачимо з таблиці 1, виробництво картоплі за роки реформування майже повністю перемістилось у господарства населення. Якщо у 1990 р. площа збирання картоплі в сільськогосподарських підприємствах становила 426 тис. га, або 30% до всієї площі її посіву, то вже у 2005 – 2006 рр. – всього 17 тис. га (1,1%). На перший погляд, нічого поганого не сталося, хоча темпи росту урожайності в сільськогосподарських підприємствах дещо вищі, ніж у господарствах населення, внаслідок чого в останні три роки урожайність картоплі в особистих підсобних господарствах населення менша на 10–30 ц з 1 гектара. В цілому ж обсяги виробництва картоплі протягом останніх сімнадцяти років залишаються на одному рівні з незначними коливаннями (в цілому по Україні коефіцієнт варіації становить усього 13,3%). Якщо площі посіву картоплі за роками (1990 – 2006 рр.) мали варіацію всього 3,9% (найвища варіація складала у Рівненській, Сумській та Чернігівській областях – 14 – 18%, найнижча – у Вінницькій, Київській, Одеській, Тернопільській та Хмельницькій – всього 5 – 7%), то варіація урожайності картоплі по Україні становила 13% з коливаннями від 15 – 16% (Вінницька, Волинська, Київська та Хмельницька області) до 30 – 45% (Миколаївська, Запорізька та Луганська області). Причому, в областях зони Степу варіація урожайності найвища і знаходиться в межах 20 – 45%, тоді як в зоні Лісостепу – 16 – 28% та Полісся – 15 – 18%. Слід відмітити, що в приватному секторі господарств населення варіація урожайності, площ та валових зборів за 1990 – 2006 рр. значно нижча, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Іншого важко було чекати, адже при падінні попиту на картоплю лише для потреб харчування дрібні підприємства в економічному відношенні є живучішими.

Таблиця 1

**Динаміка площ збору та урожайності картоплі
в різних секторах агропромислового комплексу України ***

Роки	Усі категорії господарств	В тому числі	
		Сільськогосподарські підприємства	Індивідуальні господарства населення
Площа збирання, тис. га			
1990	1432,7	425,9	1006,8
1995	1530,6	112,3	1418,3
2000	1631,0	25,4	1605,6
2001	1604,7	28,0	1576,7
2002	1592,3	22,0	1570,3
2003	1586,9	19,8	1567,1
2004	1556,4	19,3	1537,1
2005	1515,9	16,2	1499,7
2006	1461,5	16,4	1445,1
Урожайність картоплі, т/га			
1990	11,7	11,3	11,9
1995	9,6	5,5	10,0
2000	12,2	10,9	12,2
2001	10,8	9,8	10,8
2002	10,4	10,4	10,4
2003	11,6	13,3	11,6
2004	13,3	14,2	13,3
2005	12,8	14,8	12,8
2006	13,3	16,8	13,3

* За статистичними даними Держкомстату [7].

Збільшення варіації за площами посівів картоплі в окремих областях зумовлене їх подальшим пошуком своєї спеціалізації та стихійними змінами у розміщенні виробництва. Тобто Рівненська, Сумська та Чернігівська області ще ведуть пошук своєї спеціалізації, а тому мають найвищу варіацію посівів картоплі. В той же час Вінницька, Київська, Одеська, Тернопільська та Хмельницька області практично не змінили площ посіву картоплі, хоча як і в інших областях, у них також мало місце міжсекторне переміщення виробництва до господарств населення.

Різкі коливання валових зборів картоплі в цілому по Україні окремі вчені пояснюють залежністю результатів господарювання від погодної ситуації та низької урожайності, яка зумовлена недостатньою ресурсною забезпеченістю колективних й приватних підприємств та неможливістю застосовувати сучасні технології у зв'язку з дорожнечою техніки, добрив і засобів захисту рослин. Безперечно, що це має місце. Але відсутність контрактних відносин дрібнотоварних підприємств з бізнесовими структурами на ринку картоплі не стабілізує її виробництва за регіонами, а неможливість створити великотоварну партію цієї продукції за всіма показниками ринкової якості, мабуть, є основною причиною низької товарності виробництва картоплі в господарствах населення. Яке б бажання не було в цьому напрямку, але створення великої товарної партії потребує фінансових коштів, а відсутність будь-якої її функціональної якості робить проблематичним реалізацію картоплі за пристойними цінами.

До основних негативних наслідків міжсекторних зрушень у виробництві картоплі та переорієнтації населення на самозабезпечення нею слід віднести: деконцентрацію посівів, розпилення ресурсів, зростання витрат виробництва, значне погіршення фітосанітарних умов, різке падіння рівня механізації, втрату організованого ринку насінневої і продовольчої картоплі, скорочення сировинної бази для переробної промисловості. Крім цього, непередбаченість існуючою системою насінництва регулярного забезпечення індивідуальних господарств здоровим насіннєвим матеріалом високопродуктивних сортів картоплі призводить до одержання тут врожаю в 2 – 3 рази менше можливого. Пояснюється це відсутністю організованого забезпечення їх насіннєвою картоплею, особливо врожайних сортів, включаючи нематодостійкі. На городах вирощують здебільшого суміш малопродуктивних старих сортів. В окремих областях розповсюджена картопляна нематода. Більше того, проведені фахівцями асоціації картоплярів маршрутні обстеження свідчать, що на 76% площ городів кількість вироджених рослин, що не можуть забезпечити навіть середнього врожаю бульб, становить 33-92%. Невтішну ситуацію з насінництвом підтверджують дані масових обстежень особистих підсобних господарств України: для посадки картоплі купованого насіння в Поліссі зовсім не використовували, в Лісостепу – 0,4% і в Степу – 24,7% від усього обсягу насіння. Разом з тим несприятливі фітосанітарні умови, коли елітне насіння репродукувалось при підвищеному інфекційному фоні (індивідуальні городи), значною мірою впливають на зниження урожайності та зростання кількості рослин, уражених вірусами. В цьому випадку при використанні еліти як насіння урожайність картоплі становила 180 ц/га, четвертої репродукції – 117 ц/га, п'ятої – 109 ц/га або на 40% нижче порівняно з використанням елітного насіння.

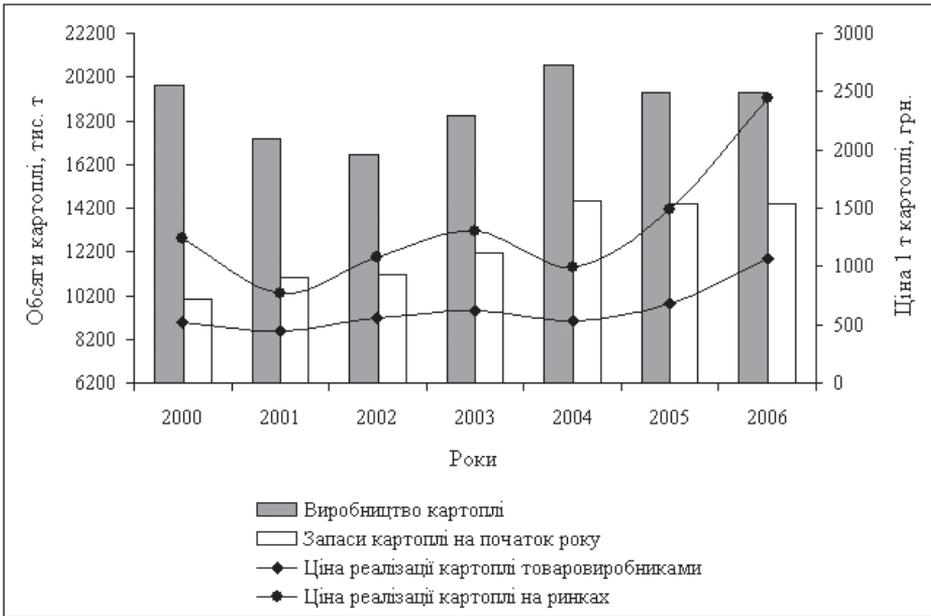
Основним же недоліком наявних структурних міжсекторних зрушень у виробництві картоплі є невисокий рівень товарності її виробництва (15 – 18%) та низька якість. Так, згідно з проведеними нами аналітичними розрахунками за даними Держкомстату за 2001-2006 рр., товарність виробництва по областях у

зоні Степу становила всього 8-13%, Лісостепу – 15-23%, Полісся – 14-18%. Тоді як товарність виробництва картоплі в сільськогосподарських підприємствах областей України за ці роки сягала 45-50%. Правда, за даними масових обстежень особистих підсобних господарств України, товарність виробництва картоплі в господарствах населення в зоні Степу становила 57,3%, Лісостепу – 18,7% і Поліссі – 11,4%.

Водночас суттєві зрушення в галузі картоплярства відбулися не лише в міжсекторному переміщенні виробництва, а й в територіальному – між природно-кліматичними зонами та областями України. Розглянемо основні тенденції зміни показників урожайності сільськогосподарських підприємств та господарств населення за природно-кліматичними зонами. Так, якщо в сільськогосподарських підприємствах за 1999-2001 рр. урожайність в зоні Полісся була найвищою, то у 2002-2006 рр. найвищої урожайності картоплі досягли підприємства зони Лісостепу. Спостерігається швидкий темп росту урожайності картоплі в сільськогосподарських підприємствах, особливо у 2005-2006 рр., коли її рівень перевищив урожайність картоплі господарств населення у всіх природно-кліматичних зонах. У приватному секторі господарств населення має місце традиційне співвідношення в урожайності картоплі: найвища – в зоні Полісся і найнижча – в зоні Степу. Така тенденція похитнула економічну та агрономічну думку щодо найкращої придатності вирощування картоплі в зоні Полісся, потім – в зоні Лісостепу і нарешті – в зоні Степу. Якщо у 1991 р. урожайність картоплі в зоні Степу по відношенню до зони Полісся становила всього 65%, то у 2003-2006 рр. – 80-86%.

Деяко своєрідним чином галузь картоплярства адаптувалась до ринкового середовища: переміщенням виробництва картоплі в зону Степу та скорочення в зоні Полісся. Якщо у 1980 р. у зоні Степу площа картоплі всіх категорій господарств займала 18,7%, Лісостепу – 44,6% і в Поліссі – 36,7%, то у 2006 р. – відповідно 23,3%, 44,6% і 32,1%. Якщо у 2006 р. порівняно з 1990 р. в розрахунку на 1 жителя виробництво картоплі зросло в зоні Степу на 77%, Лісостепу – на 28%, Полісся – на 10%, то порівняно з 2001 р. – відповідно всього на 12%, 16% і 20%. Неможливість з дрібними підприємствами підрозділів інфраструктури ефективно виконувати ринкову функцію – перерозподіляти продукцію з регіонів найбільш ефективного виробництва в регіони з найвищою ринковою ціною змусило до таких, на перший погляд, не логічних переміщень самого виробництва замість продукції. Тобто переміщення виробництва в зону Степу є наслідком неефективності ринку в існуючій ситуації дрібнотоварного виробництва, хоч є наукова думка, що навпаки, – переміщення площ посіву картоплі стало причиною зниження ефективності картоплепродуктового комплексу. Мабуть, що це не настільки важливо у виявленні проблем у цій галузі. Як на наш погляд, переміщення виробництва в гірші природно-кліматичні умови й низька ефективність вирощування в зоні Степу потребують пошуку відповіді на питання: збільшувати виробництво в цій зоні та одержувати вищу ціну реалізації картоплі чи транспортувати із зон Полісся та Лісостепу продукцію, яка вирощена великотоварними підприємствами?

Проведений аналіз дає підстави для висновку, що негативним наслідком міжсекторних та територіальних зрушень у галузі картоплярства є неузгодженість показників обсягів виробництва картоплі, запасів їх на початок року і цін реалізації товаровиробниками та на міських ринках (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка обсягів виробництва, запасів та цін реалізації картоплі товаровиробниками та на міських ринках *

* За статистичними даними Держкомстату [7].

Зростання цін на міських ринках та реалізаційних цін для товаровиробників за умови збільшення обсягів її виробництва та запасів на початок року є об'єктивним наслідком реформування АПК – створенням не придатних до сучасного ринку господарських формувань у вигляді дрібнотоварних господарств населення. Однією з причин цього є зміна регіонального розподілу валового виробництва й поява багатьох регіонів як з дефіцитом картоплі, так і з її надлишком. У той же час можливості ефективних транспортних перевезень у великих обсягах є звуженими через виробництво картоплі в дрібних господарствах населення на площі по 0,1 – 0,3 га та неможливості сформувати великі товарні партії картоплі високої якості.

Висновки та пропозиції. Таким чином, за роки реформування АПК виробництво картоплі майже повністю перемістилось на дрібні присадибні ділянки населення сільської місцевості з усіма негативними наслідками, які звідси випливають: погіршення фітосанітарних умов, перехід на ручну працю, втрата організованого ринку та сировинної бази для переробної промисловості, відсутність організованого забезпечення насінневою картоплею тощо. Все це призводить до зниження урожайності картоплі в господарствах населення у 2 – 3 рази по відношенню до можливого рівня.

Внаслідок переходу галузі картоплярства на ринкові відносини до раніше існуючих проблем в її розвитку додалися нові, вирішення яких ускладнюється різким скороченням державної підтримки сільського господарства, диспаритетом цін та іншими негативними моментами, пов'язаними з поспішним проведенням аграрної реформи. В цих умовах не вдалося підвищити ефективність виробництва картоплі, особливо в спеціалізованих картоплевирощуючих господарствах, а також у традиційних для даної культури регіонах її виробництва, створити досконалий ринковий механізм у сфері розподілу продукції галузі картоплярства.

Ринок картоплі в Україні формується в основному за рахунок продукції особистих підсобних господарств населення, які практично не мають підтримки з боку держави, що вносить елементи стихійності в його розвиток. Нерозвиненість ринкової інфраструктури та слабке інформаційне забезпечення господарюючих

суб'єктів ринку картоплі призводять до падіння товарності галузі картоплярства, невиправдано великої кількості посередників, порівняно низької частки реалізації бульби за організованими каналами збуту, зростання ціни на картоплю та згортання її міжрегіональних поставок.

Формування ринку картоплі неможливе без підвищення економічної ефективності галузі картоплярства в цілому. Для цього необхідно об'єднати фінансові, наукові, виробничі й матеріальні ресурси України з метою концентрації картоплярства в найсприятливіших природно-кліматичних, ґрунтових та економічних зонах і переводу його на інтенсивний шлях розвитку з використанням останніх досягнень сучасної науки, нової техніки і технологій, а також економічних важелів ринкової економіки.

Джерела та література:

1. Бондарчук А.А. Стан картоплярства в Україні та перспективи його розвитку // Вісник аграрної науки. – 2006. – № 3 – 4. – С. 49 – 50.
2. Галузева комплексна програма “Картопля України – 2004”. – К.: Міністерство аграрної політики України, 2003. – 49 с.
3. Ігнатченко Л.У., Скопир Ю.М. Розвиток картоплярства в особистих господарствах населення Чернігівської області // Економіка АПК. – 2007. – № 8. – С. 34 – 42.
4. Кононученко В.В., Верменко Ю.Я., Бугаєва І.П., Черниченко І.І. Насінництво картоплі в Степу України // Картоплярство: Міжвід. тем. наук. зб. – К.: Аграрна наука, 2004. – Вип. 33. – С. 9 – 20.
5. Міністерство аграрної політики України (офіційний web-сервер) – <http://www.minagro.kiev.ua/>
6. Онисько С.М. Адаптація сільськогосподарських товаровиробників до ринкового середовища // Економіка АПК. – 2003. – № 8. – С. 128 – 132.
7. Статистичний щорічник України за 2006 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України; “Консультант”, 2007. – 551 с.
8. Ходаківський Є.І. та ін. Виробництво та споживання картоплі // Економіка АПК. – 2006. – № 7. – С. 109 – 111.

Григорій Михайлович КУРАС

16 березня 2008 р. на 51 році життя у далекому Нью-Йорку відійшов у вічність талановитий (тепер уже можна сказати про це прямо) український історик, наш земляк Григорій Михайлович Курас.

Він народився 22 грудня 1957 р. у Харкові в родині лікаря і вчительки, проте все його життя було пов'язане із Щорсом та Черніговом: у першому він зростав, вчився, вчителював, в обласному центрі одержав вищу освіту, закінчивши з відзнакою історичний факультет Чернігівського педінституту імені Т.Г.Шевченка, наполегливо працював у фондах чернігівських музеїв, архіві, обласній бібліотеці ім. В.Короленка. Співробітники цих установ добре пам'ятають скромного, добре вихованого і допитливого юнака, який ніколи не приховував своєї глибокої зацікавленості, певною мірою одержимості історією.

У 1992 р. Г.Курас успішно захистив дисертацію на тему “Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України”, здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук. Тема визначила коло його наукових зацікавлень на все його, на жаль, таке коротке, життя: це – дослідження, присвячені аналізу біографій та наукового спадку призабутих діячів кінця XIX – першої половини XX століть, тісно пов'язаних з нашим краєм. Особливо переконливо Г.Курас заявив про себе як про непересічного краєзнавця, коли у співаторстві із своїм науковим керівником професором В.Сарбеем опублікував першу наукову біографію М.Могілянського. Загальний інтерес викликав і його нарис про долю Ладі та Дмитра – дітей М.Могілянського.

З 1998 р. Г.Курас разом з родиною мешкав у Нью-Йорку, США. З цього часу він систематично провадив пошуки архівних матеріалів про істориків – вихідців з Чернігівщини: Д.Дорошенка, В.Дубровського, О.Оглоблина, В.Шугаєвського, збирав матеріали про інших визначних діячів української діаспори – Є.Архипенка, І.Борщака, Н.Полонську-Василенко, В.Міяковського, А.Марголіна, І.Токаржевського-Карашевича. З науковою метою він ретельно опрацьовував архіви Української Вільної Академії Наук (УВАН) у США, Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ), українські джерела Бахметівського архіву Колумбійського університету, матеріали Української бібліотеки й архіву в Стемфордї (Коннектикут), Слов'янського відділу Нью-Йоркської Публічної Бібліотеки, бібліотеки в Бавнд-Бруку (Нью-Джерсі). Результати пошуків утілилися у низці публікацій, що побачили світ в Україні та США. У 2005 р. дослідника обрали членом-кореспондентом УВАН у США. Він також був представником журналу “Сіверянський літопис” у Нью-Йорку.

Невблаганна хвороба підстергла історика тоді, коли він знайшов свою власну нішу в улюбленій науці, визначився з колом дослідницьких завдань, зібрав значний особистий архів виписок і ксерокопій, зробив собі ім'я в колах слов'янської діаспори в США. Статті, вміщені у бібліографічному покажчику, виданому в серії “Історики та краєзнавці Чернігівщини”, дають переконливе уявлення про далеко не вичерпаний потенціал вченого.

Небіжчик був мужньою людиною. Долаючи нестерпний біль, він у грудні 2007 р. підготував до друку одну з останніх своїх праць, присвячену світлій пам'яті В.Модзалевського.

Доля виявилася надто жорстокою до цієї доброї, широї, чистої серцем і помислами людини, не дала їй здійснити своїх планів і намірів.

Муза Клію втратила свого вірного лицаря, а ми, хто добре знав і любив Григорія Михайловича, – талановитого колегу, надійного і незрадливого друга, однодумця, вірного сина України і своєї малої батьківщини.

*Група товаришів.
Редколегія журналу “Сіверянський літопис”*

ПРО АВТОРІВ

Дзира Іван - доктор історичних наук (Київський національний університет технологій та дизайну).

Пиріг Петро - доктор історичних наук (м. Чернігів).

Адруг Анатолій - кандидат мистецтвознавства (м. Чернігів).

Однороженко Олег - дослідник (м. Харків).

Кондратьєв Ігор - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Шара Любов - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Коновальчук Валентин - директор Великодорізької ЗОШ I-II ст. Ніжинського району.

Морозова Анна - кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської обл.

Міщук Сергій - кандидат історичних наук, професор Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Панченко Валентин - викладач кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Гаврилов Володимир - кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології ЧДПУ.

Мельничук Наталія - кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ.

Пригоровський Віталій - заслужений журналіст України (м. Ніжин).

Ветох Михайло - аспірант Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Солодков Василь - кандидат історичних наук, доцент, професор Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти АПН України.

Дзюба Тетяна - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Ісаєнко Олена - ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

Столяр Марія - доцент ЧДПУ кафедри філософії та культурології.

Маслюк Людмила - асистент кафедри філософії та культурології.

Баранова Наталія - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя.

Чорний Олександр - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Довбня Віктор - кандидат філософських наук (м. Чернігів).

Лепьошкіна Олена - науковий співробітник сектора "Слова о полку Горевім" Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Чемісов Борис - кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної теорії Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Лавров Руслан - аспірант ЧДІЕУ.

Кохась Олександр - викладач кафедри фінансів та обліку Чернігівського факультету бізнесу при ДВНЗ "Українська академія бізнесу та підприємництва".

Довга Тетяна - викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Семченко Олена - викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.